

ЛІТОПИС ГАДЯЦЬКОГО ПОЛКОВНИКА ГРИГОРІЯ ГРАБ'ЯНКИ

Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки / Пер. із староукр. — К.: Т-во «Знання» України, 1992, — 192 с.

Літопис Г. Граб'янки — один з найяскравіших і найцінніших творів українського літописання. Закінчений у 1710 р., він користувався великою популярністю і тривалий час поширювався у багатьох списках. У центрі уваги Літопису події визвольної війни 1648 — 1654 рр., яскраві описи козацьких битв. Вперше перекладений із староукраїнської на сучасну мову.

Переклад із староукраїнської **Р. Г. Іванченка**

ЗМІСТ

Григорій Грабянка і його літопис. Слово до читача

Частина 1.

Заради чого ця історія написана

Похвала віршами Хмельницькому від народу малоросійського

Вірші на герб Малоросійський

Про зачатки переіменування на козаків та звідки їхня назва походить, від якого племені та роду, а водночас коротко і про найдавніші події, з ними пов'язані Спершу розповідь про те, як Малоросія втрапила у ярмо до ляхів

Розповідь про битви козацькі, про козацьку зброю та харч

Розповідь про гетьмана козацького Шаха та Підкову і про різні битви козацькі

Коли і чому козаки повстали на поляків

Коротенька розповідь про рід Хмельницького та про битву на Цоцорі

Розповідь про козацьку битву з ляхами під Переяславом; про гетьмана Тараса, чому той повстав на поляків

Розповідь про те, чому Хмельницький повстав на поляків

Розповідь про першу козацьку битву з ляхами під Жовтими Водами

Про другу битву козаків з ляхами та про перемогу під Корсунем

Розповідь про те, що відбувалося потім, та про перемогу над поляками під Пилявцями

Про смерть короля Владислава та про коронацію короля Казимира, та про те, як усе військо настановило Хмельницького гетьманом, і про його похід під Збарож, Броди, Львів і Замости та про повернення звідти

Розповідь про послів, що їх вирядив нововінчаний король Казимир до Хмельницького, та про ствердження його гетьманства запорізького королівськими дарунками та про посланців до Хмельницького від різних країв та монархів

Розповідь про перемогу над ляхами року 1649 під Збаржем та Зборовим

Частина 2.

Розповідь про те, як Хмельницький після Зобівського миру спробував послати на сейм київського митрополита, та про місце в сенаті

Розповідь про похід козаків на волохів та про польських комісарів

Розповідь про те, з якої причини спалахнула війна під Берестечком

Розповідь про війну Берестецьку

Розповідь про те, що сталося з ляхами під Білою Церквою в 1651 році

Розповідь про війну на Ботозі

Розповідь про Жванецьку війну, яка була року 1653 Розповідь про те, чому Хмельницький пішов у підданство до росіян та про війну Дрижипольську року 1654 Про похід Хмельницького у польські землі навесні 1655 року

Розповідь про перші дії Юрія Хмельницького після смерті батька

Розповідь про гетьманування Виговського та про його неправі дії

Пункти пакту з козаками

Частина 3.

Про повторне гетьманування Юрія Хмельницького року 1659

Розповідь про похід у Польщу Шереметьєва та Юрія Хмельницького та про те, як під Чудновим першого взяли у татарську неволю

Гетьманство Брюховецького

Про прихід воєвод у всі малоруські міста

Гетьманство Івана Самойловича

Розповідь про те, як турки взяли Умань, Ладизин та інші українські міста

Гетьманство Гоголя на Задніпров'ї

Як випустили Хмельницького гетьманом на Україну

Аренда на горілку у Малій Росії Чигирин взято

Гетьманство Яненка за Дніпром

Гетьманство Куницького за Дніпром

Гетьманство запорізького козака Могили за Дніпром Гетьманство Мазепи в Малій Росії

Чому повстав Палій

Самусеве гетьманство на Задніпров'ї

Перелік гетьманів війська запорізького Малої Росії, що були ще перед Хмельницьким

Гетьманство Хмельницького та його військові дії

Назви полкових міст та імена полковників з обох берегів Дніпра, що відомі на час Хмельницького Реєстр гетьманів, що були після смерті Хмельницького, та воєнних дій в час їхнього гетьманування

ГРИГОРІЙ ГРАБЯНКА І ЙОГО ЛІТОПИС.

Літопис Григорія Грабянки — одна з найвидатніших пам'яток української історіографічної прози кінця XVII — початку XVIII ст. За ним, а також за літописами Самовидця і Величка закріпилася назва «козацькі літописи». Але така назва — досить умовна, бо кожен цей твір є складною, багатоплановою композицією, в якій поєднуються характеристики історичних діячів, описи подій — битв, повстань, змов тощо, окремі документи, тлумачення тих чи інших періодів життя України — і яка надто далека від традиційної літописної форми.

Твір Грабянки значною мірою компілятивний. Серед своїх головних джерел автор називає спогади сучасників подій, а також твори вітчизняних та іноземних історіографів. Найбільше Грабянка користувався літописом Самовидця; «Синописом», який був вперше виданий 1674 р., довгий час служив свого роду підручником історії і витримав близько 30 видань; латиномовною працею «Польські аннали» офіційного історіографа польських королів Веспасіана Каховського, 3 томи якої вийшли у Кракові 1683, 1688 та 1698 рр.; а особливо поемою поляка Самійла Твардовського «Громадянська війна», виданою в Калішу 1681 р. Крім того, Грабянка посилається на твори Мартина Кромера, Мартина та Йоахіма Бельських, Мацея Стрийковського, Олександра Гваньїні, Самуїла Пуфендорфа та Йоганна Гібнера. Але літопис не є простим механічним зведенням відомостей, взятих з різних джерел. Це самостійний твір, в якому відчутне виразне авторське начало.

Протягом довгого часу вчені намагалися розглядати літопис Грабянки як історичне джерело. Але згодом, з введенням в науковий обіг цілого ряду документів, вдалося встановити, що твір містить багато фактичних помилок. І лише зараз наука доходить до висновку, що літопис Грабянки слід розглядати в першу чергу як літературну пам'ятку, а не як історичну. В ньому знайшли своє яскраве втілення риси, які становлять естетичну домінанту того часу — риси барокко.

Протягом усього XVIII ст. літопис Григорія Грабянки був чи не найпопулярнішим серед рукописної «козацької» літератури, що містила історіографічні твори з більш чи менш вираженим прагненням до художнього осмислення подій, віршових комплексів, збірок офіційних документів, пактів, статей, договорів тощо. І хоч оригінал рукопису не зберігся, про популярність твору свідчить рекордна кількість списків — на сьогодні, разом з нововідкритими та реконструйованими, дослідники нараховують їх понад 50.

Вперше літопис Грабянки був опублікований ще в 1793 році у журналі Федора Туманського «Российский магазин». Але там не було вказане ім'я автора твору, до того ж цей журнал швидко зробився бібліографічною рідкістю. Члени Київської Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, готуючи в 1853 році до видання пам'ятку, не знали про публікацію Туманського і вважали, що вводять літопис Грабянки в науковий обіг вперше. На жаль, видання 1854 року, за яким Р. Г. Іванченко і здійснив

пропонований сьогодні читачеві переклад, виявилося останнім, твір до сьогодні не перевидавався.

Григорій Іванович Грабянка вчився у Києво-Могилянській колегії, володів принаймні кількома мовами — польською, латинською, німецькою. З 1686 р. він — на військовій службі. Спочатку був гадяцьким сотником, полковим осавулом, а з 1717 р. — гадяцьким полковим суддею. Саме на цій посаді чи не найбільше виявилася неординарність постаті Григорія Грабянки. Мова йде перш за все про його стосунки з гадяцьким полковником Михайлом Милорадовичем. Милорадович був відомий сваволею, яку він чинив разом зі своїми поплічниками: постійними утисками простого народу, визискуванням козацтва, хабарництвом, здирством і навіть грабунками. З самого початку свого суддівства Грабянка різко виступив проти полковникових утисків простого народу. Не бажав він миритися також і з несправедливим судочинством у гадяцькому полку, зокрема з втручанням Милорадовича в полкове судочинство.

Діставши підтримку в населення, Григорій Грабянка звертався зі скаргами до генеральної старшини, але остання не зважилася протистояти пихатому полковникові Милорадовичу, який був знайомий з самим Петром І. Грабянка і сам зазнавав постійних переслідувань з боку визискувача та його поплічників, навіть вихід на вулицю був для нього зв'язаний з ризиком для життя. Хоч гетьман і надіслав універсал, в якому радив полковникові бути коректнішим з полчанами, а передусім з Грабянкою, переслідування тривали кілька років, припинилися ж тільки тоді, коли закінчився термін перебування Милорадовича на посаді гадяцького полковника. Як зазначав Микола Зеров, у цій ситуації Грабянка «постає перед нами як особистість дуже непересічна, наділена немалою часткою громадянської мужності, здатною кинути виклик безсоромному і сильному своєю відомістю царю сербину-полковнику Милорадовичу».

Стійкість, послідовність і чесність Грабянка виявив і в іншому епізоді: він брав участь у депутації представників козацької старшини на чолі з наказним гетьманом П. Полуботком до царя. Під Коломацькими чолобитними, що вимагали повернення козацтву старих прав і виборів, а не призначення гетьмана, підпис Грабянки — перший серед підписів гадяцького полку. Після передачі чолобитних Грабянка, як і П. -Полуботок та інші представники старшини, восени 1723 р. був ув'язнений до Петропавлівської фортеці, звідки його звільнили тільки після смерті Петра І — у лютому 1725 р. У цій історії Грабянка постає як один з найбільш послідовних і безкорисливих захисників автономії України в складі Росії і козацьких демократичних інститутів.

В 1730 р. Григорій Грабянка стає гадяцьким полковником. Документальні матеріали дають підстави твердити, що і на цій посаді він виявив себе справедливою, непримиримою до хабарництва і утисків простого народу людиною. Загинув Грабянка близько 1737 р. під час кримського походу проти татар.

У передмові до літопису Григорій Грабянка визначає мету свого твору та з'ясовує ті причини, що спонукали його взятися за перо. Оскільки в книгах

різних іноземних істориків багато говориться про козаків, він хоче, щоб їхні діяння, а особливо перемоги під проводом знаменитого вождя Богдана Хмельницького, не прийшли в забуття, і тому він задумав написати цю історію, спираючись на різні вірогідні джерела. Хто б знав про подвиги видатних героїв минулого, якби їх не описали Святе письмо та історики? Автор каже, що керує ним не корисливе прагнення до слави, але загальна користь, яка і спонукує його не залишати в попелі загиблими славетні діяння рідного народу, а явити їх світові.

Грабянка розповідає про історію козацтва від найдавніших часів до 1709 року. За змістом літопис можна поділити на три частини. В першій розповідається про події від початків козацтва до народновизвольної війни, у другій, найбільш розлогій, — про саму війну, а в третій літописець розповідає про те, що відбувалося на Україні після смерті Богдана Хмельницького. Для викладу Грабянка обирає форму «сказаній» — більших або менших розділів, з яких і складається твір, кожне з яких має свою внутрішню драматургію. Автор розпочинає першу частину зі з'ясування етимології слова «козак», виводячи його від назви скіфського племені козар, які є предками козаків. Родовід же козарів Грабянка виводить аж з біблійних часів, вважаючи цей народ потомками першого сина Яфетового Гомера. Грабянка твердить, що козари розселилися по всій Європі, а лише згодом були завойовані іншими народами. За цією версією, європейською прабатьківщиною слов'ян ставала Україна, а головними їх предками були оголошені козаки. Далі йде шість «сказаній» про найголовніші події в історії України до Хмельницького. Вбачаючи небажання руських князів жити у мирі і злагоді головною причиною втрати незалежності Київською Руссю, Грабянка оповідає, як на Україні панували татари, литовці, як вона «потрапила під лядське ярмо», розповідає про «різні битви і зброю козацьку, і про їхній харч», про гетьманів Шаха і Підкову, з'ясовує, чому повстали козаки на поляків, подає сказання «про рід Хмельницького і про війну на Цоцорі», «про козацьку війну з ляхами під Переяславом, і про гетьмана Тараса, чому повстав на поляків». Після цих «сказаній» розпочинається друга, основна частина літопису. Відкривається вона сказанням «чому Хмельницький повстав на поляків». Далі автор досить детально розповідає про битви козацьких військ, керованих Богданом Хмельницьким, під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, про походи на Збараж, Броди, Львів і Замостя, про збарозьку і зборівську перемоги 1649 р., про похід на Волощину (Молдавію), про Берестецьку і Білоцерківську битви і т. д. Але Грабянка не обмежується описами битв, — перед читачем у другій частині розгортається повнокровна картина життя всієї України, розповідається про дипломатичні кроки Хмельницького, про стосунки з іншими країнами — Росією, Туреччиною, Кримським ханством. Ця частина найбільш напружена й патетична. В третій частині Грабянка зберігає форму докладних сказань, описуючи лише перші роки після смерті Богдана Хмельницького. Окремі великі сказання присвячені гетьмануванням Юрія Хмельницького, Івана Виговського, Івана Брюховецького. З 1664 року події викладаються у формі

порічних записів, стисло, без яскравих описів і деталей, нагадуючи традиційне літописання.

Центральна постать літопису Грабянки — Богдан Хмельницький. Це головний герой твору, в якому автор поєднує риси реальної історичної особи та ідеального вождя. В зображенні Грабянки він залишається недосяжною вершиною, прикладом для наступних поколінь. За переконанням автора, Хмельницький має дві основні заслуги — визволення України від «дуже тяжкого ярма лядського з допомогою козацької мужності» та возз'єднання України з Росією. Богдан Хмельницький виступає в літописі як «преславний вождь запорозький», «муж хитрий у військовій справі і дуже розумний», «від природи розумний і в науці мови латинської вправний». В уста Хмельницького Грабянка вкладає велику кількість промов і партій у діалогах. Обидва звернення гетьмана до реєстрових козаків із закликом переходити на бік повсталих та інші його промови побудовані за всіма правилами тогочасної риторики і демонструють вміння автора користуватися засобами ораторської прози. Натомість у сцені зустрічі Хмельницького з кримським ханом під час повернення з походу на Львів 1655 р. Грабянка виявляє блискуче володіння технікою драматизованого діалогу. Для створення у читача патетичного настрою автор витримує посмертну характеристику Богдана в руслі традиційних добродетностей воїна-богатиря, виявляючи своє знайомство з «Повістю временних літ» і Несторовим зображенням князя Святослава в ній.

Інші образи твору подано не так повно, проте досить випукло. Оскільки Григорій Грабянка — прихильник автономії України в союзі з Москвою, то він вибирає цей критерій — ставлення до Росії — як основний, і виходячи з нього, наділяє різних осіб тими чи іншими якостями. Всі постаті у Грабянки — Василь Золотаренко, Яким Сомко, Іван Самойлович, Дем'ян Многогрішний, Іван Виговський, Іван Брюховецький, Петро Дорошенко та інші мають певні риси історичних осіб. Але перші четверо (а особливо Я. Сомко) є також ідеалізованим втіленням доброго начала, а троє останніх — втіленням злого. Скажімо, наказний гетьман Я. Сомко — «вождь хоробрий і у справах військових вмільий», «воїн хоробрий і сміливий, вроди, зросту і краси незвичайної, найбільше ж царської величності слуга найвірніший». Позитивне ставлення Грабянки до Сомка виявляється і в тому, що він вкладає в уста татарина, ката Сомка, докір прихильникам Брюховецького, які схопили і засудили до страти наказного гетьмана: «О нерозумні і немилосердні голови! Цього чоловіка сам бог народив на подив світові... ви ж — тупоголові — і цього не жалієте віддавати смерті!» Поряд із Сомком літописець ставить також паволоцького полковника Івана Поповича. Він говорить: «Воістину, якби ці два дружні мужі: Попович, говорю, і Сомко довше пожили, то могли б старого Хмельницького справи наслідувати». Про Івана Виговського спочатку говориться, що він «муж мудрий», але після смерті Хмельницького ставлення до нього змінюється. Виговського зображено хитрою і підступною, властолюбивою людиною, що украв не тільки скарб Хмельницького, але й гетьманську владу. Колишній

генеральний писар виступає «як злодій і віроломець», «прихований супостат, образом і думками лях», «ворог всеруський», «супостат і явний зрадник». Говорячи про страту Виговського, Грабянка вважає, що він отримав по заслугі: «за неповинну кров людську і за недодержання присяги монархові гетьманство скінчив ганебно і безчесно».

Як уже вказувалося, літопис Григорія Грабянки слід розглядати в першу чергу як літературний твір, а не як історичний. Автор подає не документальні факти, а літературно опрацьовану історію, прагне зробити її доступною для широкого загалу. В першу чергу він розраховує на значний емоційний вплив на читача. Головним завданням Грабянки в умовах поступової втрати Україною автономії було нагадати про колишню козацьку славу. В процесі виконання цього завдання літописець відтворив осіб і предмети не такими, якими вони були насправді, але такими, якими вони повинні чи могли б бути, даючи їм, таким чином, певне нове існування і ніби створюючи їх повторно. І. Я. Франко вказував, що «Власне в козацьких літописах Самовидця, Грабянки, Величка і їх наступників і компіляторів, таких як Боболинський, Лукомський, Рігельман і т. п., було б інтересно прослідити зріст тої легенди про Хмельниччину, що в значній мірі заслонила перед нами правдиву дійсність. З літературного погляду се було явище дуже цінне, здібне будити запал у широких масах народу; аж у XIX віці ми побачили його значення для національного відродження і формування наших політичних ідеалів... Отся грандіозна конструкція Хмельниччини, конструкція більше літературна, аніж історична, була... головною заслугою козацьких літописів». У літописі Грабянки замість правдивої твориться піднесена, гіпергероїзована історія, що поступово стає одним з чинників у розвитку національної самосвідомості українського народу.

Літопис Григорія Грабянки можна, вживаючи сучасну термінологію, назвати барокковим історичним романом. Тут наявний широкий спектр художніх засобів. Автор вводить у свою розповідь вірші, напівлегендарні перекази. На основі таких переказів написані оповідання про будівництво фортеці Кодак, про захоплення Хмельницьким королівських привілеїв у Барабаша, про смерть і похорон Хмельницького та ін. На сторінках твору ми зустрічаємо такі властиві для бароккових художніх творів особливості, як поєднання символіко-алегоричного значення різних персонажів з історико-реалістичним, використання прийомів контрасту, смакування натуралістичних подробиць, пишні натюрморти, несподівані метафори, нанизування епітетів і т. д.

Відповідно до свого завдання — звеличення Хмельницького і його доби — Грабянка написав свій твір складною, сильно стилізованою під церковнослов'янську українською книжною мовою того часу. Архаїзуючи мову, автор прагнув досягти високого, патетичного стилю розповіді, в яку все ж проникли народнорозмовні елементи. Важкий, риторичний стиль Грабянки, вживання архаїзованого синтаксису і лексики значно утруднюють сприйняття твору читачем кінця XX ст., і тому потребують донесення у сучасних формах. Йдеться тут не про переклад з однієї мови на іншу, а про

переклад з староукраїнської мови на нову. Над перекладачем тут тяжить оригінал, його не можна калькувати, залишаючи авторський порядок слів у реченні чи ускладнену його побудову, а треба знайти спосіб відтворити все за правилами сучасної граматики. Ці труднощі Р. Г. Іванченку вдалося подолати, його переклад, з максимальною точністю відтворюючи оригінал, разом з тим не є стилізованим і архаїзованим. Думається, що ця спроба Р. Г. Іванченка має викликати гостре зацікавлення у широкого читацького загалу.

Юрій ЛУЦЕНКО, кандидат філологічних наук, науковий співробітник Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Академії Наук України.

ЛІТОПИС ГАДЯЦЬКОГО ПОЛКОВНИКА ГРИГОРІЯ ГРАБ'ЯНКИ

ПЕРЕБІГ

презильної і від початку поляків щонайкривавішої небувалої битви Богдана Хмельницького гетьмана запорізького, що точилася з поляками в час панування найясніших королів польських Владислава, а потім Казимира, і яка почалася в 1648 році та за літ десять після смерті Хмельницького так і не скінчилася; цей перебіг з писань різних літописців та з щоденника, на тій війні писаного, в місті Гадячі зусиллями Григорія Граб'янки зібраний та самобутніми свідченнями старих жителів підтверджений року 1710.

СЛОВО ДО ЧИТАЧА ЗАРАДИ ЧОГО ЦЯ ІСТОРІЯ НАПИСАНА

Оскільки в книгах, що написані давніми історіографами (римськими та польськими — Кромером, Бельським, Стрийковським, Гвагніним, Каховським — а також німецькими Пофендорфом та Гибнером) і нині за велінням Петра Першого Імператора Всеросійського на слов'янську мову перекладених, оскільки скрізь у цих книгах пишуть про битви козаків супроти бусурман, розповідають, як козаки в пустельних луках на узбережжях Дніпра та Бугу з давніх давен збираються не заради наживи, а тільки задля оборони та зміцнення віри християнської, як вони і на землі і на морі тьму турок і татар побивали і під личиною самоволі сугубо добре діло творили: по-перше, від хижаків-татар бранців-християн відбивали та волю їм дарували, по-друге, Польське Королівство і Русь від злоби татарської мужньо відстояли. І в битвах тих були звитяжними не заради слави, а заради оборони землі своєї від тих, хто хотів заволодіти нею. І до сьогодні вони відстояли її цілком і навіть розширили, що і засвідчили землеміри на картах світу, виділивши, в них воєводства Київське, Чернігівське, Браславське та Подільське, де протікають ріки Дністро, Буг, Горинь, Дніпро, Десна та Сурож, а звідти до Чорного моря. І заради того, щоб славетні звершення їхні під проводом благополучних вождів здійснені, а особливо за Богдана Хмельницького, преславного вождя запорозького, котрий стояв за вольності

руські супроти поляків та за спокій, при якому б в землях українських не було б воевод, каштелянів, старост, судіїв та інших представників влади, що їх король Казимир перший року 1340 під присягою своїм наступникам повелів оберігати і які стояли за скасування вольностей козацьких, що козакам королями були даровані, котрий виступив проти образ нестерпних, які чинили поляки за владарювання найясніших королів польських Владислава та Казимира, і щоб звершення ці не пішли в забуття, я замислив оцю історію написати на незабудь нащадкам. Я вибирав дещо з щоденників наших воїнів, що перебували у війську, дещо з духовних та мирських літописців, наскільки міг знайти в них щось достовірне, долучав розповіді очевидців, що ще й нині в живих ходять, і їх розповіді підтверджують слова літописців. І хай читач не думає, що я хоч щось додаю від себе, ні — кажу тільки те, про що повідали історики, що підтвердили очевидці, а я тільки зібрав все це і записав. А багато ж які з нинішніх преславних військових виправ славу писану щонайдревніших царів явно побивають і до нащадків так і не сягають. Ну, а хто б нині знав про богоданого проводиря Моїсея, котрий плем'я іудейське з рабства єгипетського немов по суші через Червоне море вивів і в ньому ж царя єгипетського та його воїв потопив, коли б про нього нічого не було сказано в писанії? Хто б про Навуходоносора щонайпершого на землі по славі, хто б про Кіра, що найперший море кораблями виповнив, хто б про Олександра, славою увінчаного, і про Августа, що над світом єдиний владарював, і нарешті, хто б про Димитрія, князя московського, що мільон та двісті тисяч гордих своїм Мамаєм татар винищив і що їхні землі татарській росіянам коритися примусив, хто б про тих, чю славу й земля вмістити не могла, знав і чи змогли б всі вони перепливти безодню забуття і чи не потонули б посеред глибин невідання, коли б святе писаніє не виставило б їхні діяння на всесвітнє позорище, а проповідники і красноглаголивії витії словом божим діяння їхні не оздобили? Про них і до них подібних упокорювачів Історії я не раз думав, коли годинами солодко читав і коли прозрівав ту користь для їхніх народів, що в'язалася з безсмертною славою, але ж наша вітчизна від них своїми ратними трудами ну просто ніяк не різниться і, бачачи її звитяги в пучині забуття, я не заради якоїсь любострастної слави, а спонукуваний спільною користю і заради неї вирішив не лишати в попелі мовчання схованими дії щонайвірнішого нашого сина благорозумного вождя Богдана Хмельницького, який Малу Росію від щонайтяжчого ярма лядського козацькою мужністю вивільнив і що до російського монарха з стольними містами в підданство привів. Я хотів явити всім народам, що не лише славеноруські монархи своєю силою напускали страх на всі сторони, а й їхні піддані, відстоюючи вітчизну і встаючи за образи росіян, спроможні проти щонаймогутніших владарів збройно стояти.

ПОХВАЛА ВІРШАМИ ХМЕЛЬНИЦЬКОМУ ВІД НАРОДУ МАЛОРОСІЙСЬКОГО

Оце Богдан Хмельницький намальований *
Воїн руський славний, так і неподоланий.
Завдяки йому Україна на ноги стала,
Бо у ярмі лядським ледве не сконала.

Скасував він унію, бив ляхів з жидами
Й інших ворогів тими ж гнав шляхами.
Ох і голосні ж ви, вісті переможні,
Раз у всесвіт славу понести спроможні!

Навіть в землях Фракії оселився страх
Коли Марса гуки мчали на крилах.
Кончиною скорений, смертю він гордує
І в синах російських живе та воює.

ПЕЧАТКА МАЛОЇ РОСІЇ ЙОГО ЦАРСЬКОЇ ПРЕСВІТЛОЇ ВЕЛИЧНОСТІ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО

Вірші на герб Малоросійський

Війська Запорозького воїн знаменитий
Щохвилини ладен край свій боронити,
І хоч супостата не зрить пред собою,
Однак зброя завжди готова до бою.
У повсталих сила полягає в тому,
Що боронять волю батьківського дому.
В першу-ліпшу хвилю стануть проти злого,
Щоб не зрить в неволі нікого живого.
Бо відомо здавна — справа пастуха
Від отари гнати хижого вовка.

Перш ніж розпочати розповідь про походи та битви козацькі, хоч і немає на те пильної потреби у передмові широко розповідати про прабадьків народу того козацького, все ж я, заради кращого розуміння, постараюся детальніше оповісти, звідки пішла назва козаків, від якого племені-народу, та як їхні, козаків, прабадьки — хозари — ще з часу прабадька їхнього Гомера, онука Ноевого, мандруючи стойбищами з однієї землі в іншу, отак як калмики, утворювали різні союзи та мови, і набравши сили, утворили були

свої царства, і як, після того, коли знекровилися в битвах, перетворилися з хозарів на козаків; про все це далі у передньому слові буде сказано, якщо читач, не страхаючись розмірів, не полінується його прочитати. Передне слово збудить охоту і до розуміння розповіді розум підготує: бо хто чинно справу починає, той на повну силу к ділу приступає.

ПРО ЗАЧАТКИ ПЕРЕІМЕНУВАННЯ НА КОЗАКІВ ТА ЗВІДКИ ЇХНЯ НАЗВА ПОХОДИТЬ, ВІД ЯКОГО ПЛЕМЕНІ ТА РОДУ; А ВОДНОЧАС КОРОТКО І ПРО НАЙДАВНІШІ ПОДІЇ, З НИМИ ПОВ'ЯЗАНІ

Народ малоросійський, прозваний козаками, має що-найдавніше походження від скіфського роду, — котрий, як кажуть, жив аж біля гір Алянські Аляни, біля річки, що протікає через Бухарську землю в Хвалинське море, — від хозар, що своєю спорідненістю сягають племені першого Яфетового сина Гомера. Після того як ці найдавніші Гомери чи Кимери чи Цимброви рушили від Азовського (Кимерійського) моря на північ і на захід, після того як вони перетворилися на Литву, на Жмудь, на Гофів, Швенів та інші народи, вони осіли в тих краях, оці Аляно-хозари — це можна зрозуміти з того, що й народ слов'янський від прабатька Яфета походить. Через деякий, немалий, час розмножилися і розселилися по обох берегах Дону, річки, що відділяє Європу від Азії, а потім і в Європі не одну землю під руку свою забрали — поселилися в Таврії (нині Кримом прозивається), звідти попрямували до Дніпра, вийшли за Дніпром до земель, що лежать понад Чорним морем, де стоять нині Очаків та Белгород, дійшли навіть до Панонії і там дали початок іншим народам, які тоді прозивалися аварами, гунами тощо. А ті ж, що лишилися в Азії, ті теж розселилися аж до Волги і далі, аж за Волгу, за Яїк, за Якубу та Козар-річку; ті ж, що залишилися і далі поблизу Хвалинського моря перебрали собі назву Болгар і, кликані своєю неборимою мужністю, через деякий час улуси заволзьких татар підкорили, а потім, оскільки татари кривавою платою відплатили їм за неволю, попрямували до Дунаю і десь року 666 болгарами прозивалися.

Побоюючись їхнього сусідства, греко-римський кесарь Костянтин-великий (уже четвертий, що носив це ім'я) рушив війною на болгар, але вони його розбили і з землі своєї погнали так, що він ледве-ледве встиг сховатися в Константинополі... Отак болгар, відразу ж після приходу, переможно на нових землях життя почали, а закріпившись в тих краях, ще не раз і опісля ходили походами супроти греко-римських кесарів і бувало, що перемагали, а траплялося, що й самі переможені бували, і так аж доти, доки над ними не

возсіяло (ще за часів патріархів царгородських Фотія та Михайла Керуларія та пап римських Льва третього, а опісля Сергія) світло православної віри.

Ці Аляно-хозари в час панування кесарів римських Тіта та Веспасіана, року семидесятого по рождеству христовім, провели їх через каспійські степи в царство Гірканськб, повоювали Мідію та Вірменію, взяли там багату здобич і безборонне назад повернулися: опісля ж, приваблювані мздою, ще довгий час оружно римлянам служили, а римляни за їх мужність та нечувану відвагу У битвах почестями їх шанували і незліченними дарами збагачували.

Мав той народ звичаї грубі та жорстокі, як татари нині, образ лиховісний, як у калмиків, і жив у незлічених неметах, мандруючи з місця на місце заради пасовиськ стадам своїм; харчувалися грубим м'ясом невареним, хліба ж не те що не знали, а навіть й уяви про нього не мали. Отак живучи-проживаючи та зваби світу цього — золота, сребра, коштовних каменів та інших подібних речей, котрі у людей в шанобі та в почестях — цураючись, вони єдино чим займалися, так це невтомно лицарської звитяги навчалися, і саме тому були настільки хоробрі і настільки страху не знали, що каган хазарський — цар їхній — був постраховиськом для народів навколишніх. Про хоробрість народу того немало в літописах грецьких та римських писалося, бо не раз і Кіру, царю перському, і Олександру Великому і Августу Римському славно допомагали у їхніх походах та в упокоренні держав світу сього. А найміцнішою твердиною їхньою та пристанищем були землі, що з одного боку омивалися Білим морем, а з другого прилягали, як свідчить Ботера, до Меофійського озера, що омивало Таврику. Ці землі здавна прозивалися Хазарією, а люди тамтешні — хазарами; край той незвичайний і немов би самою природою обладнаний для неприступності, оскільки від землі зовсім крихітною греблею відділений і тому скидається на острів довжиною в двадцять і шириною на десять миль; в сторону, що обернена до півдня, він ділиться надвоє і творить морську затоку, при гирлі якої стоїть велике місто, прозване Кафою, котре не лише для проживання людей добре, а прекрасне ще й тим, що може служити пристанню для тьми тьмущої кораблів. Ця земля може прохарчувати стільки люду, що й уявити тяжко, оскільки плодоносна не лише на харч людський, а й на пасовиська стадам їхнім. Не малу користь мали хазари і з моря

Азовського, яке пролягало окіл (за свідченням землемірів) миль на двісті, і яке протокою моря Кимерійського, завширшки з милю, з'єднує Азовське та Чорне моря, маючи з одного боку місто Керч, а з іншого Тамань; та понеже вищепоіменоване Азовське море, оскільки річка Дон безперестану несе свої води до нього, скоріше прісне аніж солоне, то й у його глибинах неможливо злічити рибних багатств, якщо ото прісні води з Білого моря (?) і води Чорного моря отам сходяться то й творять вони мешканцям тим багатства незліченні і невимовну словом користь. Користуючись тими багатствами, каган завжди мав змогу силу воїнства збирати і при собі тримати і з їхньою поміччю сильно збагачувався, продаючи, що за зайвину було, до Константинополя, а то і далі. Торгував кіньми, скотиною, вівцями, продавав вовну, хліб, масло, шкіру, рибу вялену, осетрину, ікру, сіль та інші товари.

Багатства того краю не раз оберталися підмогою і в битвах, бо ж саме Кубанню, Доном, Дніпром, Дністром-Дунаєм, морем і полем йшло воїнство до місця збору, вони виповняли море тисячами кораблів, а землю кіннотою і несподівано з'являлися під стінами Царгорода.

Не будучи спроможними, як вогонь у попелі, сили своєї та звитяги своєї у собі приховати, вони ходили походами, очолювані старійшими роду, на всі землі навкіл і прозивалися ці старші один услід за другим каганом, сиріч царем; і хтось із них (ім'я його через давнину літ літописи не називають або з інших причин забуттю віддають) року 600, наслідуючи татар, рушив од Азовського моря, покинувши насиджені місця, з сильним військом за Дунай; його з шаною вітали королі аварців та гунів, він був прийнятий царем усіх західних невірних слов'ян, повоював грецькі землі, пішов на Венецію, а наостанку й на Істрію і здобув місто Форум Юліум, скориставшись допомогою вдови Ромільди, благовірної Агилюлпа, князя лонгобардів, що забажала стати йому за жінку та ластилась до нього. Проте невірності не стерпівши і гнушаючись її улесливості, каган, що найбільше шанував жіночу незрадливість, наказав її посадити на палю, проказавши: «ось якого чоловіка ти варта». Прочувши ж, що Приск — воєвода грецького кесаря Маврикія — рушив походом на його землю, він повернувся додому в Панонію. Той Приск в союзі з слов'янами, за два роки перед цим, переміг одного з вождів каганових, однак каган не зважив на те і не помстившись за кривду, виявив до Приска прихильність. А сталося все це так. Каган прочув, що ось-ось має наспіти день воскресіння господнього, а воїнство грецьке свято стрічає без харчів зовсім, і він зжалівся, послав до них вісника і запропонував їм, скільки треба, взяти хліб у нього. Приск погодився, спорядив кілька десятків возів і взяв харч для війська із запасів каганових і безбоязненно та привільно відсвяткував з воїнством свято світлого воскресіння Христового. Опісля ж, рушивши від римського табору, каган взяв місто Дризипару і, вкрай розоривши, спалив його до тла; і саме після цього Царгород весь час перебував у такому страхі великому, що Маврикій, кесарь греко-римський, змушений був відрядити до кагана одного з членів свого синкліту, мужа чесного і великого по імені Армазон, з дарами та почестями, аби той вимолив у кагана мир для греків та римлян. Муж той, виконуючи веління царське, прийшов у стан слов'ян і, запропонувавши силу-силенну дарів, запросив у кагана миру і дорікнув, ніби той зловживає удачею, що донині йому сприяла. Каган же у відповідь мовив: «Щастям, — каже, — й раніше і зараз користаюся в міру і поки світу пам'ятаю в час кожного походу тисячі наших людей головами накладали і саме тому вважаю, що щастя річ вередлива, а проти вас я стою не як супостат ваш, а як противник, що лише слави своєї глядить, тому й дари оці, що їх кесар ваш з вами передав, не приймаю і хочу тільки, аби за кожного бранця, викупаючи, кесар дав мені по динару». Цю відповідь кагана Армазон після повернення передав кесарю, а Маврикій, погордою здоланий, порозмислив і вирішив, що якщо такий викуп давати, то краще зовсім не платити. Каган же, дізнавшись про рішення царське, розгнівався і наказав всіх Маврикієвих бранців знищити, а з інших греко-

римських підданих взяв викуп великий і попрямував додому. За бранців же, знищених через скнарість царську, помстилася всесильна рука господня, скаравши увесь рід Маврикіїв, дружину і дітей, рукою Фоки-нелюда.

А року 612 Хоздрой, цар персидський, рушив походом на грецьку землю, Сірію, Єгипет та Лівію, а звідти з легко озброєними загонами не раз ходив далі і чимало неприємностей та прикростей греко-римській державі натворив. І так дошкулив, що сам цар Іраклій вирушив насупроти нього. В намічений похід вирушаючи, він доручив нагляд за своїм сином, Сергію, патріарху Костянтинопольському, Бононію-Патрикію та кагану хазарському, королеві аварському, що на цей час уже з ним помирився і проживав у любові та злагоді, полишивши кращу частину свого війська для оборони міста, другу частину він забрав з собою і попрямував на Азовське море, в країну до потурчених хазарів, прозвану Анатолією, і підговорив їх приєднатися до себе. Ті ж, перейшовши гори перевалами поблизу Каспійського моря, вдерлися в Персію під проводом Зебілія, другої людини в хазарії після кагана. В місті Лазику до хазарів, що нещадно пљондрувати перську землю, приєднався і кесар Іраклій. Зебил, з військом своїм поклонившись йому, полишив на чолі загону в сорок тисяч добірного товариства свого старшого сина, а сам повернувся додому. А Хоздрой, будучи змушений полишити підступно захоплені землі, вернув у свій край і став на його оборону; бився він років з дванадцять і ніяк не міг здолати Іраклія. Але знаючи, що каган не завжди дотримував даного слова, відрядив до нього послів і перетягнув на свій бік, підговоривши, щоб той полишив грецького кесаря, примирився з його воєводою по імені Серваріс і разом з ним скорив війною грецьку землю. Каган з охотою піддався на підмову і з великим хазарським та перським військом рушив на стольний град Константинополь. І таки взяв би його, коли б не був переможений чудесною нездоланною силою пресвятої богоматері, яка своє місто, як долю власну оберігає, про що детально в синаксирі п'ятій четвертого десятку розповідається.

Після тієї страшної перемоги над хазарами під Костянтинополем, хоч сили їхні почасти вже були зметені, навколишні народи все ж побоювалися незліченності хазарської. І тому їхній повелитель, цар грецький Лев Ісавранин, року 630, шукаючи замирення з ними, повелів своєму синові Левку Копроніму взяти за жінку Ірину, дочку каганову; з часом у неї знайшовся син Лев, прозваний хазарином, і цей син після батька свого успадкував скіптер держави грецької. До цього кагана року 640 король французький прислав свого посла Рихарія з проханням про допомогу; той посол, прибуваючи у кагана, якось при нагоді завів мову про нечестиву ідолопоклонну хазарську віру; каган же йому у відповідь мудро відказав: «Ви, християни, рабами божими називаетесь, а супроти волі його злобу несповідиму творите, от саме тому бог ваш і дозволяє, щоб ми, невірні, гнів божий вам на мечях своїх несли».

Невдовзі ж хазари, з греками помирившись по-християнськи, почали від херсонян переймати віру і, споріднившись з ними, поклали в себе

православно-католицький догмат проповідувати. І на тому наміру своєму твердо стояли і дійшли до того, що з волі божої землі їхні знеслились і тоді, року 888, Карл великий, король французький, вирішивши відплатити за кривди свої, що їх завдали королівству предки каганів, рушив війною на чолі величезного війська на провадиря хазарського, що воював на Волзі, і розбив його і столицю його, разом з двором його, що добре укріплені були, взяв. Опісля ж, остерігаючись відродження сили хазарської, та й водночас побоюючись їх, вирішив знищити цей народ, сплюндрував їхнє царство, стольний град разом з усією його ліпотою розметав, так, щоб і згадки про хазарів в Панонії не лишилося; взяв там король франків стільки добра та багатства, скільки жодна війна ще їм не приносила. Ті багатства, взяті в переможених і аварів і гунів заразом з каганами їхніми, і принесені сюди лежали багато літ недвижимі, тут же лежало і те, що було забрано в багатьох царів, кесарів та і в самих франків, і те все, зібране не за один рік, за одне літо загинуло. Отак народ славенський або хазари спершу буди постраховиськом для народів заходу і сходу, півночі і півдня, нінащо перевівся після війни з французами. Полишивши нам, нащадкам, тільки пам'ять про те, що хазари проживали в Панонії.

А наостанку, року 900, і тих слов'ян, що розселилися аж до берегів північного моря-океану і поселилися за річкою Альбою і що перебрали назву велятобів, сербів, оботритів, богемів, і що єдиного племені і народу суть, і що тільки деякими звичаями та обрядами різнилися, так ото всіх їх, однаково небезпечних саксонцям, цісар Отто єдиною битвою змів, вкінєць переміг і під свою руку забрав. І все це з допомогою та через підступність одного єдиного вождя слов'янського, по імені Торгумир, котрий на щедрі дарунки та на великі посули кесарські поластився і заповів кесарю землю слов'янську його державі передати; та не будучи ніяк у спроможі виконати свій намір, він з помислом підступним прийшов до внука під місто, що нині Бранденбургом прозивається, а онук його, найвправніший у справі військовій серед князів, саме владарював над тим містом. Ото його цей підступник Торгомир, зробивши вигляд, що хоче якесь важливе слово мовити, викликав до себе в чисте поле і там, спіймавши, не гаючись смерті віддав, а місто і землю всю кесарю передав. Відтоді й перестали слов'яни тими землями володіти, відтоді там пропав і народ слов'янський, перейнявши різні назви, як от: Нова мархія (нова марка), Померанія, Кашубія тощо.

Після винищення Карлом великим слов'ян і каганів у Панонії, а на півночі кесарем Отто, залишилися тільки ті хазари, що віддавна проживали понад Чорним морем у Таврії, поблизу Азовського моря та вод кимерійських аж до Анатолії. І хоч кількісно це плем'я й поменшало, проте мужність їхня не оскуділа. Вони продовжували владарювати над Києвом та над іншими руськими землями, щедру данину в них збираючи: по шкірці білки від кожної хати та по шелягу від плуга. І тільки коли Аскольд та Дір, Рюрикові воєводи (князя великого новгородського) прийшли до Києва і сіли на стіл князівський у ньому, тільки тоді припинили платити данину хазарам. Після них у Києві князював Олег, він забрав у хазарів Радомич та Північ. Після Олега

київським князем став Ігор Рюрикович, і тому що на древлян таку нестерпну данину наклав, що навіть перевершив хазарів, так він року 908 був забитий древлянами та похоронений у граді Коростишеві (?). Після нього скіптер землі Київської успадкував його син Святослав Ігоревич, котрий ходив походом на Оку-ріку та на Волгу і, забачивши вятичів, котрі саме хазарам данину платили, відвоював їх, чим і примусив хазарського когана йти супроти нього війною. Та Святослав, виявивши в битві міць і мужність, переміг, стольний град Білу Вежу здобув і вже на самих хазарів данину наклав: правда, Святослав переміг тільки тих хазарів, що по цей бік Дону проживали, а останні так і лишилися вільними. І ось тепер половці та печеніги, будучи вигнаними французами із земель полуночних, повернулися у ці відкриті степові простори і, впродовж довгих літ воюючи з хазарами, заледве до ноги їх не винищили, а самі на їхніх землях поселилися: печеніги там, де зараз Ногайські татари, а половці — у Таврії, вигнавши спершу християн звідти; перебираючись з своїми кочовиськами з місця на місце, як нинішні татари, вони приходили і на Русь і чимало горя приносили та багато пакостей творили. Та так і не зумівши закріпитися на відвойованих землях, зважилися вони, як свого часу болгари, захопити улуси заволзьких татар і року 1212 попрямували на Волгу, шукаючи собі погібелі, бо заволзькі татари під проводом князя свого Мін-Гирея, що вийшов їм назустріч з вісімдесятитисячним загоном, так їх у битві винищив, що лиш окремі воїни в живих полишилися. А Мін-Гирей, відразу ж після битви з печенігами та половцями, повернув орду на їхні землі, завоював і поселився на них. Забажавши безбідно у своїх землях владарювати, він перекопав ровом найвужче місце між Азовським та Чорним морями, яке і до нині носить назву Перекоп. Ото так хазари зникли у своїх землях і перестали грекам дошкуляти, однак через деякий час князі руські з Києва не мало їхній державі прикростей чинили.

Опісля невдовзі той самий скіфський народ, що проживав за Хвалинським морем, очолений воєводою своїм Батием і споряджений нащадком Тамерлана, великого хана китайського, перейшов Волгу з силою тяжкою і великою, та до того ж маючи за Перекопом досить людей свого племені, і з'єднавшись з ними, спершу з половцями в битві зійшовся й переміг їх безборонно, а опісля й печенігів розбив на голову; так ото той Батий забрав під свою руку їхні землі, а потім року 1248 прийшов і на Русь, силу-силенну війська перебив, чимало прекрасних міст з господнього соїзволення з землею зрівняв, а наостанку і стольний град Київ безжально розорив.

Скоривши і розоривши чимало російських князівств, отой нечестивий воєвода Батий рушив з військом своїм на захід і там так само нещадно Польщу, Литву, Моравію, Мадьярщину та Шльнськ повоював. Стривожені цим, володарі західних земель зібралися і вирушили з своїми військами проти Батия і року 1247 зійшлися з ним під містом Ленчицею і були розбиті. А Батий наказав у кожного забитого воїна відрізати вухо і тих вушей він, проклятий, нарізав п'ять лантухів. Дізнавшись про це, уся Європа, в повсякчасному страхі проживаючи, умолила папу Інокентія четвертого

послати законників римських — домініканців та францисканців — до двору хана китайського... у Квінзей (?) аби вони запросили миру християнам. За цих тяжких часів пам'ять про половців та печенігів зовсім пропала, а у хазарів малоруські вої мало що змінили: змінили назву, замість хазарів козаками іменуються. Хоча Веспасіян Коховський і виводить назву козаків від кіз диких, оскільки тільки з ними в час битви проворство їхнє зрівняти можна і оскільки ловлею кіз невтомно займаються, проте більш переконливою видається думка Стриковського, який по-іншому цю назву пояснює: козаки беруть свій початок від якогось проводиря Козака, стараннями котрого не раз татари були битими. Олександр же Гвагнін від волі цю назву пояснює, оскільки прабатьки козацькі завжди з власної волі з охотою на битву вирушали, так само, як і козаки зараз, не приховуючи своєї хоробрості, з власної охоти на війну йдуть; бо ж волею спонукувані вони малими силами тьму-тьмущу ляхів побивали і, ледь не всю Польщу з боями пройшовши, Малоросію від тяжкого ярма панського визволили. Ось саме про це визволення, а разом і про інші козацькі походи, в оцій повісті далі щонайдостовірніше скажемо. Є ще й інші, ті, що біля Каспійського моря проживають і що є одним з колін вищепоіменованого Забілія, старшого після хазарського хана. Ці ще й нині так і прозиваються гірськими козаками. Вони мають свого хана, воїнством обраного, і нараховують близько тридцяти тисяч люду, готового до бою, межують вони своїми кочовиськами, ріками та поселеннями з ханом киргизьким та каракалпацьким; однак нам не про них випало розповідь повести, ми задумали розказати про наших, про козаків малоросійських.

СПЕРШУ РОЗПОВІДЬ ПРО ТЕ, ЯК МАЛОРОСІЯ ВТРАПИЛА У ЯРМО ДО ЛЯХІВ

Чому царства розділяються і роди занепадають? Апостол про все це каже, що похоті людські ведуть до воєн, війни ведуть до розпаду царств і до спустошення краю — підтвердженнь цьому досить. Так коли монарх і самодержець всієї Росії і пострах незліченних царств рівноапостольний князь Володимир, закінчивши тимчасове царствування пішов у вічне, то розділив царство своє на двадцять (дванадцять — ?) князівств. Підбурювані заздрістю, споконвічним ворогом людини, сини Володимира, брати рідні, встали оружно один на одного і забажали князівства відібрати. Почав брат брата вбивати і виганяти з земель, що їх батько віддав їм у спадок. Саме тому й Батий, допущений божою мудрістю, прийшов на Русь, підкорив її і храми божі та велич їхню поверг у прах і зрівняв з землею. Але й цього було не досить за гріхи роду руського, тому що повстав Гедим великий, князь литовський, і прийшов на Київ і року 1320 поблизу Ірпінь-річки розбив

князів руських, а Київ приєднав до своїх земель, посадив в ньому свого намісника Миндовга, князя Ольшанського, і володіла Литва столом російським аж до смерті благовірного князя Симеона Олельковича, котрий після Батієвого спустошення, після того як вона (земля) двісті і тридцять літ пустою простояла, небесноподібну святу Печерську церкву своїм коштом і своїм старанням відбудував. А після його смерті, року 1340, король польський Казимир Київське князівство перетворив на воєводство і всю Малоросію поділив на повіти, а з русинів воєвод, каштелянів, старост, судіїв та інших урядників понастановлював і шляхетністю та правами до польських сановників прирівняв, а всіх останніх на Русі з польською шляхтою у правах та вольностях об'єднав і все це під присягою нащадкам своїм заповідав оберігати; тому король Ягелло і Владислав Ягеллович та Олександр Казимирович аж до року 1410 оті права Казимирові, що Русі були надані, в час коронацій під присягою підтверджували, а Жигмонт перший, після нього й інші, на підтвердження прав цих ще й привілеї дарували. Однак все ж скіптер російський так занепав, що з царства перетворився на князівство, а з князівства — на воєводство.

РОЗПОВІДЬ ПРО БИТВІ КОЗАЦЬКІ, ПРО КОЗАЦЬКУ ЗБРОЮ ТА ХАРЧ

Приєднавши до своїх країв Київ та малоросійські землі, поляки через деякий час поклали використати мешканців цих земель як робочу силу, та оскільки ці люди ще здавна були людьми військового стану і більше відчували нахил до вправ з мечем, а не до трудової повинності, оскільки вони зневажали ярмо рабське і рабську покору, то більше схильні були з власної волі на Дніпрі за порогами в місцевості пустельній та дикій проживати, перебиваючись ловлею звіра та риби і морськими походами на бусурман. Але року 1516, коли Жигмонт перший, король польський, організував рушення на великого царя московського, хан татарський Мелін-Гирей, виждавши слухну годину, порушив мир з поляками і повів свої загони на Російську землю; вогнем і мечем він пройшовся по містах та весях і, взявши силу бранців, повернувся за Перекоп. Тоді король, не стерпівши пљондрування, зібрав охочих воїнів з козаків та поляків і спорядив їх на Белгород, де вони, здобувши величезну здобич, повернули назад але якраз тут їх нагнали турки і татари; в битві що зав'язалася, воїни-християни здолали турків. Ось саме після цієї битви і почали вони козаками зватися. Навіть якщо були і ляхами, але з своєї волі на татарів ходили і примикали до вільного, не найманого воїнства. Відтоді, прославившись у численних битвах, козаки ввійшли в силу

і набрали в мужності, привикли до недоїдання, спраги, спеки та до інших незгод просто неба. За харч їм служило звичайне квашене тісто, яке вони варили нарідко і звали соломахою. Стравою своєю були цілком вдоволені, а коли траплялося, що їжа випадала з рибою, або, як козаки кажуть, із щербою, то такий наїдок за найкращу трапезу вважали. Проживають вони в куренях по сто п'ятдесят чоловік, а буває й більше, і всі ото тільки згаданою щойно їжею харчуються. Живе курінь під проводом старшого, чоловіка, як правило, у військовій справі найвправнішого, і його шанують і коряться йому, як найстаршому після кошового отамана; але і старші їхні живуть разом із звичайними, і якщо хоч чим скривдять простого, перевершивши своє право, то, так як звичайну сірому, карають на смерть. Злодійство і підступність поміж ними не водиться, а якщо ж трапиться, що хтось візьме путо або канчук, то за це винного вішають на гілці дерева. Кожен має одну або дві одежини. Та коли ідуть походом в турецьку або татарську землю, то беруть дуже велику здобич і везуть назад силу силенну добра всякого. На озброєнні мають самопали, шаблі, келепи, стріли та списи і користуються всім цим так вправно, що і найвправніший польський гусарин або ж рейтар німецький з ними зрівнятися не можуть. Є кінні та піші, і стільки їх, козаків, скільки на Малій Русі люду, і їх зовсім не треба силою збирати, як ото в багатьох чужоземних краях роблять, не треба наймом заманювати; а кине клич старший або полковник який і стільки воїнства збереться, що як трава стане, і з цього приводу добре було сказано турецькому цареві, коли той запитався, скільки козацького війська маємо. «У нас, — сказано було, — царю турецький, що лоза то й козак, а де байрак, то по сто й двісті козаків там». І всі вони в січі незмірно хоробрі. Це про них сказано: Вони Русь за своє багатство велике мають Хитрість військову та мужність у війні знають. Це про них сам султан турецький говорив: «Коли навколишні держави йдуть проти мене, я сплю — не зважаю, а до козаків увесь час мушу дослухатися, весь час слухаю, не дримаю». І спокійно жити не можуть, навіть коли в їхньому краї мир запанує, то своєю волею збираються і йдуть на підмогу іншим народам; заради малої користі велику турботу собі на плечі кладуть і на вутлих, з одного дерева зроблених лодіях дерзають через море пливти. Справами військовими вони настільки славні, що не гнушалися гетьманувати у них навіть люди з славетних сенаторських родин, так року 1506, першим козацьким гетьманом був Предослав Лянцкоронський, а року 1514, будучи гетьманом запорізьким, якийсь козак Венжик (Вужик) Хмельницький розбив величезну орду в Польщі під Заславом, потім Євстафій князь Ружинський. За славному службу козацьку король польський Жигмонт перший віддів козакам навечно землю біля Дніпра, уверх і вниз за поргами, і наказав, аби, стіною ставши, не пускали наїздів турок і татар на Русь і Польщу. Року 1574, за панування Генриха, короля польського, званого французом, на прохання Івони, господаря Волоського, понад тисячу чотириста козаків на чолі з гетьманом Свирговським прийшли в Молдавію, і там, у господаря Волоського, чотирнадцять раз у битві з турками сходилися, силу-силенну їх перебили і врешті-решт, з усіх сторін турками оступлені, до одного голови

зложили. Та невдовзі козаки відплатили туркам і татарам за наругу, бо року 1575, будучи послані з Черкас київським воєводою, човнами спустилися по Дніпру і на орду напали, багато татар порубали, багатьох в полон забрали і з здобиччю великою домів вертали; однак татари, об'єднавшись з трьома султанами та сімома синами хана перекопського численною ордою увірвалися на Поділля і багатьох людей у полон забрали, а міста і села вогню віддали. Та незабаром козаки й за це відплатили, коли, очолювані своїм проводирем Богданком, пішли за Перекоп і пройшли його з мечем і вогнем. А літа 1576, в часи панування Стефана Баторія, короля польського, іще краще учинили. Цей король, забачивши як добре козаки з татарами б'ються, настановив їм гетьмана, прислав корогву, бунчук та булаву, печатку гербову, рицарів з самопалами і з ковпаками, набакир надітими, прислав гармат та всяких припасів військових (та й самі козаки, повоювавши турецькі фортеці, здобули немало), ввів у них порядок стройовий, запровадив, крім гетьмана, обозних, суддів, осавулів, полковників, сотників, отаманів і наказав нести сторожу супроти татарів за порогами. Та побоюючись звитяги козацької, Стефан Баторій пророче казав: «Чи звільниться ж хоч коли-небудь Річ Посполита від цих героїв?» І збулися його слова. Згаданий король Баторій, опріч давнього старовинного міста складового Чигирин, віддав низовим козакам для пристанища ще й місто Терехтемирів з монастирем, аби вони в ньому зимували, а за службу поклав їм по червінцеві та по кожуху; козаки були раді і цій платі й не раз билися з татарами на землі, а з турками в морі і майже завжди побивали їх. Саме на ці часи припадають походи козаків в Азію; вони, пройшли з мечем тисячу миль, взяли і знищили Трапезонд, Синоп зовсім зруйнували, а під Константинополем взяли багату здобич. Відтепер, козаки все більше набирають сили і чисельно зростають, що дуже непокоїло короля Стефана; він боїться, що зміцнівши, козаки стануть дуже небезпечними ляхам і тому вирішив знищити їх у пониззі Дніпра; та козаки, зрозумівши задум королівський, знялися з кочовиськ своїх і перебралися до донських козаків і звідти ще більшого страху на ляхів нагнали, тому король полишив їх у спокої, а вони з Дону знову на луки Дніпровські повернулися і мечем та силою з татарами змагалися.

РОЗПОВІДЬ ПРО ГЕТЬМАНА КОЗАЦЬКОГО ШАХА ТА ПІДКОВУ І ПРО РІЗНІ БИТВІ КОЗАЦЬКІ

За панування того ж таки Стефана Баторія року 1577 проживав поміж козаками запорізькими славний лицар по імені Підкова; спокушені відвагою цього чоловіка, волохи покликали його до себе господарем. Ось з цим Підковою гетьман запорізький Шах та з козаками прийшов у землю

волоську, прогнав з господарства молдавського воєводу Петра і посадив господарем Підкову. А Петро-воєвода, покликавши на поміч силу турецьку, ополчився на Підкову; та козаки здолали турецьку силу. Вже після того, коли Петро, воєвода молдавський, з незліченою турецькою силою на Підкову рушив, а Підкова вийшов йому на зустріч і вступив у січу велику, хоч козаки й перемогли турок, що й сам Петро-воєвода з своїми вірними заледве встиг врятуватися, проте відчув Підкова, що не сила йому утриматися на господарстві молдавському. Тому він полишає Молдавію і вертає на Поділля; там ляхи, до підступу вдавшись, ловлять його і відсилають до короля, а той наказав обезглавити козака у Львові. Після страти тіло його взяли побратими і поховали в монастирі у Каневі. Король же послав своїх комісарів до низових козаків, наказав втихомирити; та прийняли їх козаки не так, як ляхи веліли; бо затаїли вони гнів за Підкову і заради його імені не раз ходили на Молдавську землю, велику шкоду чинили, що звияжним побратимам властиво; а щонайбільше татарам дошкуляли і міцно, як стіна, за божим велінням Росію захищали.

КОЛИ І ЧОМУ КОЗАКИ ПОВСТАЛИ НА ПОЛЯКІВ?

Сталося це, коли деякі архиереї в литовських землях, страху перед богом не маючи і нічого не потребуючи, відреклися віри православно-католицької і зібрали собор в Бресті литовському; і з'їхалися на той собор митрополит Михайло Рогоза, Іпатій Прототроній (єпископ Володимирський та Брестський), Кирило Терлецький (екзарх, єпископ Луцький та Острозький), Ермоген (єпископ Полоцький та Вітебський), Іоанн Гоголь (єпископ Пінський та Туровський), Діонісій (єпископ Хелмський та Белузький). Відкинувши на тому соборі благослощння свого першого архипастиря патріарха Константинопольського, вони послали гінця в Рим до папи Климентія восьмого і віддали себе під руку західному костьолу. А благочестиві сини, забачивши цю новоявлену химеру, жахнулися, відреклися від тих запроданців, а не пастирів і, розгорівшись благочестивою ревністю, Косинський із запорожцями на ляхів рушив, багато фортець узяв, силу ляхів перебив, але року 1594 під П'яткою і сам ляхами здоланий був.

Того ж року гетьман війська запорізького Наливайко, розбивши мадьярів, повернув на Україну і не застав уже в живих Косинського; як син православ'я, зневажаючи новоявлену унію, він зібрав серед низових козаків побільше війська і рушив на Литву, і там, перемігши у багатьох битвах, спалив Слуцьк та Могильов і силу ляхів побив. Проти нього з військом вийшов коронний гетьман Жолкевський, прийшов на Україну і року 1597 під Лубнами, в урочищі Солониці, розбив силу козацьку, а самого гетьмана з

полковниками Лободою та Мазепою живими взяв і до Варшави відвіз; там, у Варшаві, на міднім волу його ляхи зажарили. Саме з цієї причини й розпочалася війна козаків супроти ляхів. Після Наливайка гетьманом війська запорізького спершу був Кушка, а опісля Бородавка.

А вже після цього, року 1606, Петро Конашевич-Сагайдачний гетьманом запорізьким назвався, і забажавши щастя своє спробувати, ходив із військом запорізьким по воді на Кафу (місто турецьке), повоював його добре, силу бранців християнських з неволі звільнив і з добичею великою з Чорного моря повернувся, за що велику прихильність та ласку мав у запорожців та у поляків. А вже року 1608, за панування Жигмонта, короля польського, не закликавши навіть на підмогу війська запорізького, він зібрав на Україні козаків і рушив, як і гетьман коронний Жолкевський, на Цоцору з ляхами та з козаками. Був на той час поміж ними і Михайло Хмельницький, сотник козацький.

КОРОТЕНЬКА РОЗПОВІДЬ ПРО РІД ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ТА ПРО БИТВУ НА ЦОЦОРІ

Літописець польський Веспасіан Коховський, розповідаючи про рід Хмельницького, вказує, що походить він — за одними свідченнями — з жмудських земель, а за іншими з Лисянки, міста на Україні. Чи звідти, чи звідси походить — не ясно, ясно тільки, що через Жолкевських у люди вибився. І коли Іоану Даниловичу, воєводі руському, король пожалував староство Чигиринське Хмельницького відрядили туди писарем, аби описав податі, людьми знесені. Поживши там деякий час, він одружився і жінка народила йому сина Зіновія (його опісля Богданом прозвали), якого з малолітства віддали в науку спершу до Києва, а потім до Ярослава ксьондзам-єзуїтам. Отак в науці літа проводячи, він дійшов змужніння. І коли батька його, року 1620, настановили козацьким сотником, він пішов з ним на поміч до гетьмана Жолкевського на Цоцору і там, під наглядом батька, при звичаювався до військової справи. Отам у битві зійшлися ляхи з турками і татарами, і знищивши всю лядську силу, перемогли турки; в цій битві загинув гетьман Жолкевський і наклав головою Михайло Хмельницький, а Зіновія, сина його, взяли в полон і погнали в татарську неволю; тільки через два роки його викупили з полону козаки за татарських бранців і він вступив на службу до королівського війська. А між тим, року 1621, після перемоги на Цоцорі, Осман, цар турецький, з величезною силою прямує на землю польську. Зачувши про те, Жигмонт, король польський, вирядив сина свого

Владислава на чолі польського війська супроти турок; а оскільки турок було набагато більше аніж поляків, то польське військо трималося подалі від турецького. Водночас Жигмонт відрядив гінця до козаків за пороги і, пообіцявши волю та сrebro, просив їх допомоги. Петро Сагайдачний, скаравши гетьмана Бородавку, за п'янство і сповільнений рух на поміч королевичу, вдруге перебрав собі гетьманську булаву, зібрав шість тисяч козаків реєстрових та запорізьких і чимдуж поспішив під Хотин на підмогу Владиславу, оружно пробившись через велику турецьку силу, став обіч королевича в осаді і коли настав час битви, військо запорізьке стало попереду й обрушили на нього турки всю силу, і огонь і меч, але вперлися немов у мур неборимий; закипіла того дня січа велика і багато в той день полягло турок, а козаків і поляків мало. З поміччю божою, що оберігає християн від поганих, козаки застукали сонних турків, пробралися до їхнього становиська і цілу ніч рубали ворогів у їхніх наметах, а коли настав ранок, огляділися турки, побачили безліч своїх перебитими і доповіли про все царю своєму, серце у того заніміло від страху і він запросив миру у королевича Владислава. І настав мир вічний. За справи ці Сагайдачний у короля та Речі Посполитої удостоївся поваги та відстояв волю велику для люду малоруського, коли б гетьман оцей запорізький Сагайдачний з козаками не вистояли проти турок і татар, то турки б в Росії та Польщі з церков і кастьолів стайні для коней поробили. Року 1622 Петро Сагайдачний, славний гетьман запорізький, великий оборонець віри православної та ктитор Братського монастиря і школ латинських — преставився; тіло його віддане землі в Києві, у Братському монастирі, і схоронене було з великим сумом війська запорізького і всього люду православного.

РОЗПОВІДЬ ПРО КОЗАЦЬКУ БИТВУ З ЛЯХАМИ ПІД ПЕРЕЯСЛАВОМ; ПРО ГЕТЬМАНА ТАРАСА, ЧОМУ ТОЙ ПОВСТАВ НА ПОЛЯКІВ

Одразу ж після смерті Сагайдачного, гетьмана запорізького, і в його часи у Києві та в містах українських князі, воєводи і старші були православними, тому і шкоди не чинили. А коли ж брали собі за жінку ляхок і коли від благочестія відходили та до костьолу римського приставали, тоді починали чимдуж церкву православну до унії привертати, а на своїх підданих повинності накладати та різними поборами притісняти; і на велике нещастя України, після битв, які були у поляків зі шведами, полки ляхів зайняли Київське воєводство, стали постоем у містах та селах і почали велику шкоду чинити людам. Всього цього козаки не стерпіли, повстали, ляхів порубали, а

тих, що живі лишилися, розігнали; з цієї причини коронний гетьман Конецьпольський з великою силою вирушив на козаків, маючи намір всіх їх знищити; а козаки зібралися всією своєю силою, обрали собі гетьманом Тараса і року 1628 під Переяславом вступили в битву з ляхами. У цій битві козаки стільки ляхів порубали, скільки не загинуло їх за многії літа війни з шведами; а золоту корогву гусарську за Дніпром у бору вщент знищили. Після битви цієї уклали перемир'я. Здобувши передишку під Переяславом і пообіцявши не чинити на Україні козакам та люду руському шкоди, поляки підступно замишляли відплатити за поразку під Переяславом, всіляко прагнули козаків погубити; виступили на Україну і простий люд почали притісняти поборами та солдатськими постоями, козаків знатних потаємно, а щонайголовніших не криючись викрадали та по-різному в руки смерті віддавали. Не стерпівши того, року 1637, козаки зібралися, настановили гетьманом Павлюка і вирушили на Кумейки супроти ляхів, але під Кумейками коронний гетьман Конецьпольський, до підступу вдавшись, здолав козаків, з тими ж, що залишилися оружно стояти під Боровицею, уклав перемир'я, а через деякий час, до хитрості вдавшись, піймав гетьмана Павлюка і у Варшаві відділив голову від тіла. А козаків почали на палі сажати. Забачивши все те, козаки переконалися, що ляхи замислили всіх їх загубити і знову року 1638 зібралися, настановили собі гетьманом Остряницю, а на підмогу дали козака Гуню, і повстали проти ляхів, виманили їх у степ на річку Старицю, і там у битві множество їх побили. Побачивши, що не сила їхня козаків подолати, ляхи хитрістю на мир їх підмовили. І тут, мир укладаючи, пан Кисіль та інші панове іменем самого гетьмана Конецьпольського поклялися, Що волю козакам дадуть і кров'ю платити не будуть; та скоро ту клятву порушили, зловили гетьмана Остряницю і Гуню й стратили у Варшаві, а Казиму, сотника київського і сина його посадовили на палю, а також силу козаків славних і хоробрих під різними тортурами погубили: одних наче четверо розтинали, других на палю саджали, а ще інших за ребра на залізних гаках вішали. І відтоді всякі свободи у козаків забрали, а люд благочестивий тяжкими й нечуваними поборами пригнітили, не відаючи, що бог за кривду та за кров невинну помсту насилає. Саме від тих часів беруть свій початок побори різні — якісь дуди, повивачне та пороговищизна, подимне та поголовне, очкове, ставищизна, поємщизна, сухомельщина. Навіть храми господні жидам розпродали і малят тільки з дозволу жидівського хрестити можна було, та і всякі обряди церковні, що їх благочестиві правила, були віддані в аренду жидам. Козаків же покляли мати всього шість тисяч, всіх же останніх, хай він буде навіть сином найславетнішого козака, віддали у підданство, а реєстрових у великій нарузі ляхи тримали — ні честі, ні слави, ні волі, перебивались вони гірше, аніж у неволі турецькій. А ще понастановляли над реєстровими козаками полковників і сотників і всю старшину тільки лядської віри, щоб не давали їм волі; і використовували їх, коли треба грубу палити, а старости і старші всякі ставили козаків коней та хортів глядіти і двори прибирати. І отак проживаючи, знову зібралися козаки під проводом Півторакожуха на Мерлі,

але, не маючи ні вождя доброго, ні доброї сили, розбіглися тільки-но прочули, що на них іде князь Вишневецький з великою силою. Господь-бог же візьми та й покарай ляхів та німців-найманців сильним морозом, і сила їх в дорозі мерзла, з коней падали і в полі гинули. Вже опісля цього гетьман Конецьпольський зібрав всіх начальників польського війська і почав думати, як у козаків волю забрати, бо побоювався, як би вони потай від міст не зібралися за порогами, та не відплатили ляхам, як то і подобає, за кривди свої. І року 1639 покладали над порогами місто Кодак збудувати, німців найняти те місто оберігати та козаків, що на порога прямують, ловити та у воді топити, бо ж через них, козаків, ляхам не раз доводиться лихо терпіти, бо вже скільки цар турецький на козаків королю скаржився, що вони у Чорне море виходять і турецькі міста та села плюндрують. Та й це не все. Гетьман Конецьпольський військо польське та німців-найманців і за пороги послав, серед козаків розселив, аби й за малу провину їх тяжко карати та волю забирати. На ту лиху годину довелось коронному гетьману Конецьпольському власною персоною у Кодаку побувати і козаків, що були йому відрекомендовані (а поміж них і Богдан Хмельницький), полаяти, а zarazом і похизуватися міцністю Кодака-фортеці. До козаків звертаючись, він сказав: «Чи до вподоби вам, козаки, фортеця?» Хмельницький йому відказав латинською мовою: «Що руками людськими змуроване, ними ж і зруйноване буде». Гетьман був здивований сміливою відповіддю і зле подумав про Хмельницького, пригадавши, що той у всіх козацьких повстаннях брав участь, однак скільки їх, козаків, погинуло, а він все ще живий. І це тому, що Хмельницький був людиною хитрою у військовій справі і дуже розумною, знав задуми ляхів щодо козаків, знав суєтність їхніх клятв і розумів їхні військові задуми та все це глибоко в серці тримав, зовні привітністю прикривав, вів себе так, ніби ніякого зла на ляхів не тримає; тільки його серце зло своїм порадником має.

РОЗПОВІДЬ ПРО ТЕ, ЧОМУ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ПОВСТАВ НА ПОЛЯКІВ

Різні літописці вважають, що причиною воєн козацьких був собор Берестейський, бо саме після нього новоутворена унія внесла смуту серед православних, бо саме тоді Наливайко першим повстав на поляків. Проте літописець польський Веспасіан Коховський, засвідчує, як ляхи нестерпно тяжкий глум над людом українським чинили, над храмами божими глумилися, як силою брали у благочестивих маєтності їхні, а самих смертно карали, честі та влади позбавляли, навіть до суду не допускали; як козаків

всіляко озлобляли, з усякої скотини і з бджіл десяту частину брали. Якщо ти маєш яку-небудь звірину, то шкіру пану віддай. Якщо ти зловив рибу, то дай визначене на пана. Якщо козак у битвах з татариним коня чи зброю добуде, то теж, хлопе, дай дещицю панові. А найгіршим було те, що жиди нові та й нові побори придумували і маєтки козацькі не вільно було тримати, хіба що хто тільки жінкою володів у себе вдома, та й то не зовсім. Якщо ж траплялося, що козак хоч чимось провиниться, то такими карами його карали, що й погані б придумати не могли, і так уже, караючи, самих себе перевершували, що невірних у цьому за ніщо мали. Хіба могли фараони у тортурах з поляками зрівнятися? Ці ж дітей у казанах варили, груди жінкам деревом припікали та всілякі інші біди творили, зовсім не думаючи, що майбуття потребує обережності, бо, навіть після найзвитяжніших перемог, легко дійти до нещастя; адже коли переможцям у завойованих землях волю велику дати, то вони мимохіть підданих та звойованих починають озлобляти і їх права з діда-прадіда топтати. І заради цього, коли яка земля, що підлегла королівству (коли терпіти несила) виявить непокору у чомусь, то її нужду розглянути потрібно, хоч вона й заслуговує кари, треба милосердя мати і карою не переборщати, в страху невольницькому не тримати та, довівши до розпачу, доценту не ламати; бо ж хіба може бути твердою присяга, гвалтом вирвана, хіба той не зрадить, хто вічно під страхом проживає? Тут теж за щонайменшу провину бог відплатив ляхам. І ось як.

Року 1647 ляхи, прийшовши з землі польської, стали постоем у Чигирині та Черкасах, і, як це завжди бувало, сильно мешканців тих міст озлобили. Отоді і Богдан Хмельницький не одну наругу стерпів від ляхів. Задовго перед цим Михайло, батько Богдана Хмельницького, своєю відвагою завоював прихильність Івана Даниловича, старости чигиринського, і той наділив його маєтком, прозваним, здається, Суботів. З королівської служби повернувшись, Богдан Хмельницький приїхав у Суботів і почав його людьми заселяти, сподіваючись, що великі заслуги батька перед Річчю Посполитою та і його власні, дають йому на це право, оскільки батько той, будучи сотником чигиринським разом з гетьманом Жолкевським за Річ Посполиту польську на Цоцорі головами наклали, і там і він, взятий в неволю, перебував і звідти козаки його на бранців татарських обміняли; та й після викупу з кінними загонами на орду ходив, татар бив і язиків до короля приводив, а року 1629 двох кантемирів живцем королеві привів (від них король немало дізнався про потаємні турецькі помисли щодо ляхів), за що й перебував у нього в милості великій, бо ж був від природи кмітливим та в науці мови латинської вправним. Король, зауваживши кмітливість козака, взяв його до себе за радника і, коли задумав туркам відплатити за перебіту війну з московією, що її вів року 1635 під Смоленськом, то, крім сенаторів, ще й з ним радився і великий загін морський з усіма гарматами під його оруду віддав. До всього цього заздрість маючи (це коли вже повернувся з королівського двору на батьківську землю), а рівно заздрячи і на заселену слободу, підстароста Чаплинський за рахунок Хмельницького багатіти задумав і в тих містах фундуватися забажав, тому він старості чигиринському Іванові Даниловичу

доніс. «Не випадає, — сказав він, — простому чоловікові села та підданих мати». Іван же Данилович послушав і наказав те село забрати і Чаплинському передати. Побачив все те Хмельницький, згадав свої заслуги перед короною польською і образився, що замість честі має наругу від Чаплинського терпіти. «Ляхи, — мовив, — нас, козаків, озлобляють, та ще не вмерла козацька мати!». Прочув про ці слова Чаплинський і наказав взяти Хмельницького і кинути до темниці, а сина Хмельницького, Тимоша, повелів посеред Чигирина двома киями бити. Відчув Хмельницький, що нічого марне помочі ждати, і не знав, що діяти, та бог навернув до милосердя серце жінки Чаплинського, вона умолила чоловіка свого і той наказав Хмельницького з тамниці звільнити; отак вийшов Богдан на волю з надією на час. Тільки й мовив: «Ще живий господь і козацька не вмирала мати! Не все Чаплинський забрана, коли шаблю в руках маю!» Не тільки над Хмельницьким, а і над усіма козаками ляхи наругу чинили. Хоч козаки королю польському Владиславу про все це й писали у чолобитній, та той, і козаків і ляхів шкодуючи, вважав ніби вони не відають, що творять; та й раніше од імені всієї Русі не одну чолобитну королю подавали, і князь Острозький Костянтин Іванович (нині у монастирі Печерському з каменя витесаний покоїться), грецьку віру ісповідуючи, за образи руській землі до сенату супліку подав і сам король Владислав у сенаті на трибуналі за полегкість для Русі посередником був, та ні клопоти таких високих людей, ні народні супліки (прошення) ніщо польського завзяття не вгамувало. З усіх цих суплік наведу одну.

Супліка до всієї Речі Посполитої польської, подана народом руським, що його ляхи утискують. До преосвященного ясновельможне вельможного презацної корони польської та великого князівства литовського обох станів — духовного та мирського — сенату, а zarazом і до ясновельможних вельмож наших всемилостивих панів, до їхніх милостей панів-послів воєводських та повітових Коронних та Великого князівства литовського, до генеральної конвокації Варшавської, що року 1632 збирається.

Славний і давній народ руський вже скільки десятків років у тяжкому стані перебуває та все ж і донині ледь чи не на увесь світ яскравіше сонця південного сяє. Нині ж, як у свій час богом обраний люд Ізраїлевий, слізно про своє горе слово мовимо: «Ми, ті, хто нині принижені нижче всіх на землі, хто не має ні князя, ні вождя, ні пророка, ні офір, якими ми змогли б умилоствити благосердного бога, та маючи серце скрушне і смиренне, молимо, прийми нас, господи. Отак і ми, в тяжкі для нашого руського народу часи, коли він довгі літа тяжко потерпає, так само слізно молимо. Чим ми завинили, що нашу честь зневажають, права і волю топчуть? Чому наші монастирі та храми, що ще здавна споруджені, опустіли? Чому в деяких з них богові триединому молитися заборонено? Чому навіть славним предками людям, тільки тому, що вони руські, в магістраті служити не вільно і у містах його королівської величності проживати заборонено? Чому їм незліченні образи та утиски чиняться? Про все це вісті надходять з усіх кінців землі нашої, бо з усіх кінців на зборища та собори ваші нескінченним потоком

ідуть прошення та чолобитні; про все це чимало чували й блаженної пам'яті предки Ваших вельможностей, про все це доволі говорено й Вам самим, вельможностям ясним. Проте й клопоти великих людей не змогли принести полегкості. І скільки їх клопоталося — не сила тут перерахувати. Досить згадати хоча б вартого згадки Владислава, короля шведського і королевича польського, який року 1632 був нашим посередником і який від свого імені відрядив людей до сенату і просив його дати нам волю та підтримку в нещасті. Та з чим прийшли вони, з тим і вернулися. А повернувшись, змушені були відказати, як відказували апостолові Петрові його посланці: «Наставнику наш! Цілу ніч у поті чола працювали, та так нічого й не піймали!» Врешті-решт і самі громадяни руські, духовного і мирського стану, не раз про все це волали. «Ну, як же це, — казали вони, — на вільній землі живемо, а волі не маємо?» А багато хто з бодем у серці додавав і про пограбовані храми та маєтності, про утиски, що всі ми переносимо, що наші діти живуть нехрещеними і нехрещені помирають, а коли літ доходять, то без церковного вінчання подружнє життя починають і, що найгірше, без сповіді і без щонайсвятішого сокрументу з цього йдуть світу і царство небесне втрачають, та й врешті усопших наших без обрядів церковних, як подобає правовірним, хоронити доводиться. Оці та до них подібні зневаги чи ж не є гвалтом над совістю? Чи ж не є порушенням наших давніх золотих свобод? Чи ж не терзають вони серце? Не ятрять утроби? Ви самі своїм високим розумом посудіть, панове, чи не досить всього цього, щоб отак утискуваний, отак страждущий народ не повстав? А ви ще хочете у нас, людей грецької віри, забрати і останнє добро наше — оту золоту волю. Хочете забрати і собі беззаконно привласнити, стверджуючи, що ніби тільки ті, хто по римському мудрованому закону молиться, можуть волю мати і до цього мудрування й короля намовляєте. Та цар царів, десниця якого тримає і царські думи, зворушив серце пресвітлого Жигмонта третього і замінив його наміри отак, як у давнину намір царя Асевера, що, наслуховавшись нашіптувань Аманових, наказав за єдину годину винищити усіх євреїв у його царстві. Відомо, що Аман сам попав у ту яму, що рив іншим. Бо коли стала явною його брехня, коли зрозуміли, що він отим людям смерть готував, то він сам же й скоштував її, будучи повішений на гілляці, немов тать, а євреям, на смерть рокованим, і що зла не творили, знову життя та волю вернули. Господь напоумив Жигмонта, щоб він вчинив і з нами так, як Асвер з євреями, бо Жигмонт не лише не вдовольнив бажання тих, що супроти нас неправедно ставали, але, завжди у пам'яті тримаючи, що сучасного стану народ руський давньої свободи добивався, своєю волею нам різні права та всякі свободи дарував і тільки щоб повніше і в кінець постановою права наші визначити, з дня на день, з години на годину відкладав, так що після кончини його, жалю гідної, намір цей так і лишився невиконаним. І саме тому ми просимо вас, преосвященні, ясновельможні, милостивії, духовного та мирського стану, презацної корони польської та великого князівства литовського панове! Узріть, де сонце ясне, зрозумійте, що Русь, котра православ'я відцуралася, так само нагло на наші права та свободи зазіхає, як у часи Соломона

брехлива та підступна мати на дитя, коли погодилась, щоб його навпіл розітнули. Згляньтеся милостивим оком і ви ясновельможне вельможні п. п. послі обох народів на праведність наших дій, що їх ми вершили з 680 до 1510 року, на законність тих прав, що Володимиром, князем російським, самодержцем Ярославом Володимировичем, Мечиславом, Казимиром (королем польським), Ягеллом (князем литовським, а з часом і королем польським), Владиславом Ягелловичем (королем польським та угорським), Олександром Казимировичем (королем польським і князем литовським) були даровані блаженній пам'яті предкам нашого руського народу і що нині геть всі відібрані. Відчиніть же двері милосердя свого тим, що стукають до них, і дайте або ж скоріше віддайте нам (слізно молимо) нашу волю, простуйте дорогою своїх попередників, і, простуючи, наслідуйте їхню повагу до народу нашого, уволіть волю пресвітлого Жигмонта третього, про яку він не раз казав, і на цьому головному соборі вельможностей Ваших доведіть її ділом та покладіть край образам нашим та злобі нашій. І так як свого часу в ковчег до Ноя голубка принесла галузку маслини на знак того, що вода спадає, хай отак і ми, повертаючись додому, до люду нашого, як голубка вітку, в устах принесемо пісню — нині отпускаєши раба свого Владыко з миром и прочая — на знак того, що у народу руського вже спала вода злоби нашої і вгамувалися хвилі образ наших.

Та нічого не добилися козаки у поляків, більше того настали тяжкі часи для всієї України. Написав король Барабашеві, тодішньому козацькому генеральному осавулу, листа під своєю королівською печаткою, а в тому листі писав: «Якщо й справді козаки воїни відважні, якщо меч і силу маєте, то чому ж свою волю не бороните?» Про цей лист Барабаш не сказав нікому, може тому, що вірно ляхам служив, а може заради користі — хотів добре жити, а про військо не дбати та на наругу над людом не зважати. Хмельницький дізнався про те королівське писаніє і замислив його у Барабаша відібрати та війську козацькому прочитати. Якраз на той час жінка Хмельницького дитя породила і попросив Хмельницький Барабаша за хресного батька стати. Барабаш погодився. І у Суботові на хрестинах, коли гості Хмельницького наїдпитку були, коли вже й Барабаш під хмелем був і Хмельницького за друга собі мав, отоді він і сказав Хмельницькому про писаніє королівське та де воно заховане. А той вислухав усе це, запам'ятав і коли Барабаш на хрестинах вже зовсім упився й заснув міцно. Хмельницький зняв його шапку, пояс і перстень, покликав вірного слугу і послав його з усім цим до жінки Барабаша у Черкаси. Не відаючи про хитрість, вона віддала посланцеві лист королівський. Коли з Черкас до Суботова посланець той повернувся, козаки лист королівський прочитали і, на човни, королівським зичливцем знатним козаком Іляшем Переяславським зроблені, посідали й разом з Хмельницьким за пороги повтікали. Року ж 1647, грудня 7 дня, Хмельницькому стало відомо, що Микола Потоцький, гетьман коронний, наказав Кречовському взяти Хмельницького і скарати. Про все це повідомив Богданові сам Кречовський, полковник переяславський, потаємно переславши йому наказ гетьманський. Зрозумів Хмельницький, що ляхи

задумали його погубити, і, не чекаючи на гірше, спершу подався на острів Бучки, а потім втік на Микитин Ріг, знайшов там чоловік триста козаків, розповів їм про себе, про все те, що ляхи з козаками задумали зробити, про ту наругу, яку вони чинять не лише над козацтвом, а й над господніми храмами. Прочув про все те народ на Україні і немов води весняні почав стікатися до Хмельницького на Дніпровські заплави; та оскільки на Запоріжжі не міг військо зібрати (через залогу, яка складалася з жовнірів на чолі з полковником лядським і була поставлена серед запорожців), хоча і бачив, як справа на лад іде, проте кілька разів коронному гетьману відписав, де на Чаплинського скаржився та до суду позивати просив; та не те що суду, навіть відповіді не дочекався. Тому й до татар вдався. Та спершу усіх жовнірів польських та німців-найманців (що залогою на Запоріжжі стояли) винищив, а вже потім відрядив гінця в Крим до хана Іслам-Гирея. Хан саме мав гнів на короля (той не заплатив домовленого викупу) проте не хотів меча піднімати, хотів знати, заради чого битву розпочинати. А поперед нього стояв із своїм загоном мурза Тугай-бей, воїн славний і невимовно відважний, що не завжди корився ханові, і з своїми татарами в окремому наділі проживав. На нього жартома хан рукою показав і повелів його запросити на поміч. А перед цим, якраз рік минув, козаки Тугай-бея і його орду добре побили. Згадавши все те Тугай-бей спершу розгнівався на козаків, як на недругів своїх, а потім, покладаючися на удачу, погодився допомогти козакам і домовився з ними про місце, де козаки розпочнуть бій з ляхами. Гінець привіз Хмельницькому добрі вісті.

Розповідь про першу козацьку битву з ляхами під Жовтими Водами

З цими вістями козаки від татар повернулися, прочули про них по всій Україні і возрадувалися, як ізбавленію господньому люду всьому від неволі лядської. І щодень воїнство козацьке множилося і росло. Дізнався про те коронний гетьман Павло Потоцький і наказав усім польським воїнам та козакам реєстровим і полководцям Хмельницького зловити, але господь не поміг йому. Тоді він через деякий час прийшов з силою великою до міста українського Черкас, та змушений був зазимувати в ньому. Коли ж зима минула і під сонячним теплом Дніпро та інші ріки скресли, він, щоб скоріше Хмельницького зловити, прийнявши присягу, наказав реєстровим козакам під проводом Барабаша рушати вниз по Дніпру човнами, а в човни ж до них посадив ще й німецьку піхоту і сина свого Степана, з комісаром козацьким, а разом з ними шість тисяч коронного війська, oprіч козаків, полем вирядив, наказавши їм просто на Запоріжжя до Січі прямувати і, перепинивши Хмельницького, нищити його з загонами доценту, або як зайців по полю розігнати і ту перемогу та славу хотів сину своєму приписати. А самі ж гетьмани з коронними військами, із військовим обозом і піхотою повагом

путівцями простували, на лихо-біду не сподіваючись. Проте Хмельницький, не чекаючи, коли військо коронне до Запоріжжя дійде і, вирішивши поновити давню славу козацьку, коли ті свою силу в лугах-заплавах черпали, як воїн хоробрий вирушив в поле під Жовті Води, чигаючи на добрий улов для себе і не на силу, а на господню ласку уповаючи. Хоробро і ляхи своєю дорогою прямували, вони хотіли Хмельницького одним ударом розбити та всю силу козацьку посрамити на довгії літа і не знали, що й він готовий до бою, а господь його до допомоги. Та перш ніж обидва походи зійшлися, послав Хмельницький до реєстрових козаків Ганжу, особливого посланця, і наказав розповісти їм про свою силу, про татар і звернутися до них з такими словами: «Чию кров йдете проливати? Чи не братів своїх? Чи ж у нас не одна мати — Україна? За кого вам випадає стояти? За костьоли? Чи за храми господні, що породили і ростили нас від дня хрещення? Чи ви короні польській допомогти хочете, яка неволею за вашу мужність відплатила, чи матері своїй Україні, яка волею вас обдарувати воліє?» Прослухали все це козаки і всі шість тисяч, як одне серце і дума єдина, повстали. І щонайперше Філон Джечелий свого гетьмана Барабаша сонного списом пронизав, бо він ляхам допомагав. А потім всю старшину та полководців-ляхів з корогвами у Дніпрі потопили, а самі з драгунами німецькими, що разом з ними човнами пливли, рушули Хмельницькому на підмогу. Забачивши це, ті козаки з комісаром, що при війську коронному залишилися, а також драгуни польські, що були в німецькій одежі та строях, великим загonom відділилися від ляхів і, зрадивши їх, перейшли до Хмельницького. Спостерігаючи все це, Хмельницький зрадив невимовно і так звернувся: «Браття, славні молодці війська запорізького! Пробила година, візьміть зброю і щит віри вашої, закликайте на допомогу господу і не лякайтеся пихатої сили ляхів, не бійтеся хижості та страховиськ з шкір леопардових та з пір'я страусового; згадайте давніх воїнів українських, котрі хоч і невірні були, та все ж своєю відвагою на всіх страх наганяли. З того ж тіста й ви зліпліні. Синове воїнів хоробрих, явіть мужність свою. І вам во віки віків славу (з повеління господнього) запишуть, хай надія на бога не посрамить вас!» Коли отак Хмельницький військо козацьке підготував хоробро стати до бою з ляхами, генерал Степан, син Потоцького, опинившись немов у пастці між козаками й татарами, послав служку Яська з листом до батька і провістив недалеко біду. Та посланця татари зловили, привели до лав козацьких й передали і посла і листа того, і звістку ту, що в нім сповіщалася, і розпочалася битва, розгулялась січа великая. Тільки ляхи забачили, що сила їх знемагає, як кинулися навтьоки; правда Потоцький почав умовляти, що краще в бою, як подобає воїну, загинути, аніж, кинувшись тікати, уподобитися переполоханим вівцям і стати здобиччю звіреві-супротивнику. Відгукнулися ляхи на ті слова і почали, як снопи, валиться під ударами мечів, а тут ще линула злива і замочила вогнепальну зброю так, що вкрай знесилені, вони змушені були прийняти оборонні порядки і рушити на Княжий байрак, до міст направляючись; та Хмельницький, виславши наперед козацьку піхоту, наказав у Княжому байраці покопати рови. І ось дійшов табір польський до ровів, втратив лад, а

татари й козаки на обоз напали і розгромили, навіть сам Потоцький, двічі кулею влучений, загинув, а все військо польське в полон потрапило. Взяли там татари Сапегу і Шемберка, Чернецький та Гродзинський Хмельницькому дісталися Бранцями стали Хома Віленський, Іван Хребтовим — воєвода Новгородський, Христофор Холмський, Гаврило Баллацький, Малицький та Семигородський, знатні пани; розгромлене було й військо польське — частина під мечем загинула, а частина в полон до татар потрапила. І з усього війська, в тій битві уцілів один лише Марко Гдешинський, втік, правда і він був поранений. Сталося все те року 1648 у травні місяці числа 2.

Про другу битву козаків з ляхами та про перемогу під Корсунем

Коли Марко Гдешинський розповів гетьману Потоцькому про розгром та загибель війська ляхського, описав, як козаки й татари (кого мечем забивши, а кого в неволю взявши) над поляками гору взяли і як, замість булави в руки заступ давши, смерть самого генерала Потоцького, сина його, тріумфують, то жахнувся гетьман Потоцький і польний Калиновський, а також і всі полководці та воїнство від страху заніміли, поникли, як трава або цвіт на морозі, коли після зимної ночі сонце засіяє. Не знаючи що діяти та самі незабаром на таку ж честь сподіваючись, зібралися вони на раду й почали думати, як би біду-лихо оминуті; і на тій раді порішили йти на Корсунь, щоб ближче до Польського краю бути і, при потребі, скоріше допомогу зібрати. Відразу ж після ради прийшли на Рось і стали табором за милою від Стеблева. А у вівторок у гості до ляхів наспіли і козаки з татарами й, гукнувши скільки моці «до бою!», розпочали битву та, оскільки ляхи перебували в окопах, не сила було козакам і татарам ляхів подолати (та й не було козаків і татар більше п'ятнадцяти тисяч), тоді вони вийшли на пагорб і почали ляхів на двобій викликати. Якраз отоді і взяли ляхи якогось козака й привели до гетьмана, а той і почав випитувати про силу татарську та козацьку. Бранець, будучи від природи кмітливим та хитрим, а може й самим Хмельницьким підмовлений, сказав, що татар тільки з Тугай-беєм тисяч п'ятдесят і що скоро й сам хан з усією силою прийде, а козаків багато — без ліку. Вислухали все те ляхи і повірили, й напав на них острах незборимий, всі вони посмутніли, руки в них опустилися і втратили вони голову, бо боялися не лише сили козацької, а й голоду та облоги. Порадилися вони й порішили пробиватися усім табором; та і тут взяли козака дорогу показувати і отак по вісім возів уряд усім табором рушили, за возами піхота та капітани, обік табору слуги з мушкетами, а з обох боків гетьмани з летючою кавалерією. Козаки ж влаштували засідку, відкрили вогонь з самопалів, коней у возах перебили і сильно потіснили піхоту польську і, хоч як не хотіли поляки, мусили поголовно всі, і малі і дорослі, зійти з коней і пішо з козаками бій тримати, та посеред того вогню, який вели з самопалів козаки та з своєї зброї татари,

пройшли заледве півмилі. Та ще ж на лихо той козак, що вказував дорогу, навмисне завів обоз ляхів у яругу, прямо у хаші й болото; отут, побачивши, що прийшла їхня лиха година та погибель, вони почали свій обоз повертати — одні на гору з'їжджали, інші в болото прямували; Хмельницький же вислав наперед шеститисячний загін козаків, вони перекопали дорогу ляхам, зробили завали, а самі засіли у тих законах. Нічого не знаючи про засідку, поляки пішки простують собі своєю дорогою, вози позади полишивши — одні на горі, а інші в болоті, а тим часом козаки і татари налетіли і обоз розгромили. Бачачи все те з своїм військом на лівому фланзі, Калиновський сильно розгнівився, та коли і його поранило, змирився з поразкою і запросив миру та молив, щоб йому життя залишили. Всі ж останні кинулися навтьоки і козаки й татари по полю їх, як снопи, клали, бо ж їхні слуги, що коней тримали та за цілістю панських голів пильнували, вже тільки про себе дбали, на їхніх коней сідали та чимдуж утікали. Проте і їх селяни в лісі ловили, тут і всі інші польські полководці козаків та татар просили про милість. І воздавши хвалу господу, козаки забрали багатства польські, а татари забрали бранців, у їх числі, два гетьмани — Потоцький та Калиновський — Казановський, Одривольський, Балабан, Бекчановський, Хмелецький, Комаровський, Яскольський, Ковальський та сила інших полковників та капітанів,

Ото ж ви прийшли, щоб Хмельницького взяти,
А самим довелося в неволю прямувати.
До Криму бундючно простують ридвани,
А в них з радниками обидва гетьмани.
Вози ж із скарбами козакам лишили,
Аби худорбу свою тим скарбом прикрили.
Хотіли ляхи на козаках слави зажити,
Та господь віддав її тим, хто вміє терпіти.
Він возніс нині смиренних руснаків,
А гордих з престолу низложив поляків.
Всіх тих багатих відрядив до Криму,
Що Русь всю хотіли передати Риму.

Розповідь про те, що відбувалося потім, та про перемогу над поляками під Пилявцями

Хмельницький, перемігши ляхів, вирушив з п'ятнадцятитисячним загоном козаків та татарами на Білу Церкву. Не зовсім вірячи тій поразці ляхів та з своєї удачі подивляючись, він все ждав збільшення війська, яке щодень прибувало без ліку і думав, як би закінчити ту пісню, що розпочали. Проте й ляхи розуміли, що козаки не мають сили закріпити перемогу, оскільки не

йдуть услід за ними на Польщу. Коли ж через деякий час зібралося досить війська, Хмельницький поділив його на полки, настановив полковників, полкову старшину, сотників та курінних отаманів, а потім вирядив татарські зағони на Горинь, Забужжя аж під Константанів, а сам, залишившись в таборі, написав до короля супліку, у якій описав кривди українські, і послав того листа до Варшави, А взяли ту супліку три славні козаки — Григорій Богдан, Вишняк та Мозир. Супліку цю, і про що вона написана, вважаю за потрібне тут подати.

Найясніший, непереможний королю, тощо

Своє підданство, вірність та козацьку нашу покiрність якнайсмирненніше Вашому маєстату засвідчуємо. Любо і багаторазово тяжкі скарги війська запорізького розум ваш королівський займали, однак щодо полегкості все ще ваших королівських відписів не маємо і полегкості від лиходіїв не бачимо. А нині знову від панів та старост українських гірше аніж від татар терпимо. Тільки на господа уповаєм та щодо полегкості лих наших надію на вашу милість королівську покладаєм. Вже довгий час ми образи зносимо, терпимо наругу та лихі дії і не лише з добром своїм потерпаємо (воно заздрість лиху викликає), але вже й тілом своїм вольним на глум віддані. Грабують поля наші, ниви оброблені, забирають дідизну, гумна, млини і все козацьке, що на очі навернулося, одбирають скотину, беруть з бджіл десятину, останню конячину, на якій у війську служимо. А поскаржитися — не смій. Бо прошеніє за гординю, скаргу та сльози як бунт розцінюють. Козаками вповнені темниці, їх тортурять, а кого й без вини зовсім, хіба що за маєтки наші, на смерть карають. Комісари ж, замість заступатися, щонайгірше торгують нами, а ще нам бідним на лихо наше пани наслали своїх орендаторів, жидів проклятих, які все нові й нові побори та здирства придумують, які, збагачуючись за наш рахунок, всі провини на нас звалюють і старости їм віддають нас на наругу. А коли б хто захотів до вашого королівського маєстату із скаргою вдатися, то того пута та меч чекають. Не маючи сили все це більше терпіти, у лихую годину вигнані з своїх домівок, полишивши жінок та дітей, ми змушені рятувати своє життя та за порогами шукати притулку; за тими порогами, звідки здавна наші проводирі королівству вашому і найяснішим королям кілька сотень років покору та послуги військові (значні і добре знані у світі) засвідчували; проте вже й там не можемо знайти безпечного пристанища, бо вже й там розшукують нас, скарати пробують як найостанніших невільників, а не воїнів ваших королівських. Бог нам за свідка, що ми й на палець не порушили повинностей ваших, проте великий каштелян краківський, великий гетьман коронний Потоцький не дає нам і за порогами безпечно жити, а, зібравши військо велике, жене та шукає нашої невинної крові, погрожує знищити ім'я та рід козацький. Саме тому, не знаючи, що діяти, ми змушені були вдатися до кримського хана і просити його про допомогу проти зла, оскільки якщо господь поклав відплатити, то й сире біля сухого запалає, причину ж зла тому і винуватців стількох убивств хай визначить суд божий. Тепер, з військом

запорізьким до ніг ваших королівських припадаючи, просимо зняти з нас провину, хоча б заради тих воєн, що ми вели з бусурманами, воєн, які засвідчують вірність нашого воїнства вашому королівському маєстату і засвідчують смиренність нашу. Просимо зняти провину, а ми за це в боргу не залишимось. Просимо ж ще, щоб ви, найясніший королю, привілеї, що були надані війську запорізькому, лишили без змін. Прохаючи про все це, ми припадаємо до ніг вашого королівського маєстату. Дата в замку Білоцерківському 2 дня липня, року 1648.

Богдан Хмельницький, старший війська запорізького.

Ще з відповіддю на цю супліку посла не повернулися, а Хмельницький прочув, що в Нестерові на Поділлі сила силенна жидів та шляхти сховалася, туди й жовніри (під Корсунем недобиті) втікли і відразу відрядив полковника Ганжу місто добувати, а на підмогу йому повелів готуватися і полковникові Остапу. Прийшли козаки до міста, оступили його (і князь Четвертинський опинився в осаді) і бачить шляхта — вистояти не сила, уклала перемир'я, погодилась викуп дати та жидів з міста прогнати. Козаки викуп узяли, жидів же всіх, якщо їм через три дні голів своїх на заріз не давали, порубали. А коли повернули до своїх, то в дорозі зустріли загін полковника Остапа, і козаки загону цього, забачивши у переможців здобич велику, запропонували поділити її, та Ганжа не погодився. Тоді Остап вдарив на місто, підпалив порохову вежу і взяв фортецю, а в місті всіх панів порубав і самому князю Четвертинському його раб з плечей голову зняв. Із всього панства живою лишилася тільки княгиня Четвертинська, бо полковнику Остапу віддана була. Прочули про все те ляхи і, не надіючись більше на міські остроги, чимдуж за Віслу дай біг ноги.

В той час Ієремія Вишневецький з військом своїм і усим дворам стояв під Лубнами. А як дізнався, що сталося, заплакав за маєтками і повернув на Польщу, перейшовши біля Любеча Дніпро, відрядив свою княгиню до Варшави, а сам з військом попрямував до Погребищ, де міщан і отців духовних, які нічим перед ним не завинили, наказав посадити на палю, опісля ж пішов на Немирів і там, табором ставши, вірядив воїнство до міщан за покормом. Солдати прийшли до міської брами і уздрівши, що вона зачинена, скочили через вал, порубали людей і повернулися до князя. А той, почувши про Кривоноса, відступив (опісля, правда, Вишневецький з Кривоносом не раз мірялися силою і не баз кровопролиття з обох сторін). І коли прийшов під містечко Росоловці, то почув, що Кривоніс Бар взяв (а там з військом своїм стояв Андрій Потоцький, синок гетьманський), ніби він з козаками підійшов до міської брами й побачив що вона відчинена (як на ляха, то дуже тяжкою була), увірвався в город, перебив усю шляхту, взяв фортецю, залишив у живих тільки Потоцького, а всіх останніх порубав мечем і тільки жидів понад п'ятнадцять тисяч у Барі винищив. Звістка ця князя у Збарожі застала. Він повернув до табору свого, що стояв під Чолганським каменем, а княгиню взяв відіслав до Білого каменю і вона, розстаючись з ним і звівши очі до неба, слізною мовила: «О каменю! Як далеко за Віслу ти наш кордон переніс!»

Потім Вишневецький з'єднався з гетьманами Домініком та Фирлеєм. Всі вони один одного радою та славою хотіли перескочити, а де старших багато, там солдату погано і до злого завжди ворота відчинені, бо кожен старший своє старшинство хоче довести іншому.

Якраз в цей час Хмельницький прийшов і став під Каплинцями, а коли повернулися козацькі загони (Кривоніс з-під Кам'янця-Подільського, а Колодка від Олики) попрямував далі і під містечком Пилявці став табором, туди ж підійшло готових до бою шістьдесят тисяч шляхти, а слуг, у лаштунки бойові, добре вбраних, мабуть утричі більше було. І всі вони хизувалися, в золото та сrebro зодягнені, хизувалися, ніби на гулянці, й гадки не мали, що поміняють у козаків те дороге вбрання на гуні та рядна, а козаків думали просто канчуками розігнати. Ще коли з Костянтинова вирушали, то забрав господь у них розум, бо кожен ішов, де хотів, ладу не дотримуючись, хоч Хмельницький завчасу всі кращі місцини зайняв і добре їх до бою підготував. Польські гетьмани (Доміник і Фірлей і Вишневецький) зайняли своїм військом гори й долини, а з боку Костянтинова став табором над самою Пилявкою Кривоніс, Хмельницький же стаз по той бік річки біля греблі, звільнивши її, тільки окопом перекопавши і там військо розмістив з двома гарматами. Те побачили Лящ з князем Корецьким, перейшли річку Пилявку й на козаків ударили з окопів їх вигнали і усім військом перемішалися. А коли ж ляхи у козаків-бранців допиталися, що війська козацького тут без ліку і що хан якщо не сьогодні, то завтра напевно підійде з татарами, то страшенно перелякалися; поміж них почав слух ходити, ніби Хмельницький головними силами хоче на табір польський ударити. Тому вони прийняли бойовий лад, стали до оборони і два наступні дні війська тільки те й робили, що забавлялися двобоями, у ці дні не один козак виїздив з свого табору на доброму румакові (в штанях та дорогих шатах, у поляків добутих), ставав до бою і школу лицарську на страх та подив ляхам являв. Між ними був і уманський полковник Ганжа, що, кучеряво лаючись, кільканадцять супротивників польських на вічний сон поклав, а потім і сам, коли був п'яний і до зухвальства недбалий, від руки волошина загинув, а потім обидва війська затягло сильним мороком, бо цілий божий день військо польське строем стояло, та так козаків з боєм не дочекалось.

А коли ж ляхи з поля почали уже в табір заходити, пролунали звуки сурми та бубнів, почувалася гарматна стрілянина в козацькому таборі, і не маючи змоги дізнатися, що то за шум, поляки вирішили, що прибули татари. Воно, правда, так і було, бо опівночі справді-таки прийшло правда лише чотири тисячі татар на чолі з мурзою Карабчеєм, а разом з ним кільканадцять тисяч козаків по-татарському вдягнених (це їм так Хмельницький повелів). І вчинивши отой шум, він наказав переодягненим зранку гукати «алла, алла» і страху на ляхів напустити, а вже потім розпочав січу велику. Козаки, що були по той бік греблі, напали на польські окопи, а коли на допомогу до цих прибігли гусари, то так перемішалися, що все болото прапорцями на списках услали. А козаки тим часом, перебивши ляхів, захопили артилерійські окопи і взяли польові знамена. Там загинули сандомирський полк і полк каштеляна

Виговського, полк волинців на чолі з Киселем, полк тарновський, очолюваний Карховським, і не лише полки перестали існувати, а й самі полковники були зарубані в тій битві. І лиш зайшла ніч і все мороком вкрила, як поміж ляхами у таборі зчинилася паніка, заговорили, що їхній гетьман утік і що вони з боєм мають відходити до Костянтинова. Шляхта кинулась тікати з табору, один на одного «стій» кричать, а самі у цей час, життя та здоров'я темряві доручивши, скільки духу тікають. Тільки князь Вишневецький хотів далі стояти, та і він потім опустил парус перед нещасливою стихією, бо всі ні про що не дбали, а чимдуж рвалися зі свого стану, зброю, та списи кидали і аби тільки коня допали то вже й, як би від очей подалі, тікали, дивилися, аби тільки звідси вирватися, кидали поранених і вози з скарбами, і ридвани, і все, що було з собою, все кидали козакам на звабу і тільки тим їх і затримали, поки самі подалі відбігали. Та козаки зрозуміли ляхів і не кинулися на приманку, у всьому тому підступність панську вбачаючи, бо ж військо польське так було дорого споряджене (і корогви, і держална, і шоломи золотії, і збруя кінська), що все од золота так і сіяло. Сяjali лати, щити, наконечники, бунчуги, палаші, золотом були шиті намети, столові прибори були з щирого срібра, сталь щонайчистішої німецької роботи, все було так оздоблене, що нічого подібного ні на людях, ні на конях до цього і світ не знав. Ото все, що віддавна спроміж цвіту славного шляхетства польська фортуна мала і надбала, все те на Жовтих Водах, під Корсунем та під Пилявцями на свій сором стратила, бо, втікаючи, з-під Пилявець, гетьман і все панство польське тільки ноги понесли, а все останнє полишили козакам на поживу, одних тільки возів кованих козаки сто тисяч захопили і всі доверху добром навантажені і добра того несила було рахувати. Захопили коні, обоз, челядь панську, яка, оскільки не могла рятуватися разом з панами, змушена була під ніж дати своє горло; все полишили, що віддавна для презенту з лісів та домів знатних гвалтом брали. Тільки тоді козаки до поживи кинулись, коли побачили, що ляхи тікають без оглядки, отоді й почали без розбору брати — шкури рисячі, дорогоцінні хутра, соболів, покойові оздоби, начиння столове з золота та срібра, ванни, коновки, мідну посуду, чайники, наливки, наїдки різні, цукор, муку, та інші припаси без ліку, які лише пиха та бундючність вживає. Здавалося, що поляки не на війну, а скоріше на весілля чи на бенкет який дружно вибралися. Козаків тільки за слуг та дворових маючи, і без ліку при собі тримаючи, вони думали і в битві їх по-срамити та на вічні часи скорити; а натомість, сіромахи, у татар опинились, а ті ж, що разом з гетьманами зуміли втікти, то тільки час від часу засапаних румаків з-під сідел звільняючи та з обличчя піт утираючи і серце, що від страху тяжко бухало, тамуючи, чимдуж на Гданськ поспішали, надію маючи на кораблях нову вітчизну шукати. І тільки десь аж під Львовом князь Вишневецький їх ледве живих перепинив і в костьолах срібні хрести та келехи реkvізувавши та в купців позику взявши, він заплатив плату солдатам і найняв їх на службу, залишив у Львові, а сам щодуху подався в Замостя і догнавши там свою кохану княгиню, що тікала від лихої для Польщі години,

здоров'ям своїм дружину потішив. Трапилось все це в той же рік, у вересні 27 дня.

Про смерть короля Владислава та про коронацію короля Казимира, та про те, як усе військо настановило Хмельницького гетьманом, та про його похід під Збарож, Броди, Львів і Замостя та про повернення звідти

Прочув король польський Владислав про поразку ляхів, страшенно перелякався і в місті Меречі (у Литві) у жовтні місяці 31 дня помер. Ото бог вирішив ляхів через Хмельницького усмирити, забрати розум, мудрість та силу — розум гетьманів Потоцького і Калиновського, що пішли в полон до Криму, силу, що на Жовтій Воді та під Ксорсунем розбито, а під Пилявцями усі багатства, шляхтою надбані, забрано; мудрість короля Владислава, ту мудрість, користуючись з якої ляхи, у добрі та достатках проживаючи, так розбестилися, що і про війну забули {дехто з них, замість зброї хапатися, тікати скоріше кидався).

Дізнавшись про смерть короля, Хмельницький висловив жаль свій, та маючи слухну годину за кривду козацьку відплатити, дозволив козакам добро панське у незлічених маєтках шляхетських собі забрати, а татарам дозволив бранців до Криму одвести. А потім зібрав у себе найславніших полковників — Герасима Чорноту, Максима Кривоноса, Калину, Остапа, Воронченка, Лободу, Бурляя гадяцького, Півкожуха, Небабу, Нечая та Тишу — і почав раду радити, як далі воювати. Всі вони напосілися на Хмельницького, аби він перебрав на себе честь і достоїнство гетьманське, як це личить справжньому війську, понеже і булаву, і бунчук, і прапор, тулумбаси й гармати своєю відвагою та мечем своїм у гетьманів польських забрав. Проте він наказав усі клейноди, аж до спеціального розпорядження королівського, при військовій артилерії лишити, а собі взяв тільки козацьку печатку, котру року 1576 дав війську запорізькому ще король Баторій; на ній був вирізаний вояк бравий з мечем на бедрі, з мушкетом на плечі та в шапці набакир. Був на тій раді також Іван Виговський, що його на Жовтих Водах разом з ляхами в полон взяли. Зараз він разом з козаками воював проти панства і вмів дати добру пораду, оскільки був чоловіком розумним та в писанії накітований. Усі полковники, та й просте воїнство, держалися думки, що з ляхами треба й далі битися, аж поки не змиряться вони. На тому поклавши, він відрядив полковників з їхніми загонами урізнобіч, а сам рушив на Збарож, місто за містом дорогою здобуваючи, а також фортецю взяв і п'ятдесят гармат та чимало всякого провіанту. Від Збарожу вже відіслав Главацького з двома полками на Броди, а сам підійшов до Львова. У Львові тоді якраз було повно втікачів, так само як і в передмісті у костьолі бернардинів, тиснява панувала невимовна, тоді бернардинці потай перебили силу благочестивих русинів і тіла їхні в криницю повкидали. Дізнався про це

Хмельницький і пригрозив спалити місто, та потім зглянувся на благочестивих, узяв викуп і подався добувати Замостя.

Ляхи ж у цей час зібралися у Варшаві, настановили гетьманом князя Вишневецького і почали обирати короля, та оскільки їх там зібралось чимало, і кожен мав заячі вуха (так боялися Хмельницького, що варто було сухій галузці тріснути, як вони пускалися навтьоки до Гданська і уві сні не раз гукали: «Хмельницький іде!») то порішили відрядити посланців до Хмельницького і сповістити про обрання нового короля Казимира. Посланцем вирядили ксьондза Ганцеля, який добувався до Хмельницького якраз тоді, коли він пробивався на Замостя. Лиш тільки гетьман одержав цю звістку, відразу ж віддав належні почесті королівському маєстату і відповів: «Я ждав на цю годину, бо хочу, щоб було до кого звертатися з скаргою про кривди, оскільки оце лихо справжнє скоїлося не з моєї провини, а через провини тупоголових старост із-за наруги, що старшина ляхів чинила, бо я не крові народної прагну, а боронюся від військ, що нападають на нас. Наказу королівському скоряючись та будучи певен, що скаргу мою належно вислухають, повертаю назад».

Хоч і залишився найбільшим недругом шляхти, все ж у війні цій виявив себе (важливу на те маючи причину) і найбільшим справедливцем. Викликав сторожу і наказав сурмити назавтра генеральний похід, а щоб татари по селах ясир не брали, він взяв у міщан невеликий викуп і, ублаживши їх, відрядив додому, а сам повернув на Україну. І тільки цю звістку гонець привіз до Варшави (якраз під саме закінчення сейму) як одразу ж усі ляхи (оті, що душі їхні чимдуж десь тікали) назад повертали і на завершення сейму почали радити, як би з іХмельницьким покінчити, бо, коли неподалік Варшави вогні козацьких та татарських багать виднілися, то не лише гетьман на сеймі не могли на війну їх намовити, а навіть спеціальні універсали не могли їх до табору військового повернути. Тепер же, коли Хмельницький, якого до смерті боялися, скорився його королівському маєстату, знову набрались хоробрості. Однак більш розважні радили полишити його пока у спокої, поки сили польські, що були увсебіч розметані, не вдасться докупити зібрати. І порішили, не гаючись до Хмельницького вислати комісарів, і надати їм повноваження, якщо, звичайно, Хмельницький щиро виявить своє смиреніє перед королем за рахунок нібито деяких сенаторів простити йому провини, а щоб якнайскоріше ублажити, поклали ще послати йому від імені короля знамено військове та гетьманську булаву. Потім же в панічному остраху кінчили елекцію сенату та повінчали короля Казимира на королівство, а той відразу ж повів мову про оборону, оскільки жоден лях не вірив у тривкість миру з Хмельницьким.

Розповідь про послів, що їх вирядив нововінчаний король Казимир до Хмельницького, та про ствердження його гетьманства запорізького

королівськими дарунками та про посланців до Хмельницького від різних країв та монархів

Повертаючись з-під Замостя на Україну, Хмельницький попрямував у Київ, аби там воздати хвалу господу за те, що подарував йому перемогу над ляхами. В Києві зустрічати його вийшов увесь люд і радісно вітав як господнього визволителя російських земель від нестерпного шляхетського ярма, а за ним, сяючи яро, в'їжджали у місто проводирі козацького війська і, забачивши велич храмів божих та монастирів сплюндрованою та спустошеною, стали ниць і слізно поклонилися землі рідній. Поклонившись усім святим місцям, Хмельницький пішов у Переяслав, а звідти відрядив посланців взяти собі за жінку (з дозволу Цариградського патріарху) свою куму чигиринську старостиху Чаплинську, при ще живому чоловіку. Це вона в лиху для Хмельницького годину умовила свого чоловіка випустити його з темниці.

А в цей час нововінчаний король Ян Казимир, керуючись згаданою ухвалою сенаторів, призначає у посольство до Хмельницького воєводу київського Киселя, оскільки він однієї віри з Хмельницьким і добре знає його, а на підмогу визначає ще великих послів — князя Четвертинського та пана Московського, підкоморія львівського, і Якова Зеленського підчашого brasлавського. Посли зібралися, взяли дарунки, знамено, бунчук, булаву та привілеї на запорізьке гетьманство і вирушили в дорогу. Прибули у Переяслав, вручили Хмельницькому королівське послання та привілеї на волю і гетьманство, а також знамено, бунчук та булаву. Однак Хмельницький з погордою прийняв їх, військово щастя розбалувало його і він нахвалявся ляхів не лише за Сяном та за Віслою, а й за горами нагайкою повиганяти й гнати їх без оглядки, «бо ви, нинішні ляхи, не маєте нічого спільного з колишніми кавалерами, а скоріше зайцями стали, на мавп скидаєтесь, тільки й умієте, що говорити та втікати». І як не старався Кисіль, як не працював своїми медовими устами, однак гетьман зневажаючи його велеречивість, не раз обривав його, наказував помовчати і тільки шануючи своє старе знайомство з ним, запросив усіх послів до себе на обід та, порішивши посміятися з пихи панської, зодягнувся в дорогі шати і піднімав позолочену чару зі звичайною горілкою на честь послів польських та на честь жони своєї Чаплинської, родом польки, (що теж багато вбрана і, мов п'яна, саме розтирала в черепку тютюн для Хмельницького). Посли, бачачи таке ставлення до себе, поступилися лінією до річки Горинь та, відклавши підписання мирного договору на весну, вирішили тікати від жорстокості гетьмана.

В цей же час у Хмельницького побували і послы багатьох королівств, бо, після повернення на Україну, він привернув до себе увагу народів. Ці послы везли з собою слова вітання і численні дарунки. Зокрема Рокочій сподівався від нього особливої допомоги, він хотів домовитися, щоб (коли він підступить до Кракова) козаки рушили на Варшаву, а за це обіцяв зробити

Хмельницького удільним князем київським по обох берегах Дніпра, князівство ж це — Руссю мало прозиватися і повинне було Польщі підкорятися. Прийшли до нього з поклоном з Боснії, прийшли румельці із-за Дунаю, як одновірці просили про допомогу. Були люди з господарства Мултянського і Волоського (Буркалабі) і від далеких татар (волзьких та ногайських), всі клялися у шанобі та говорили про готовність поряд із його головою та життям і своє класти. Величав його й простий народ, називав новим рятівником всієї Русі та православ'я. Навіть турки, обдарувавши його титулом руського монарха, надіслали каптан, меч, знамено та булаву і наказали паші силистрийськму та хану кримському при потребі всіляку військову допомогу своїм воїнством надавати.

Всім оцим будучи підбадьорений, Хмельницький не вчинив з польською монархією слушної згоди і, люб'язно прийнявши від послів королівських дарунки (привілеї та клейноди військові) та все ж не сподіваючись, щоб ляхи — крім короля — своїх обіцянок дотримали, зібрав загальновійськову раду. На ній (а проходила вона на майдані посеред міста під військовими знаменами) було сказано усім загалом: «Ви що ж, ляхи, знову хочете нас у неволю повернути?». А найрізкіше виступав Джеджелій: «Ви що ж, ляхи, хочете підкупити нас солодкими дарунками? Хочете щоб, ми, позбувшись ярма, пустили вас знову у свій край? Та з вашими дарунками мечем треба розпорядитися, а не словом. У вас є Польща, а Україна нехай козацькою буде». Після ради Хмельницький наказав розділити послів, поселив кожного окремо і заборонив зустрічатися та до нього звертатися. А тим часом до султана турецького відрядив Джеджелія і почав також виряджати послів держав різних і кожного просив: великого государя московського, як державця, що також сповідає православ'я, просив допомогти супроти Литви, а за допомогу обіцям відбити повіти аж по Трубіж, що їх Москва втратила в час Смоленської війни, року 1634. Відрядив і Угорського посла, домовившись, що, коли справді-таки Рокоцій доможеться корони, то нехай залишає його удільним князем на Русі з столицею у Києві. Інших послів відрядив також з різними умовами. І тільки після цього Виговський попросив у Хмельницького прийняти послів польських. Коли ж вони прийшли, М'яковський запитав: «Що ж ти, гетьмане запорізький, так довго тримаєш королівських послів без відповіді? Чи про мир, чи про війну маєш нам благовістити, все ж ти повинен нас допускати до себе. Навіть у поган немає звичаю послів без провини тримати». Хмельницький не відказав нічого, мовчки взяв на столі під скатеркою лист і передав воєводі. А в листі писалося ось про що.

Найяснішому королю Казимиру.

Нехай ні імені, ні згадки, ані сліду унії на Україні не буде.

Римські церкви з часом, а єзуїтські уже зараз нехай не будуть.

Митрополит київський повинен в сенаті займати місце після примаса.

Воєводи, каштеляни та інші, що раніше королем присилалися, надалі повинні з місцевих жителів призначатися.

Військо запорізьке, якого сила по всій Україні, повинно зберігати свої вольності.

Гетьман козацький нехай належить до королівського маєстату.

Жиди з усієї України нехай виселяються.

Ієремія Вишневецький ніколи не повинен командувати військом козацьким.

Хто нині ніщо, може завтра, завдяки щастю своєму, великим стати і панам великим права диктувати.

Прочитав воєвода ці статті, здвигнув плечима і дав іншим прочитати, а ті зглянулися і мовили: «Гетьмане війська запорізького, від нашої появи ти не думаєш про тих, що йдуть до тебе, і, своєю удачею, а нашою невдачею охмелілий, думаєш тільки про щастя, яке тим більше гордує, кому більше слугує. Щастя до скла чистого схоже, для якого і незначної причини досить, щоб розбилося. Якщо справді собі і війську запорізькому хочеш прислужитися, то повір нам і побач, що жадоба удачі тебе спокушає і заради тієї чи іншої плинної удачі ти тому і війни не думаєш кінчати. Та краще облиш гординю і зглянься на тих, що прийшли до тебе! Ти що ж, хочеш Польщу погубити? І думаєш, що збережеш Україну? Пориваєш з ляхами і думаєш, що цим збережеш віру? У турків і татар шукаєш захисту, думаєш, що їм накажуть, як і раніше? Повір, що турки й татари, промишляючи, більше думають, як би до себе вивести з міст і сіл люд увесь, як би навіть спогад про рід руський викорінити. Думаєш, що заради слави вони удачі шукають? Ні, якщо ляхи вам не допоможуть своєю силою, то погани перші підуть на вас, повсталих з причини давніх та нинішніх провин. І коли від їхніх мечів знеможеться сила наша, то неважко буде поганим здолати і ляхів, і козаків, і Литву та і всю Росію. Це ти повинен розуміти. Ти себе непогано почував за плечима могутнього короля, який сьогодні обдаровує тебе своєю ласкою, але за зневагу королівського маєстату дуже тяжко відплатить, бо ото як веселка небесна погожу днину віщує, так і доброта королівська провини дарує та мир людям провіщає. Прийми і ти надію і, відкинувши гнів та сподівання на битву, вчасно скорися. І якщо не погордуєш, то добру послугу зробиш і вірі благочестивій і всьому українському народу».

На це Хмельницький відповів: «Тепер вже несила невинність нашу відвернути від меча. І поки ми живі, хіба що смерть наша може приблизити нашу неволю. Ми не сподіваємось на удачу, розуміємо підступність надмірної покори, короля ж нинішнього шануємо як свого володаря, а ненавидимо тільки шляхту та панство і ніколи на друзів серця тримати не станемо, а особливо ж тоді, коли вони віру нашу перестануть зневажати; отоді, якщо статті договору готові будуть, і про мир домовитись можна. Якщо ж підступності не буде краю, то доведеться битися згідно з мудрістю їхніх трактатів».

Тільки отак відповів Хмельницький комісарам, як і Джеджелій, повернувся від турецького царя і привіз писаніє од паші силістрійського з наказом відрядити стільки війська турецького козакам на поміч, скільки буде

потрібно для боротьби з ляхами. Прочули про це комісари і знову прийшли до Хмельницького і щонайперше попросили вказати межу, яку б не сміли переходити ні польські, ні козацькі загони аж до певного часу, а потім зажадали передати їм бранців, що у полоні у Хмельницького перебували: Конецьпольський, Потоцький (син коронного гетьмана), Чернецький та Гродзинський. Хмельницький назвав річку Горинь як межу, а бранців передати не захотів і відпустив комісарів з своєю відповіддю до короля.

РОЗПОВІДЬ ПРО ПЕРЕМОГУ НАД ЛЯХАМИ РОКУ 1649 ПІД ЗБАРЖЕМ ТА ЗБОРОВИМ

А тим часом Хмельницький по всій Україні своїх полковників поставив: в Чигирині став полковником сам, в Черкасах — Воронченко, в Переяславі — Лобода, в Каневі — Кутак, в Браสลаві — Нечай, у Білій Церкві — Гира, в Умані — Стьопка, в Корсуні — Мороз, у Калничу Остап, у Гадячу — Бурляй і так по інших містах.

Прочув про все те і Ян Казимир, уже покоронований на королівство, і наказав Фирлеві зібрати військо і зібралось року 1649 ляхів сила силенна. І тільки-тільки весна пригріла землю та показала на світ божий польова травиця, як Марс розіслав увсебіч свої загони, як на козацьку силу, що теж почала збиратися, напали ляхи і у різних містах побили їх. Тільки почалася війна між козаками та ляхами, як прийшов до Хмельницького і хан кримський, а ляхи тоді стояли табором десь під Константиновим і коли прочули в таборі тому, що підходить Хмельницький з своїми загонами, як напав на ляхів страх та сум'яття забралось в серце і кожен почав готуватися до втечі, навіть у найзнатніших, що повинні б бути хоробрими і дужими (у тих, що по корчмах тільки війною і клекотами і за чаркою самого Олександра Македонського побивали) навіть у них обличчя побіліло та руки опустилися. Власне тому й відступили усім табором під Чолганський камінь, а звідти перебралися у Збарож, але й там, перебуваючи за добре зробленими фортечними мурами, ніяк не могли відмогтися від страху. На лихо якраз на цей час пересварилися ще й гетьмани їхні, і не було поміж ними згоди. А коли під Вишгородом послали вони на вилазку загін Гулевича, то той, пробираючись в темряві, напоровся посеред ночі на татар. Не в силі подолати острах його воїни кинулись тікати. Душинський та Сіраковський в час цієї втечі повністю розгубили своїх людей. День у день втрачаючи віру у свої сили і впадаючи у відчай (а тут ще блискавка розщепила держално гетьманського знамена, а це вже було незаперечним провіщенням біди) ляхи завчасу набралися страху і коли б до табору не прибув Ієремія Вишневецький, то повтікали б усі, так і не побачивши загонів Хмельницького.

Тільки в суботу липня місяця, на десятий день, війська козацькі та татарські завітали до ляхів у гості; забачивши їх, поляки вивели супроти загони, а табір почали обносити валом і розпочалася велика битва ляхів з козаками й татарами. В день, коли Хмельницький і хан надвечір добралися до шляхетського табору і почали січу, то ляхи сховалися в табір, а через кілька тижнів знову розгулялася битва, обидві сторони багатьох не дорахувалися вбитими, а ще до того ж у ляхів і сила поменшала, вони не спроможні були свій вал охопити, викопали новий та посеред ночі зайняли його. А ще через якийсь час у ляхів не стало харчів, а для коней фуражу і вони власноруч вигнали коней козакам, а самі зайняли оборону в окопах.

І тоді виїхав наперед Шефер Косен Ага, канцлер ханський, і звернувся до ляхів, пропонуючи замирення. Вийшов наперед також і Ієремія Вишневецький з коронним хорунжим і після того, як вже багато про що було сказано, запропонував разом з хорунжим, щоб татари відступилися від Хмельницького. Проте мова обох сторін так і не принесла користі. До Хмельницького ляхи також відрядили посла, Киселя, старосту черкаського. Хмельницький сказав йому, що якщо вони хочуть відкупити усі свої голови, то нехай всі гаразди, що зараз у них під рукою, віддадуть татарам, а йому хай передадуть гармати, зброю, знамена та литаври, а самі з своїми душами хай йдуть вільно. На це ляхи не пристали і пообіцяли битися, доки їхньої снаги стане. Тоді Хмельницький підняв свої полки і вдарив на польські окопи і в січі цій з обох сторін багато людей під мечем голови поклали. В колотнечі битви поляки не раз мали потребу робити вилазки, виходили з табору і відразу ж втрапляли під удари татар. Вдаючись до різних військових хитростей, Хмельницький і собі обніс польські окопи валом і так притиснув їх, що ось-ось мав настати їхній кінець, бо з своїх окопів козаки завдавали ляхам багатьох збитків і не дозволяли їм навіть голови над землею підвести. Якраз в цей час забито було і щонайвизначніших вояків лядських — Збройського, Сіраковського, Сваршевського, Цеглинського, Злоцького, Держка, Галайла, Підгординського та багатьох інших і на кривавому базарі не один з них мито платив головою і, бідний, навіть води не міг напитися, не сплативши кривавої плати, та й то пили її з трупною червою і ропою. На лихо ще й провіант у них вийшов.

Почався величезний голод, пани їли м'ясо коней, котів, собак, мишей; руки їхні ослабли, знеслились, багато хто передчасно помер, а живі не були спроможні й зброю тримати, з відчаю гризли зубами порепану від спеки землю. Табір дуже опустів і вони вже втретє рили нові окопи, і посеред ночі почали перебиратися в них. Та козаки почули шум і так ударили, що захопили значну частину табору і захопнули їх немов у пастці. До всього цього долучилося іще одне — ляхи вже не мали й пороху стріляти. Наступила для них найнещасніша година. А козаки знай підсипають та й підсипають ляхам перцю та ще й примовляють: «Оце ж вам, ляхи, і очкове, і рогове, і аренда, і ставищизна, і панщина, і пересуди, і сухомельщина. Доки ви ще будете кунтуші в окопах марати? Вже ж ми взяли їх, та й ви самі навіть

татарам у ясир непридатні, а все ж тримаєтесь. Ну так слухайте ж, як зграйно козаки вам у дудку заграли!».

Побачив князь Вишневецький, що вже військо польське голодом та хворобами зовсім знеможене, і задумав хитрість з листом, що його нібито закинув стрілою у Збарож якийсь шляхтич з табору Хмельницького, і нібито сповіщав у тому листі, що вже підходить король і радив міцно стояти супроти козаків і писав, що Хмельницький і татари переполошилися, бо саме в цей час Хмельницький почав свій обоз переводити під старий Збарож; писав в тому листі, що це він втечею ніби рятуватися хоче і тим ляхів на приманку бере, бо якщо ляхи, харчів ради, підуть на його стан, то козаки із засідки, їх легко переб'ють. Та ляхи, знаючи про уготовані сіті, не виходили з міста. Козаки уже потім зробили вид, що з-під старого Збарожу усім табором знялися і, саморуч штовхаючи вози з усім, що для штурму призначалося, за велінням гетьмана, проміж собою голосно, щоб і ляхам чутно було, говорили: «Рушай, минай, не приближайся до панських окопів, видно вже не дістати нам ляхів». Говорили й інші звичні при відступі речі, викликані потребою йти назустріч королю, що десь перебуває на марші. Та коли на ранок ляхи зогляділися, то побачали, що нові окопи вириті над їхніми, що штурмові драбини котвицями вгризлися у покриття валу і, що немов гори, вирости блокгаузи, з яких обложених видно всіх до єдиної душі. Отак приблизившись, козаки баграми тягли ляхів з валів, забиралися на вали і хапали шляхтянські знамена, а саму шляхту рубали. Бачачи свою погибель, ляхи думали, як би до короля послати прохання прийти до них, знеможених, на поміч. Багато хто з них зголошувався на подвиг, брався нести королеві листа, та ні один з них не втік від рук татарських чи козацьких. Проте знайшовся-таки шляхтич, Скретуський по прозвищу, який таки пробрався через осаду, добрався до короля і приніс звістку польському війську про біду під Збарожем. Він переодягнувся в одягу рейтарина, вийшов з стану обложених, переплив річку під покровом ночі, плазом проліз через стан Хмельницького і, вдень обтикавши себе галуззям зеленим, йшов тільки в нічну годину. Король же, одержавши звістку, тяжко засумував, що не може відразу ж вирушити на Збарож і допомогти обложеним. А не міг він тому, що його військо дуже повільно збиралося, а ще тому, що день у день безперестану йшли дощі. Проте долаючи острах та труднощі, він все ж ішов і майже добрався до Зборова, ніякої звістки про Хмельницького не маючи, бо той, обміркувавши добре усі потреби військові, заборонив будь-кому (під страхом смертної кари) виходити з табору. Король же, назбиравши близько двадцяти тисяч найдобрішого польського воїнства, поспішав на виручку. Чимдуж поспішаючи, він настановив великого канцлера Осолінського головнокомандуючим війська, йшли вони бойовим строєм, як і на будь-яке рушення Речі Посполитої.

В поході король своє військо словами усовіщав. Закликав стояти на смерть за свою честь та вітчизну, а не так, як під Пилявцями, коли вони діяли тільки на страм та на вічну огуду родові польському. Він говорив, що той, хто в час битви покаже плечі, той на вічні часи буде знеславленим.

Наснажені королівським словом, вони бадьоро йшли на бій з Хмельницьким. Дійшли до Озерного і почали переходити болото, як прибігли з поля дозорці із звісткою про Хмельницького. А Хмельницький, залишивши під Збарожем піше військо, з іншою частиною та з татарами вирушив на короля і непомітно підібрався до табору якраз тоді, коли одна частина його з великими зусиллями долала болото, а друга підходила до нього. Хмельницький вирішив, що оце і є якраз ота погідна хвилина і всією силою навалився на табір. Розпочалася велика битва. Зनावісніле військо польське, покинувши стан свій, кинулося за козаками, а тимчасом татари налетіли на табір, напали на піхоту й всіх мечем порубали. А потім повернули услід за польськими вершниками і їх перебили і, отак звідусюди гнані, не знали ляхи, де їм сховатися. В цій битві наклав головою головнокомандуючий Осолінський, Річицький, Стольнецький, Уржендовський, Захарія Четвертинський, хорунжий Сіверський, Подольський, Кошовський, Хоцемирський, а також полковники М'ясковський (підкоморій львівський), Гдешинський, Брозовський аж до п'яти тисяч всякого великородного панства, а разом з ними були розбиті і полки львівської, перемишльської, санецької шляхти. Спровадивши їх на війну, бідні жінки їхні так більше ніколи їх і не побачили. Після цієї битви у Польщі вдів та сиріт стало без ліку, бо усе поле навкруги на мило було трупами встелене — ото перед королівським поглядом всяк себе хотів проявити, слави та булави доскочити і, на недосяжне важачи, головою накладали. А військо Хмельницького і татари, здобич збираючи, рубали тих, хто ще полишився. Король своїм на бій рушати велів. Тоді Хмельницький разом з татарами навалився на лівий фланг і видався гетьман ляхам нездоланим, як і тоді під Пилявцями. Лихо чуючи, король кинувся до свого воїнства і почав просити, щоб воно втечею не ганьбило себе. Послухалася шляхта, повернулася і учинила січу велику. В той же день Хмельницький щільно оточив ляхів, так що жоден не міг ані вислизнути, ані битися, бо місцина та була тісною і незручною для бою, і захопив половину табору. Скоро у ляхів почало наставати хліба, уже почали вони себе почувати немов у тенетах. І тоді зібрав король своїх сановників та генералів на раду. Одні з них радили залишити слуг та обоз і рятувати короля втечею, доводячи, що може все загинути, але голова повинна бути цілою. Інші ж радили листовно звернутися до хана і підмовити його відкинутися від козаків. На цьому й порішили. І написали до хана ось якого листа.

Іоан Казимир зичить здоров'я хану кримському. Багато заборгував ти королю Владиславу, братові нашому, що тримав тебе в неволі, не як бранця, а як пана шануючи і відпустив на волю, дав можливість взяти владу у своїй землі. Зараз же дивуюся владарюванню твоєму: як ти міг забутися про все те і нині, коли на мене повстав мій підданий, як ти міг підняти на мене зброю і бути з ним? Я не боюся, що ти від них користь приймаєш, бо таку користь і господь зневажає і не збираюся пропозиціями тебе ублажати, однак якщо хочеш моєї дружби, то даю тобі її, тільки ж щоб вона непорушною була, бо ж зараз, кримський хане, явною є невдячність твоя. Бо

ж і над життям і владою татарською пануєш, маєш підтримку короля польського, а однак недругом нашим пробуваєш. Ти прив'язався до ворога нашого, бо підніжка, а раніше ж шанував нашу дружбу і пишався нею, козаки ж завжди її зневажали. Нині ж, користуючись нагодою, тільки видимість твоїх друзів роблять, а тільки трапиться нагода, відразу ж зброю на вас, своїх сподвижників, піднімуть. І змужнівши, набравши сили, вони, немов вовчата, що козу, яка їх вигодувала, з'їдять вас опісля. І ви будете так само терпіти, як лікар від невдячного хворого. Інша справа з королем дружбу водити, він має своїх підданих, може обійтися без допомоги та підтримки, але не карати недруги він не може. Добре було б покласти край цій битві, і якщо повстання справді справедливе, то визначити, хто правий. А ти, як суддя-справедливець, допоможеш цій справі.

Пославши це посланіє до хана, король цілу ніч готувався до бою. На ранок знову розгорілася битва біля польського табору та біля Зборова. Козаки знову напали на поляків, а хан у цей час прочитав королівське писання і відповів так.

Хан Іслам Гирей найяснішому королю польському Яну Казимиру здоров'я зичить.

Якщо твоя королівська величність у добрі пробував, то і я з свого боку вашому королівському маєстату та всьому польському королівству зичу здоров'я та щастя на довгі роки!

Сповіщаю Вам, що лист, у якому ваша королівська величність дружбу пропонує, я прийняв і дуже здивований, що Ви, Ваша величність, скіптер у руки взявши, до цього часу не зволили про це сповістити мені. Знаю, що немає людини, яка б не була корисною. Те, що є, нехай буде. Однак дружби не відкидаю і розмови, не цураюся.

Хмельницький теж написав королеві і вказував, що він взявся за меч, боронячи Україну від тортур та принижень, людей невинних від неволі та повинностей, та свою невинність доводячи.

Через кілька днів виїхав візир ханський до ляхів і генерал Осолінський запитав його: «Чому наш союз, давня дружба між народами нашими — порушені? Чому потоптана сусідська віра, чому це у мирний час Польща спустошена війною, чому ви даєте пристанище козакам? Як трапилось, що татари стали обороною ворогу, а друзям стали ворогами? Що? Поляки вам якесь лихо заподіяли, що так терпіти нині мусять?» Візир відказав: «Ми тому мир порушили, що данина, яку ви ханові платити маєте, не виплачена. Якщо ви віддасте її, ми повернемося додому». На це Осолінський відповів: «Ляхи вміють данину брати, а не давати; ти говори інакше: просиш королівської милості, яку король, як всемилостивіший має за обов'язок давати. А ти без всякої причини і друга і недруга однаково прозиваєш».

Після цієї бесіди та після бесід на другий та третій день візир з поляками уклали таку угоду:

«Відтепер дружба короля та хана непорушна. Король польський дарує сто тисяч ханові, які він візьме до Кам'яня, хан більше не дозволятиме нападати на польську державу та не ворогуватиме. Сила татарська припинить облогу польського табору, відійде від Збарожа і воювати не буде, загони татарські й турецькі від кордонів Польщі йтимуть, не коячи лиха. Король польський зобов'язується подарувати війську запорізькому його провини і прийняти його під свою руку. Військо ж запорізьке мусить вірно служити і свою вірність має клятвою скріпити».

Найбільшу прикрість учинивши православним, хан підсолодив її, запропонувавши Хмельницькому погодитися на такі умови:

«Військо запорізьке це вільне воїнство, що живе згідно з правилами, затвердженими королем.

«Покласти для війська запорізького чисельність у сорок тисяч, що має реєструватися своєю козацькою старшиною і приписуватися при Київському замку.

«Козацька старшина може безборонно проживати у місцях, підлеглих королівству, може проживати як шляхта, а також вільно кожному простолюдинові від шляхти перейти жити у місто, а хто хоче, хай живе у підданстві.

«Хліб військовий та місця постою козацького війська польському брати і займати не вільно.

«Права церкви східної, клиру та церковних маєтків відкрито визнаються; київський митрополит повинен займати в сенаті місце поряд з примасом, а уніяти не мають права на нього тиск чинити.

«На воєводства, каштелянства, старостівства, на посади суддів мають призначатися русини, а не поляки.

«Старостівство Чигиринське, як воно собі склалося, має пробувати при гетьмані запорізькому».

Сильно прагнучи миру, ляхи не могли противитися цим статтям ні під Збарожем, ні під Зборовим. Їх і на сеймі затвердили. Потім сурмачі обох сторін просурмили мир, просалютували йому дробом барабанів та залпами гармат і зачитали текст угоди. А король і хан обмінялися дарунками.

...А Хмельницький, полишивши заложником великого канцлера Любомирського, теж поїхав до короля, що прийняв його, сидячи на розкішному троні, і поклонився: «Звичайно, я б мав не так ваш королівський маєстат і ваше славне військо вітати. Що так сталося, винен тільки я, хай проститься мені гріх цей. Розумію, що не достоїн милості, але вірю, що вона притаманна не лише господові, але і його намісникам милостивим і тому скоряюся. Він не зневажить серця упокореного». На цю мову відповів литовський підканцелярій: «Що любо нам — те сталося. Хто перед ким завинив, зараз важко не тільки визначити, але й пробувати не варто. Та й король найясніший зовсім не хоче ті рани ятрити, які своєю милостію, як лікарським вмінням, зцілити може. Як сонце гріє добрих і злих, отак і

найкращий з монархів оберігає смиренних громадян і прощає строптивих. Прощає і тоді, коли кари гідну справу своєю вірою і довірою вирішує».

Козацьких умов дуже вже не хотіли приймати поляки, не думали їх і підтримувати, бо дуже вже багатьом вони не до душі були. Та що зробиш, краще хоч з вушами повернутися додому. Досить було щонайменшого поштовху, щоб порушити мир козаків і поляків.

Про замирення повідомили і у Збаржя обложеним. З обох сторін на честь перемир'я просалютували вогнепальною зброєю, козаки організували в своєму таборі базари. Обложені жителі Збарожжя вийшли з міста, ходили рядами і просили хліба. Козаки нагодували їх, а також силу велику татарам попродали. І о цій годині загинуло поляків більше, аніж у час битви.

Король, не будучи спроможним відразу ж видати ханові сто тисяч, відрядив Потоцького з Дингофом (старостою сокальським) аби випроводили татар у свої землі. Повернув додому з своїм військом і Хмельницький.

Над ляхами верх вдалось взяти Україні, їхніх голів під Збарожем не злічить і нині. Злічить хіба той, кому довелось там бути, Де найбільший пан мусив голову положити. Ну, що ж, хай слуги та військо грошове Запам'ятають весілля Зборове.

Розповідь про те, як Хмельницький після Зборівського миру спробував послати на сейм київського митрополита, та про місце в сенаті

Щойно відійшов Хмельницький із своїми загонами з-під Збарожа, як повиходили з міста на ринок і поляки. Повиходили після дев'яти тижнів облоги, йшли нужденні, худі, схожі на мертву скотину, або як потойбічні привиди. Ледве переставляючи ноги, під вітром качались, хто тримався за кінські стремена, хто за хвіст, вони не помишляли вже про труд люду убогого, не помишляли про курей, гусей, качок, про хату чи м'ясо, а спрагли ковтка води чистої та шматочка хліба. Отак усмирив їх господь, підданих на ноги поставивши, а гордих на землю повернувши. Усмирив та не зовсім, бо, перепочивши, знову зібралися на сейм у Варшаві і всю вину за мир Зборівський почали на короля складати. Одні злословили, що король побратався з ханом, і допікали — «непогано і красно, як брати рідні, жити вкупочці» — інші піднімали на глум той день, коли король, мир укладаючи, став не на сторону ляхів, а на бік козаків. «В цей день, — говорили вони, — возрадуємся та повеселімся, оскільки його сотворив господь», а ще інші написали ось такі вірші:

Змінив король стан, тільки не фортуну,
Приніс звідти смерть, не єдину труну.
Зна вітчизна нині сил твоїх блаженство,
Ось тепер і маєш буйне королівство.

Король бачив своїх лихословців, але терпів, бо спроміж ляхів завжди велика незгода — ні королеві не коряться, ні між собою не можуть дійти згоди і скільки ляхів у Польщі, стільки й рад; кожен хоче, щоб його слово зверху було, тому самі й раду скликають й писанієм її утверджають, а опісля від всього того одмовляються. Отак вони вчинили і із саттями Зборівськими, бо ж під Зборовим і король і увесь синкліт польський поклали підписати мир з козаками (ця угода вище наведена), а опісля вирішили інакше і насамперед відкинули пункт, за яким київський митрополит в королівському синкліті має займати місце поруч із королівським примасом.

Коли ж блаженної пам'яті Силівестр Косів, митрополит київський, приїхав до Варшави, то пішов поговор у синкліті, щоб не давати йому місця в сенаті, оскільки він православний, а найбільше ремствували на короля римські єпископи і таки наполягли на своєму — не допустити митрополита київського, як православного, зайняти місце серед єпископів римських.

Інші ж твердили, оскільки в синкліті раду радять не духовні, а миряни, то не випадає митрополитові київському в синкліті вести мову про мирські справи, і що саме цим мир та згоду з козаками можна зміцнити і непорушно дотриматись зборівських угод. Прочувши це, єпископи римські почали ремствувати і, обурившись зовсім, полишили синкліт. Побачивши усе це,

Кисіль, сам родом із давніх панів руських, переказав усе це блаженної пам'яті Силівестру Косову і порадив якнайскоріше повертатися до Києва, бо ще чого доброго ляхи (а вони злопам'ятні) заподіють йому щось. Митрополит київський таки поїхав своєю дорогою, полякам же полишив лихо та заповін на майбутнє велике кровопролиття, що триватиме довгі літа, а ненависть аж до сьогодні.

Розповідь про похід козаків на волохів та про польських комісарів

Коли ж Хмельницький повернувся з-під Зборова, люди руські вітали його і виходили стрічати, радісно називаючи переможцем ляхів та визволителем України з-під шляхетської неволі. Хмельницький (завжди маючи три полки козаків та три тисячі татар, що за здоров'ям його пильнували) щедро обдарував хана і випроводив додому. І це тому, що Хмельницький за короткий час так розбагатів, що всього того багатства поляки за довгі літа зібрати б не могли. Та знаючи, що ляхи щодо нього хитрість замишляють і Зборівських пактів дотримуватись не будуть, мислив про все глибоко, у всі боки погляд кидаючи, добре розумів і хана кримського, який почав переговори з майже переможеним королем, бо побачив, що коли б вони перемогли, козаки з поляками можуть навічно помиритися.

Та хан, розуміючи намір козаків (що хоч і перемагали, все ж на певних умовах, коли б ляхи, перебуваючи у великій скруті, звернулися б до них, — були схильні до згоди і співчували обложеному королю, помазанникові божому, як володареві християнському і шкодують, що не намовили його, аби він назавжди їм плату поклав за те, що вони відкинуться від татар і тим спасуть його від неволі) вдався до хитрості і, випередивши козаків, почав переговори. Він хотів продовження війни, без війни йому б життя було за муку, бо завдяки війні у християнському світі він добре наживався і брав великий ясир. Крім того, перетворивши Польщу на пустиню, він поляків виставив зичливцями, а козаків нелюдами, і, несито прагнучи крові християнської, хитрий бусурман конче вирішив замирити козаків з ляхами і об'єднаними силами рушити війною на Москву і таким чином не лише взяти здобич і ясир, а ще й лишити в дурнях царства Казанське й Астраханське.

Добре відчуваючи все це, Хмельницький задумав дати відсіч ляхам та татарам і як син православ'я відразу ж потай відрядив посланців до монарха-одновірця, великого государя московського, і сповістив його про намір татар та ляхів. Він сподівався, що його царській величності ця звістка буде приємною. Тим більше, що вона прийде після спустошень землі руської, після підписання угоди під Смоленськом з польським королем Владиславом та після того, як господь отак немилосердно козацькими руками втихомирив пихатих ляхів. Сам Хмельницький з козаками в той час також був під Смоленськом разом з королем і з болем у серці стежив за подіями, він

відчував, що козакам, одновірцям московським, дуже скоро слід ждати ще більших утисків від ляхів, оскільки в 1634 році польський король під Смоленськом розгромив російського ватага Шейна разом з усім московським військом, полонив гармати і увесь табір. А було, тоді там ще й донських козаків кілька тисяч і німецької піхоти шість тисяч. Ходили вони під орудою Олександра Болеславовича Англіка, під орудою людини, яка добре знала солдатське ремесло і бездоганно могла здобувати міста. Сповнені гніву, поляки тоді рушили походом на Москву, по дорозі взяли в облогу місто Белов і тільки, коли турки на прохання Москви послали під Кам'янець-Подільський велике татарсько-турецьке військо під проводом Абаз-паші, це військо було підсилене загонами мултян та волохів, тільки коли постала загроза подвійної війни, тільки тоді вдалося зірвати наступ поляків на Москву. Врешті після того, коли польський коронний гетьман, що стояв на сторожі, разом з своїм військом кварцяним та з козаками прогнали Абаз-пашу за Дунай, цар-государ та король Владислав розпочали переговори про мир. Государ змушений був поступитися і землями, і багатствами, і званнями. Знаючи про все це, Хмельницький послав цареві вість про свої перемоги над ляхами, сподіваючись стати в пригоді його царській величності, оскільки відчував, що і царська величність має цілком досить причин, щоб розірвати нещасливу Смоленську угоду. Крім того, прагнучи якось перепинити підступний намір хана, Хмельницький відрядив гінця ще й до турецького царя, просив допомоги і в нього. Цар турецький гостинно прийняв посланців Хмельницького, послав йому дарунки і наказав мешканцям Силестрії та Дунаю, тим, хто жив під рукою волоських та мултянських господарів, йти на допомогу Хмельницькому. Крім того, вдовольняючи просьбу Хмельницького, турецький володар наказав Василію Лупулу, господарю волоському, віддати свою дочку за сина Хмельницького Тимоша, а якщо ж господар не захоче сам віддати дочку Ірину, то велів зашлюбити її силою. Він чинив це, прагнучи супокою в світі християнському, бо хоч волохи і під його владою перебувають, але всі коряться одному пану-господу і тому хай живуть у спокої та процвітають; та й крім того Русь почала у виправах військових добре процвітати. Недругу ж християнському, хану кримському, бажаючи його війнами міжусобними послабити, він наказав вирушити з Хмельницьким на Волохію, не знаючи, що Хмельницький запрагнув поріднитися з волохами тому, що, на випадок нової війни з ляхами, хоче убезпечити себе з боку Дунаю.

Потім випроводив Гладкого з частиною козацького війська на Полісся, а Носача, Пушкаря та Дорошенка на чолі шеститисячного загону козаків та двадцятитисячного загону татар відрядив за Дністер. Вони переправилися за річку трьома заздалегідь заготовленими мостами і зовсім не віддали, заради чого прибули у волоську землю. Неждано прийшов наказ захопити Волохію, йому, на погибель християнам, страшенно зраділи татари, оскільки дістали змогу по саме нікуди брати бранців та людські пожитки. Козаки взяли місто Сороку, а Сочаву для постраху запалили. Бачачи все це, господар молдавський втік із Ясс, своєї столиці, до Хотина і звернувся листовно до

польського гетьмана. Він скаржився йому, що Хмельницький з ханом стали табором над Прутом, наїздами спустошують його землю, нівечать її вогнем та мечем, він просив у гетьмана допомоги. Сподіваючись на прихильність поляків, молдавський господар з погордою ставився до послів Хмельницького і відкидав його дружбу. Та гетьман Потоцький відписав так: «Ти що ж не знаєш, що він і мені добре дався взнаки? Це ж він мого сина і його військо геть до єдиного чоловіка знищив. А незабаром і мене самого разом з пальним гетьманом полонив та мало з світу білого не зігнав. Тиждень на гарматі потримавши, обох нас Тугай-бею в неволю подарував. Тільки дякуючи великій ханській милості за великий викуп ми з полону звільнилися, а військо наше все під мечем полягло, увесь табір разом з скарбами у його руки потрапив. Та й потім щастя більше йому, аніж полякам слугувало!» Господар запросив миру і пообіцяв силою видати свою дочку за сина Хмельницького. Бачачи, що забезпечив собі тили та фланги (у турків — прихильністю, у волохів — сватовством, у Москви — спільною вірою) Хмельницький поклався на надію і став ждати, що покаже час.

Невдовзі надійшла звістка про те, як у Варшаві на сеймі ляхи облягли митрополита київського і не дозволили йому зайняти місце, відведене для нього Зборівською угодою, як відкидали всю угоду і як зібравшись у Варшаві на сейм, ганили статті Зборівського миру та гудили короля і його синкліт, говорили, що ті статті Хмельницький склав, щоб зневажити поляків. Звинувачуючи у всіх смертних гріхах козаків, вони намовляли короля на війну. Прочувши про все це, Хмельницький, хоч і не хотів, почав зміцнювати союз з татарами, не бажаючи мати ворогами і татар і ляхів одразу. Чуючи про нескінченні суперечки ляхів з приводу статей Зборівської угоди, він вирішив звернутися до короля з вимогою непорушно дотримуватися Зборівських угод. Коли ж хто дозволить собі перед королівським маєстатом військо запорізьке ганити, то він, гетьман запорізький разом з військом, на милість королівську здаються і просять допомоги. Посланці Хмельницького зажадали у короля, аби чотири найзнатніші сенатори від імені найяснішого синкліту своєю клятвою скріпили Зборівську угоду і щоб у всьому тому бути певним, хай вони при ньому будуть, як заложники. І хай унію, як начало усього зла, скасують негайно. Хай на Україні не буде ні єдиного косяулу. А благочестиві храми і православний клир хай вільно діють не лише на Україні, а і в короні польській і в Литві, і хай духовенство руське в честі й шані живе нарівні з римським. А для того, щоб поміж народом не учинялась колотнеча, щонайскоріше вся шляхта хай переселяється з України у внутрішню Польщу і хай звільняє від ляхів козацьку землю аж по Горинь, Київ, Бреслав та Чернігів. До того часу, поки цього не буде зроблено, нехай ляхи про мир не помишляють. А Ярема Вишневецький, як великий «захисник» козаків (що тільки лайкою до них звертається) хай теж поклянеться дотримуватися Зборівських угод. Конецьпольський, Калиновський і Любомирський та інші уродзоні хай приходять на Україну, але без збройних загонів, а тільки з слугами та дворовими своїми і хай проживають тут як заложники. Так ми певні будемо, що Річ Посполита дотримає статей пакту.

Прочитали ляхи послання Хмельницького і, хоч відчули гнівність писання, все ж наказали Гонсіновському відписати стримано, оскільки побоювалися нахвалянь підбадьореного турецькою ласкою гетьмана запорізького, що погрожував розширити межі України до Сяну і Вісли. Багато хто з польських сенаторів, пам'ятаючи перемоги, якими козаки на увесь світ прославилися, розцінювали ті слова як реальну загрозу. У присутності послів тут же було зачитане і послання Киселя з Києва. Він писав, що козаки без ліку йдуть до нього і наполягають скасувати унію та і сам він, воєвода, будучи благочестивим, закликає всіх панів, що під Зборовим уклали мир, аби вони наполягли та добилися скасування унії; краще, каже, тисячам православних храмів з римською церквою у злагоді жити, аніж десятку уніятських церков бути приєднаними і служити причиною битв на землі та плундрування шанованих святинь. Прослухали це писання ляхи і несамовито розгнівалися на Киселя. Вони вважали, що він благочестивий при благочасії, що він за козаками руку тягне і ухвалили на Варшавському сеймі, щоб польські гетьмани, не гаючи часу, рушили до кордонів. Посланцям Хмельницького — Маркевичу, Гурському та Івану Дорошу — дарували шляхетство і відпустили.

Проте саме в цей час вищезгаданий Гладкий уже почав у Поліссі брати міста, села та маєтки шляхтянські. Він уже дійшов до Вишниці, Бобриня та Бреста в Литві і дав сильний бій полякам, у якому загинули Тишкевич та ще й багато хто. Через деякий час поблизу Пінська поляки неждано напали на козаків, розбили Гладкого й увесь його загін. Навесні сюди прийшов полковник, за прозвищем Голота, і повів своїх козаків на Литву, розбив Воловського з литовським військом, але й сам поліг в битві з Гонсіновським та Фалендовським. Пішов на Литву і Пободайло, а за ним Кречовський. Не раз вони сходилися у січі з поляками і врешті-решт були розбиті Радиволом і наклали головами.

А в цей час король вперше надіслав ві_йську запорізькому та Хмельницькому привілеї. Ось вони.

Ми, Ян Казимир, милостію божою король польський та великий князь литовський, руський, пруський, мазовецький, жмудський та інфляндський, смоленський, черніговський та шведський і по спадщині готський король.

Цим привілеєм ми на майбутнє всім, кому знати належить, сповіщаємо. До нас та до Речі Посполитої на з'їзд у Варшаву надійшла супліка від війська нашого запорізького, у котрій через послів нас просили, аби ми наше Зборівське слово привілеями підтвердили. Не зрікаючися свого слова, ми велимо видати їм привілеї, які ось у чому полягають.

Його королівська величність війську своєму запорізькому дозволяє жити за давніми їхніми привілеями і від себе ще новими привілеями жалує. Він запрошує їх до себе та до Речі Посполитої на службу і визначає, що число війська запорізького має сягати сорока тисяч. А впорядкувати реєстр вказаного війська запорізького ми доручаємо гетьманові, доручаємо йому

вписати козаків у список, кого він вважає спроможним обстоювати маєтності шляхтянські так само, як і його королівську величність. Реєстр слід укласти почавши з цього боку Дніпра від Димера, Станостая, Коростишева, у Паволочах, Погребищах та Прилуках, у Вінниці та Браสลіві, а від Браславля до Ямполья і аж до Дністра, ну а від Дністра до Дніпра. З другого боку Дніпра в Острі, Чернігові, Ніжині та Ромнах аж до кордонів московських та до Дніпра. Що ж до інших місць його королівської величності та інших шляхтичів, окрім щойно поіменованих, то в них козаки не можуть бути вільними. Однак і вони, якщо забажають перейти у козацтво, без всяких перепон і опору з боку державців, можуть з усім майном своїм та близькими переселитися на Україну і вписатися до реєстру. Всіх, вписаних до козацтва, їхній повний перелік імен, скріпивши військовою печаткою і своїм підписом, гетьман запорізький повинен ще до літа надіслати нам, щоб тільки ці користувалися вольностями, а всі інші мають підлягати і коритися управителям та державцям його королівської величності. Чигирин має назавжди лишитися при булаві війська запорізького. Це місто його королівська величність передає нинішньому старшому війська запорізького благородному Богдану Хмельницькому, маючи його за свого вірного. А все, що діялось з волі божої під час заворушення ми забуттю віддаємо і забороняємо усьому панству своєму за те помству чинити; крім того, якщо шляхта — чи грецької, чи римської віри — в час війни з якоїсь причини пристала до війська запорізького, то ми, королівська величність, всемілостиво їхній злочин прощаємо і якщо у котрогось з них щось з дідівського добра було взяте, то все те на з'їзді сеймовім відшкодуємо. У землях, що відведені козакам, коронне військо ніколи не буде стояти постійно і жиди в них ні державцями, ні арендарями, ані мешканцями проживати не будуть. У зв'язку із руїною у короні польській та в князівстві литовському щодо унії та щодо маєтностей і достатків церковників (що здавна їм належали) і щодо привілеїв їхніх духовних хай вирішує митрополит київський та все духовенство на своєму сеймі і що там ухвалено буде та домовлено буде все те, згідно з волею отця митрополита, його королівська величність з готовністю виконає. Ми за те, щоб кожен безборонно користувався своїми правами та вольностями. Київському митрополиту дозволяємо займати місце в сенаті його королівської величності. Як здавна повелось, його королівська величність буде і далі жалувати достоїнства та посади громадянам шляхетського стану (навіть якщо вони і грецького віросповідання) у Київському, Браславському та Чернігівському воеводствах. В Києві, місті, що здавна має привілейовані школи, а також в інших містах України, ми забороняємо отцям єзуїтам навчати, а також велимо, якщо вони там уже відкрили школи, перенести їх кудись де-інде. Віддаючи все недобре забуттю, ми велимо дотримуватися миру та дружби між громадянами українськими та військом його королівської величності. Цю декларацію нашу на супліку війська запорізького, декларацію про привілеї — ми підтверджуємо і скріплюємо її власноручним підписом та тисячою печаткою нашої корони.

Видано у Варшаві місяця 12, року 1650, панування королівств наших: польського королівства другий рік, а шведського — третій.

Ян Казимір король.

Генеральний писар Іскоростинський копії цих привілеїв, скріпивши їх військовою печаткою, роздав старшині козацькій. На копіях гетьман власноручно підписався так: Богдан Хмельницький, гетьман його королівської величності війська запорізького. Цей документ у присутності полковника браславського Нечая та генерального осавула Дем'яна Многогрішного і намісника королівського пана Остапа Виговського 8 березня був записаний до Київських реєстрових книг. Невдовзі прийшов стверджувати Зборівську угоду і воєвода київський Кисіль та Брозовський з численною шляхтою. Вони хотіли повернути собі маєтки на Україні, ті, що їх Хмельницький уже роздав своїй старшині, і наполягали, щоб Хмельницький виконував статті Зборівського миру. І якщо він уже почав складати реєстр, то до нього він має занести тільки сорок тисяч козаків. Все це стало відомо поселенцям міст і відразу ж пішов поговор і зросло невдоволення. Козаки з діда-прадіда були не проти того, щоб обмежити реєстр сорока тисячами, а останні нехай ідуть працювати на свого пана, проте інші обурилися і послали до Хмельницького своїх людей. «Ти що ж, гетьмане запорізький, — сказали вони, — підступаєшся від нас? Ні, ти повинен обстоювати нас, як вірних поборників, і не давати ляхам на поталу. Невже ти не розумієш, що ляхи цим перемир'ям хочуть підкупити тебе?» Інші казали так: «Якщо ти погоджуєшся на шляхтянську неволю, то ми іншого гетьмана оберемо, що зуміє за нас постояти». Найбільше ж всім цим були невдоволені Подністрянці та Забужці, ті, хто ходив під команду Нечая. Почув про невдоволення народу Хмельницький і перелякався, що у нього можуть забрати шанобу гетьманську. Він перестав складати реєстр і дозволив бути козаками всім, хто хоче.

Він пильніше став шукати згоди з великим государем, царем та великим князем Олексійом Михайловичем і всі секрети ляхів царю-государю передавав. Великий государ теж був вельми вдоволений тим, що козаки прагнуть приєднатися до московської держави з своїми землями та князівствами. Знайшовши причину, великий государ відрядив князя Олексія Трубецького та Пушкіна до польського короля із скаргою на деяких його сановників, які у своїх писаннях принижують його, государя, і так, як папа римський у писаннях до Владислава (польського короля) іменують його великим князем московським; відомо також, що казнодії польські після костьолу (угоди про унію - *пер.*) Москву почали до розкольників зараховувати. Виклавши все це, Москва поставила вимогу, щоб всіх тих ксьонздів, які дозволили таку неповагу та книги їхні, було видано Москві разом з Смоленськом та ста тисячами грошей. Якщо ж поляки не приймуть цих умов, то государ грозив війною. Якраз у цей час прибув до поляків

посланець від кримського хана, що намовляв ляхів розпочати війну з московською державою. Поляки зраділи цій нагоді (насамперед тому, що трапилася нагода виявити свою прихильність до хана) і дали волю обом гетьманам — Потоцькому і Калиновському. А государевих посланців відпустили невдовзі з відповіддю, що ляхи готові воювати з Москвою. Через цих же послів, роблячи велику послугу великому государеві та заручившись татарською підтримкою, Хмельницький повідомляє цареві про свої сили козацькі і, розділивши військо на 15 полків, пересилає список тільки самих реєстрових козаків (не називаючи вільнохочих і татар, що їх мав без ліку). А в списку тому називає силу кожного полку.

Перший полк — полковник чигиринський Федір Якубозський — нараховує у своєму складі — 3189,

Черкаський (Іван Воронченко) — 2989

Каневський (Семен Павицький) — 3120

Корсунський (Лук'ян Мозира) — 3472

Уманський (Іосиф Глух) — 3072

Калницький (Іван Федоренко) — 2046

Київський (Антон Адамович) — 2080

Переяславський (Хведько Лобода) — 2150

Кропив'янський (Хвилон Джеджелій) — 2053

Острянський (Тиміш Носач) — 1958

Миргородський (Максим Гладкий) — 3158

Полтавський (Мартин Пушкаренко) — 2783

Ніжинський (Прокіп Шумейко) — 983

Чернігівський (Мартин Небаба) — 936

А всього тридцять п'ять тисяч вісімдесят чоловік. Водночас до Хмельницького прибув і посланець турецького царя Чаус, передав йому дарунки — жупан, шаблю, стяг і булаву — та радив відступитися від польського короля і перейти на службу до турків. Почув про це Кисіль і не гаючи часу послав свого брата Григорія з Києва у Чигирин. Той умовляв Хмельницького лишатися вірним королеві і не переходити до турків. Та відчуваючи що Хмельницький, невдоволений звірствами ляхів, більше схиляється до турків з сумом повернув у Польщу. А Хмельницький, розгадавши задум кримського хана, (який пішов на замирення з поляками, щоб Хмельницького та Україну віддати у державу до ляхів) вирішив, що йому краще поклонитися царю турецькому, не гнівити його і чекати, що покаже час.

Розповідь про те, з якої причини спалахнула війна під Берестечком

Якось до Хмельницького прибув султан Нерудим і наказав іменем хана йти з ним та з ляхами війною на царя московського; та Хмельницький, не бажаючи піднімати зброю на одновірців, перейшов під цареву руку. Причина ж всього цього така. Молдавський господар, думаючи, як би завадити сватовству Хмельницького, відрядив послів до короля з проханням допомогти йому. Король наказав гетьману Потоцькому, що саме повернувся з татарської неволі, піти з своїм військом під Кам'янець-Подільський і стати на заваді сватовству Хмельницького до господаря. Ляхи, ставши постоем, почали над людьми велику наругу чинити. Прочув і Хмельницький про Потоцького та про польський постій під Кам'янцем-Подільським і зібрав свої полки ніби-то виконуючи веління султанове йти на Москву, а сам щонайхуткіше дізнався, чому це ляхи йдуть до гетьмана Потоцького і чого вони ловлять на Подністров'ю людей та садять їх на палі, обрізають носи та вуші, четвертують та їхні тіла в чистім полі кидають. Про ці тортури розповіли Хмельницькому оті поодинокі втікачі без вушей та носів, що уникли смерті від рук ляхів. І все це діяли ляхи над православними у мирний час. Прочув про це присутній у козаків посланець татарський і не повірив. Тоді Хмельницький показав втікачів і сказав: «Бачите, що над нами ляхи чинять? Вони хочуть, щоб ми пішли на Москву, а самі нападуть на наші домівки, вогнем сплюндрують наші міста та села, вирубають наших жінок та дітей і витравляють з світу навіть згадку про нас!» Про все це татарський посол сповістив султану, а султан повідомив хану і та війна, що її задумали ляхи і татари, так і не розпочалася.

В свою чергу Хмельницький відрядив Кравченка до гетьмана Потоцького і повелів запитати, чому це в мирний час польське військо збирається на Поділлі, вбиває і грабує мирних людей, хоч і не чути, щоб ворог йшов на польську землю. На це Потоцький відповів: «Ми виконуємо королівський указ. Король повелів нам стати на кордоні і гетьману запорізькому не випадає виказувати подив з цього приводу. Більше того, ми дивуємося, чому це козацьке військо на війну спорядилося. І ще — чому це без королівського наказу козаки молдавські володіння спустошують?» Діставши від Кравченка таку відповідь, Хмельницький промовчав, вирішив зачекати, поки надійдуть татарські загони. Ось так він і царя турецького перетягнув на свій захист і татар утримав, щоб не йшли на державу московську, сам цій державі став потрібним, а проти поляків настроїв і Москву і хана кримського, що все намагався помирити козаків та ляхів і навіть змусив татар йти на них війною. Останній не чекав з боку Хмельницького такої хитрості, він тільки бачив, що ляхи ніяк не можуть козаків подолати і шукають їм погибелі під прикриттям миру. Тому негайно сповістив королеві, що не буде терпіти такої непевності та підступності і тому оголошує війну ляхам. І наказав тоді король Казимир готуватися до війни не лише солдатам-найманцям, а і всьому посполитому рушеню.

Не гаючи часу, він послав Моховського до київського митрополита, аби той умовив козаків скоритися королівському маєстатові, якщо ж вони не скоряться, то погрожував вогнем і мечем знищити Україну. Посланця з писанням короля митрополит відіслав до Хмельницького. А той, прочитавши посланіє, негайно наказав збирати військо козацьке і, зібравши, повелів гнати ляхів з України і вбивати. З-під Забужжя (від Бреславля) він наказав Нечая іти з полком назустріч ляхам; якраз тоді неподалік знаходився польний гетьман Калиновський; у Красному він дізнався про вихід Нечая і відрядив військо, щоб, не знаючи спокою, шукало козацький загін. Козаки саме святкували м'ясопуст і Нечай напився. Коли ляхи набрали на загін і почали рубати людей, Нечай скочив, спробував організувати опір ворогу, але був поранений в плече, одійшов у замок і там помер. Три дні тримало фортецю військо козацьке і таки відступило, а ляхи сплюндрували її вогнем і мечем. Це було перше нещастя козаків, зумовлене п'янкою.

Хмельницький не зважив на це і наказав Богуну з військом прямувати до Вінниці. А Калиновський в цей час напав і взяв міста Черняхівці, Мурахву, Шаргородок та Ямпіль і сплюндрував їх вогнем та мечем, а ні в чому не повинних людей порубав, опісля ж рушив на Вінницю, бо, прочув, що там перебуває Богун з козацьким загonom. Прийшов гетьман Калиновський до міста, взяв його в облогу; хотів здобути, але Богун перехитрив ляхів. Ще ляхи не дійшли до Вінниці, як він організував засідку і перебив значну частину шляхтянського війська, а потім вийшов з міста і перейшов у монастир неподалік. Переходячи, прорубав лід на річці Буг і притрусив лід снігом. Не чекаючи підступу, поляки кінно пішли на штурм, вирішивши взяти монастир і одразу покінчити з козаками, проломився й багато потонули. Серед начальників потонули зокрема Кисіль та Тишкевич, чимало ляхів перебили козаки і під час штурму Вінниці, врятувався тільки браславський воєвода. До того ж почули ляхи, що полковник Глух іде козакам на допомогу, вийшли йому назустріч і невідомо чому перелякалися. Одні почали тікати, інші кинулися услід за ними, а треті заходилися вози панські потрошити. Кінець-кінцем кинули обох й, так як під Пилявцями, щодуху подалися навіть до Бару, а козаки нежданно-негаданно взяли велику здобич. В місті ж Барі, не маючи запасів, ляхи сильно голодали, не витерпіли й перебралися в Кам'янець. Вже ні звідки вони не сподівалися на допомогу, бо король проголосив посполите рушеніє і всі шляхтичі розпрощалися і дружин вдома покинули, а тут, у війську гетьманівському, не один з них з голоду гинув. Тому гетьман Калиновський змушений був відступити під Сокаль до короля, а молдавський господар ще до цього застерігав ляхів, сповіщав, що Хмельницький посилає на них Богуну з шестидесятитисячним військом та татарами. Під Кам'янцем Богун поляків уже не застав і відрядив за ними в погоню загін Демка. Але поблизу Купчинців ляхи його розбили, особливо дісталось тим, що перейшли переправу. Наклав там головою, зокрема, полковник канівський. Підбадьорені цією битвою, поляки знову повернули до Бугу і тут на них напали татари. Ляхи зрозуміли, що Хмельницький обходить їх з тилу і

кинулися вплав через річку. Багато з них потонуло, рідко кому вдалося добратися до королівського табору.

Розповідь про війну Берестецьку

Король, зібравши величезне посполите рушеніє, вийшов з-під Сокаля. На той час у Польщі зовсім не лишилося шляхтичів, вдома були тільки жінки, панни та ксьондзи. Польське військо нараховувало до 300 тисяч чоловік, а Твардовський в другій частині своєї книги на 30 сторінці свідчив, що обидві сторони вивели до бою війська на п'ятсот тисяч чоловік, окрім тих, що лишилися на сторожі величезних таборів. Це ж засвідчує і Пофендорф. Він пише, що ляхи, крім шляхти, взяли на війну кожного сьомого підданого, навчили їх військовій справі і поставили до бою. З усім оцим військом король підійшов до Берестечка, що стояло посеред поля на Волині. Належало воно до володінь Лещинського і стояло над рікою Стир. В Берестечку король дізнався, що Хмельницький уже під Збарожем, а за ним іде хан з своїми татарами, та, щоб переконатися краще, він продовжував ждати вістей про Хмельницького і хана. І тут прибув якийсь жовнір з передового загону (князь Вишневецький з Бестековським вирудив був кілька корогов, а на них напали татари і знищили; тільки одному і вдалося втекти) і розповів, що орда напала на табір шляхти і покосила ляхів, як траву в полі. Насторожені цією звісткою поляки почали готувати табір та військо до бою, татари ж, забачивши величезне польське військо, трошки відійшли і почали ждати приходу основних сил Хмельницького та хана. Після приходу козаків і татар, що надійшли майже водночас, обидві сторони на другий день зранку розпочали велику битву, яка дещо втихла до другого ранку. В четвер козаки й татари нещадно потріпали польські полки, в той день багато ляхів загинуло від ударів мечем та від вогнепальної зброї, чимало полягло славних ротмістрів, зложив голову полковник Стадницький та чимало ще хто, всіх до п'ятисот польських звияжців і серед них Казановський, Осолінський, Лигоза, Молчицький та інші, а кілька тисяч залишилося на полі і вже ніколи їх не бачили ні жінка, ні діти. Якраз посеред січі зайшла ніч. Неспокійна вона була у поляків, бо король скликав свій синкліт і почав раду радити, як би козакам та татарам відсіч дати та як покраще полки поставити. Не дрімав і Хмельницький. Він поставив свої полки з півночі та півдня, підготував до бою табір, хану доручив пильнувати правий фланг і бойовим строем рушив на штурм. Та в битві цій ляхи перемогли козаків. Бо сталося якось так, що хан, коли почав вводити свої загоны у битву, побачив козаків, які поспішали на поміч з лівого флангу і напоролися на свої гармати, змішалися й дещо відійшли, то хан повернув свої загоны назад і полишив козаків самих на себе. Ті, забачивши таке, теж почали відходити до свого табору. Табір же козацький був обладнаний над річкою Плешивою за милю від польського. Хмельницький наказав полковникам і всьому війську вести бій з табору. А

сам з Виговським кинувся доганяти хана та вмовляти його. Не піддаючися умовлянням, хан з ордою відмахав без зупинки кільканадцять миль і став на попас під Ожеговцями. Тут Хмельницький заледве умовив його аби відрядив загін прикриття у двадцять тисяч орди, але й цей загін, не дійшовши до обложеноців, повернув назад. Хмельницький, перосвідчившись, що хан зрадив його, був змушений з невимовною скорботою за своїм військом покинути орду. При ньому було тільки тридцять козаків, а потім підійшло ще сімдесят з татарського стану. З оцим загоном він відірвався від мурз і, не довіряючи татарам та побоюючись, щоб вони ще й самого його не взяли та не видали полякам, повернув на Любар. Все це тому, що хан не тільки задля добичі та замирення з королем не раз наїздів без всякої причини на його землі, спустошував їх, а також і задля винищення християн. Тому він і зараз навмисне покинув козаків напризволяще і втік з поля бою. Простуючи від Любара, Хмельницький по містах та залогах зібрав тих козаків, котрі через татар не могли пробитися до війська і, назбиравши, підійшов під Паволоч і заходився тиловиків збирати. Водночас чимало люду селянського, побоюючись своїх панів та жовнірів, покозачились і з Хмельницьким відступили на Україну, зібралися у великі загони і вже з їхньої згоди гетьман послав просити татар на допомогу.

А ті козаки, котрих хан і Хмельницький залишили під Берестечком, у ту ж ніч укріпили свій табір високим валом. На ранок до нього підійшли основні сили поляків з артилерією та обозом. І розгорілась в той день велика битва, чимало люду полягло з обох сторін. Там загинув полковник прилуцький Шкурат. А вночі, побачивши шанці ляхів нагорі, неподалік од табору, козаки напали на облогу, чимало німців перебили і таку бучу зчинили, аж острах взяв ляхів від гуку, що стояв там. Тоді король зібрав сенаторів і почав раду радити — чи добивати козаків штурмом, чи, взявши в облогу, морити їх голодом і силою змусити схилити голови перед королем? Більшість стояла на тому, що не слід губити шляхетської крові заради звитяги над гуньками, сір'яками та ряднами. Краще, позбавивши їх покорму, тримати в облозі. І ось тут між посполитим рушенням та військом кварцяним зчинилася сварка — вони один одного висували наперед у облозі. Та так же ляхи гаряче сперечалися, що про все забули, а козаки скористалися з цього, напали на шанці, що стояли їм на заваді, перебили там силу шляхти і повернулися в табір. За кілька днів вони дізналися, що ні хан, ні Хмельницький так і не повернулися помагати їм, і завели мову про гетьмана та ніяк не могли домовитися, кому булаву та керівництво військом доручити, і вирішили відрядити послів до короля і запросити миру. Посланцями були Криса Переяславець та Петрашенко. Прохаючи миру, вони пропонували зійтися на Зборівських статтях. Та ляхи й не думали про перемир'я, вони забули вже, як самі під Зборовим на краю погибелі були і як козаки, уклавши пакт про свої вольності, короля і його військо живих та здорових відпустили. Ні, ляхи вчинили інакше — наступали щосили. Оскільки у козаків ще була якась віддушина через річку Плешиву, то вони вирішили і її закрити. Збудували міст, біля нього вирили шанці і посадили туди німців. Радилися також, кого б

послати на перехват за річку Плешиву. Одні наполягали відрядити на сторожу за Плешиву Вишневецького з п'ятнадцятитисячним загоном добірного війська. Та господь, дбаючи, щоб не всі козаки погинули, вніс різнобій у їхню раду. Дехто з сенаторів заперечив, що якщо за Плешиву піде добірне військо, то козаки, дізнавшись про це, всіма силами навалляться на останніх, переб'ють їх і захоплять табір і буде отдаленіє віддаленим, а перемога переможеним. Прислухалися поляки до цієї ради і наказали на той берег на сторожу вирушати Лянцкоронському на чолі трьохтисячного загону. Тільки після цього король прийняв козацьких посланців і вручив такі умови: «Негайно видати Хмельницького і Виговського. До видачі їх, хай козаки віддадуть у заложники свою старшину. Хай негайно ж складуть зброю і з рук на руки хай передадуть ляхам артилерію. Відтепер козаки ніколи не будуть самі обирати гетьмана, їм його ляхи призначатимуть. Скільки козаків ввести у реєстр, те вирішить сейм. А Зборівські статті відтепер вважати недійсними». На це посланці відповіли: «Хмельницького і Виговського видати згодні, але артилерію і старшину не можемо. І якщо доведеться, то з нею на смерть стоятимемо». З тим і пішли у свій табір (правда Криса у ляхів лишився) і в ту ж ніч, козаки, знаючи, що ляхи поблизу мосту не дуже пильнують себе, нежданно напали на них і, дякуючи вмінню Богуна, силу силенну шляхти перебили. На цей час його козаки вже за свого проводиря мали. І ось зібрав Богун своїх полковників на раду. Думали вони, як би вирватися з осади. Та й крім того вони не зовсім сіроми довіряли, побоювалися, що сірома, піддавшись на шляхтянську намову, заради свого звільнення, може старшину видати. На раді полковники вирішили навести через Плешиву міст, переправити ним на той бік побільше війська, відігнати Лянцкоронського і дати змогу усьому козацтву вийти з облоги. Посеред ночі з возів, з войлоку та опанчі козаки навели три мости через Плешиву, а на ранок тими мостами пішли кінні загоны. Побачив їх Лянцкоронський, забачив він, що козацька сила на нього суне, відступився і дав прохід козакам. З-поміж сіроми ніхто нічого не знав про раду і тому в таборі зчинилося сум'яття, всі кинулися до переправи, юрмилися, щоб вибратися на мости, сильно розхитали їх і почали тонути. Сила-силенна люду загинуло в болоті, а ті ж, що перебралися мостами, кинулися врозтіч, хто куди, бігли, поки ляхи давали вільно проходити і поки шляхта спромоглася переправити кілька десятків тисяч вояків і спорядити погоню. Козацький табір повністю опустів і стояв пустою з артилерією та запасом. На нього напали ляхи, пограбували, а гармати — їх було шістдесят малого калібру та вісімнадцять полкартонів — та дві корогви, що були видані Хмельницькому (одна ще королем Владиславом, коли той задумав був іти війною на турків і коли настановив його рейментарем, а друга була вручена Хмельницькому від імені короля Кисилем, разом з мечем і благословенням на війну патріарха грецького. Той меч вручив йому архєпископ Корінфський) передали королю. А загинуло у тій облозі близько п'ятдесяти тисяч козаків. Все те сталося як кара господня і з волі господа. З тієї волі, яка нікому не подзвітна.

Дехто стверджує, що ніби-то Хмельницький навмисне залишив козацьке військо, оскільки козаки не у всьому його слухалися і вже не хотіли воювати з ляхами. Діялося все те влітку року 1651 впродовж Петрового посту, а на день ради святих апостолів козаки розбіглися і залишили свій табір.

Розповідь про те, що сталося з ляхами під Білою Церквою в 1651 році

Після того, як пограбували табір та перебили тих, що лишилися в ньому, ляхи повернулися у свій стан і на ранок зібрали раду. Почали радитися, як би козаків до ноги винищити. Одні наполягали всім військом прямувати на Україну, але посполите рушення виявляло сильне невдоволення. Багато хто вже не хотів іти за козаками, бо на цей час і ляхам добре дісталось, сила їх загинуло з голоду та від надмірної праці, багато з них все ще мерло в дорозі. Тому вирішили, що навздогін за козаками на Україну підуть обидва гетьмани. А король, вирядивши гетьманів, разом з посполитим рушенням повернувся у Варшаву. Та на цей час сильно ослабло і кварцяне військо, оскільки йшло спустошеним краєм. А Хмельницький тим часом, повернувшись на Україну, знову зібрав п'ятдесят тисяч козаків і сорок тисяч татар на чолі з Карач-мурзою і готувався зустріти ляхів.

Під кінець серпня ляхи прибули під Паволоч. У зв'язку з негодою у них було сила прикростей, та до цих прикростей долучилася ще й печаль. Мали ляхи щонайдостойнішого вождя у себе, мали славного Ієремію Вишневецького і того в цьому поході втратили. Цей Ярема, над силу продовжуючи війну з козаками, отут під Паволоччю і склав свою зброю до ніг смерті. Його смерть шляхтянське військо сприйняло як погану прикмету, відрядило труну з його тілом до отчого краю і почало споряджатися до походу. Хмельницький якраз у цей час стояв на Масловім ставу. Зовсім не відчувалося, що у нього під Берестечком поменшало військо, бо силу козацтва породила зараз супроти ляхів мати козацька. Стояв і пильно стежив за польськими гетьманами. Особливо за Радзивилом, котрий, розбивши Небабу під Лоєвом, а потім і Гаркушу, завітав з Антоном у Київ, сплюндрував вогнем опустілий Поділ, бо козаки і міщани, посідавши на байдаки і добро забравши, Дніпром попрямували на Черкаси, а то іще далі. Пограбував Радзивил Київ і всю здобич під охороною семи корогов на чолі з Андзулом послав до себе. Прочули про здобич козаки, напали на охорону, розметали її і відібрали пограбоване. Дізналися про це польські гетьмани та Радзивил, з'єдналися під Хвастовом і з'єднаними силами рушили на Трилісся, там палили все і геть все повоювали. Хмельницький на цей час підійшов до Ольшанки, а звідти до Білої Церкви, став табором круг міста на обох берегах Росі. Дізналися про табір польські гетьмани, зібрали раду і почали радитися, що чинити. Вони побоювалися, що дуже відірвалися від свого тилу, а тут якраз надходить зима і від непогоди почало сильно знемагати польське

військо. Отак порадившись, вони послали Моховського до Хмельницького і вирішили запропонувати йому мир.

Послання гетьманів Хмельницький зачитав своїм полковникам. Ті не заперечували проти миру. Тоді він наказав польським комісарам прибути у Білу Церкву. Вирядили поляки комісарів до козацького табору. Серед них були: воєвода браславський Кисіль, воєвода смоленський Григорій Гребович, підстольник литовський Гонсевський, підсудок браславський Косаковський. І коли проходили вони через табір козацький, то козаки лихими словами їх обзивали, а коли ж вони перед сірою прочитали статті миру і дійшли до пунктів, де говорилося, що козаки повинні відступитися від татар, де значилося, що військо козацького має бути тільки двадцять тисяч, то хвилиною знялося невдоволення, зчинився галас. Козаки кричали: «Оце так ти, гетьмане, миришся з ляхами? Орду зраджуєш і нас хочеш віддати ляхам на муку? Та перш ніж це станеться, сам накладеш головою разом з ляхами!» І обступила сірома з усім військом Білоцерківський замок, вирішила, комісарів і Хмельницького перебити. Побачив Хмельницький таку непокору, вийшов з Виговським та з полковниками до народу і ледве-ледве втихомирив його. На цю хвилину якийсь татарин через отвір у брамі заледве не вбив стрілою воєводу Киселя. Про це комісари сповістили польських гетьманів, а ті — вони якраз тоді стояли табором під Германівкою — вирішили усім табором іти на виручку. Ще не дійшли гетьмани до Білої Церкви, а вже Хмельницький відпустив комісарів, особисто їх випроводив. Та коли польські посланці проїздили козацьким табором, козаки й татари відразу ж напали на них, пограбували вози з добром і заледве самих їх відпустили живими.

Побачили це польські гетьмани, з усім військом прийшли під Білу Церкву і стали табором на місцині, де ні води, ні фуражу не було для коней. Воду купували вони у козацької сторожі, а пашу — у татар. З табору ляхи навіть носа не могли вихилити і проживали вони у страшній тисняві, а інші, пішовши за водою чи за травою, втрапляли у руки до татар, якщо не накладали головою. Отоді Хмельницький візьми та й пошли до польських гетьманів двадцять козаків, які, нібито нічого не знаючи, принесли їм Зборівські статті і зажадали підтвердити їх. Наполягали вони, що нехай козацького війська буде сорок тисяч і що козаки й гадки не мають поривати дружбу з татарами. Польські гетьмани вислухали козаків, одпустили, а самі всією силою пішли на козацький табір. Козаки в свою чергу вирушили назустріч ляхам і почалася січа велика, а в січі тій поліг сановитий шляхтич Волович. Назавтра Хмельницький відрядив Рейтарського послом. А той, ніби нічого не знаючи про вчорашню битву, почав схилити ляхів до миру. А тим часом козаки і татари пробралися в тил, підійшли до самого табору, пройшли через порубку, і щосили вдарили на поляків. З козацького табору в цей же час гримнули з гармат, а татари, обійшовши польські полки, навалились на легку кавалерію, змели її і гнали аж до табору, опісля ж повернули й на військо, що стояло готове до бою і його теж потіснило до самого табору. І так день у день Хмельницький вів переговори про мир, а сам вижидав, коли сили шляхтянські вкрай знесиляться без води і паші.

А тут ще й дощі випали великі і від негоди почала сила польська слабнути, уже не ставало провіянту ні коням, ні війську, сила людей мерла, без ліку лежали хворі в наметах, а ті, що все ще ходили здоровими, тільки й думали, як би вирватися з табору та втекти. Козацьке ж військо і татарське стояло в місцині, де було вдосталь і води і паші. Крім того ляхи добре розуміли, що козацьке військо все зростає й зростає, а польське невпинно знесилюється, тому шляхта прагнули миру ще дужче аніж козаки. І тільки трапилася нагода, що Хмельницький прислав послання з пропозицією про мир, як ляхи відразу ж прислали своїх комісарів і підписали його. Ось статті цієї угоди.

- «Військо козацьке має складатися лише з двадцяти тисяч чоловік.*
- «Козаки можуть проживати лише в Київському воєводстві, та й то лише на королівських землях.*
- «Ні Браславське, ні Чернігівське воєводство козаків не матимуть.*
- «Вся сірома віднині знову повинна лишатися у підданстві.*
- «Ляхи во віки віків не згадуватимуть про бунти.*
- «Усі прибутки панські панам слід повернути.*
- «Чигирин залишається за козацькою булавою.*
- «Віра православна та духовенство повинні бути недоторканими. Хто взяв чи привласнив церковні скарби і пожитки, повинен повернути їх.*
- «Шляхта, що воювала в козацьких загонах, не позбавляється ні прав, ні гонору.*
- «Жиди, так як і раніше, знову будуть торгувати на Україні.*
- «Хана і татар гетьман мусить помирити з королем. Якщо ж хан не захоче з королем у злагоді жити, то козаки повинні порвати з ним.*
- «Без відома короля козацькому гетьману забороняється вести переговори з зарубіжними монархами.*
- «Козаки з Крилова, Канева та Черкас матимуть свій суд у Києві».*

Погодовши статті миру і взявши заложниками Собеського та Потоцького, Хмельницький разом з полковниками приїхав до коронного гетьмана, привітав його і вони своїми підписами та присягою скріпили угоду про замирення. Воно було нетривке, протрималося як лід, тільки до прийдешнього літа. Проте все ж дозволило і козакам і ляхам повернутися до своїх домівок во здоров'ї.

Розповідь про війну на Ботозі.

Після того як під Білою Церквою було підписано мир з ляхами, Хмельницький дозволив війську польському стати на постій за Дніпром та у Браславському воєводстві. В цих краях розташувався коронний гетьман Калиновський (він став гетьманом тієї ж осені після смерті гетьмана

Потоцького, того, що повернувся з татарського полону). На Браславщину він прийшов, маючи універсал Хмельницького. А його брат, теж Калиновський, і теж з універсалом Хмельницького, з військом коронним притаскався зимувати у Ніжин. Дорогою, — йдучи від Сули на Стародубщину за Мглин аж до литовського кордону, — вони скрізь по містах чинили суд та розправу. І цій розправі, скоряючись повелінню Хмельницького, жодне місто не могло противитись. А ляхи почали утискувати люд убогий, почали порядкувати, немов у своїх володіннях — за щонайменшу провину (і потай, і відкрито) нелюдськи катували і вимагали приховані пожитки віддати. Вогнем мучили. І запанували посеред народу туга та горе, і росло невдоволення на гетьмана Хмельницького, який, після того як господь подарував козакам перемогу над ляхами, знову віддав Україну ляхам у неволю і змусив народ український отаку наругу від ляхів терпіти. Чув про все те й Хмельницький, чув і мовчав, ждав на слухну годину, коли можна буде за все те поквитатися, а народу наказав іти з міст, наказав кидати все нажите й рушати на Полтавщину, а також за кордон у Велику Росію і там селитися містами. Ото відтоді і беруть свій початок Суми, Лебедин, Харків, Охтирка і всі слободи аж до Дону. Заселяли їх козаки. А сам Хмельницький всю ту зиму терпляче чекав, оскільки в зимову годину несила була зібрати військо проти розквартированої у козацькому краї сили польської. До того ж і татари замирилися з ляхами, а до Москви ставилися з неприязню.

А потім гетьман, хоч і змирився з татарами, та все ж про їхню зраду пам'ятаючи і знаючи, що вони тільки й помишляють, як би вчинити посеред християн велике кровопролиття, все ж побоювався, аби вони у ту лиху годину чого доброго ще й його ляхам не видали, побоювався, бо й своїм не зовсім довіряв. Тому й видавав себе польським зичливцем і не одного козака по неправедній скарзі шляхетській наказав у кайдани кувати та до рук ляхів віддавати, а кого й на горло карав і все те робив, аби лиху годину переждати та шляхетську удачу спіймати. І дочекався таки жаданого славного часу. Пустив поголос, що з наказу султана скоро накаже війську на Москву вирушати. Ляхам, що не розуміли його хитрості, це було на руку. Та, коли до Хмельницького підійшли татарські загони, він, замість рушати війною на Москву, послав до молдавського воєводи гінця з вимогою віддати дочку за сина Тимоша, як вже було домовлено. А якщо ж той не схоче віддати, то він, Хмельницький, з стотисячним військом завітає до нього у гості.

І напав страх на воєводу й на волохів і сказали вони господарю: «Чого це заради одніє однісінької дочки твоєї наша земля має перетворитися на пустку? Після першого приходу Богданового і Ясси і інші міста в попелі лежали, а зараз, коли він завітає уже втретє, то й ми ні за що, ні про що маємо гинути. Якщо ти не вдовольниш бажання Хмельницького, то ми самі заради свого життя та цілості земель наших, тебе і твою родину змушені будемо видати». І не знаючи, що діяти, господар відрядив гінця до короля і просив його якось завадити тому весіллю. І наказав король гетьману Калиновському не пускати сина Хмельницького на весілля до господаря. На виконання цього наказу Калиновський прийшов і став з військом польським на Батозі (у нього

було три тисячі піхоти, шість тисяч кінноти, не рахуючи охотного війська) став, заступив дорогу і не дозволив Хмельниченку іти до волохів за дочкою господаря. А крім того Калиновський послав гінців до війська польського, що стояло постоем у Ніжині та в інших містах задніпрянських, і наказав, не гаючи часу, поспішати до гетьманського стану. Діставши наказа, ті відразу ж вирушили і дорогою несказанно кривдили люд.

Хмельницький, зробивши вигляд ніби простує до Дністра, листовно звернувся до Калиновського: «Чому ти, — писав він, — заступаєш синові дорогу? Ти ж знаєш, що він їде до волохів. Чи може од весільних бояр яке зло ляхам прилучилося? Шануючи весільний звичай, те зло він у серці не триматиме». Розуміючи, що цей лист є хистрістю і зневагою до них, ляхи готувалися до кривавого весілля. Тільки не знали — де Хмельницький. Брату Калиновського, що саме за Дніпром ішов і що дозволив своєму війську чинити над козацтвом наругу, Хмельницький теж послав дарунок — коня. Він остриг йому хвіст та гриву, наказав з остриженого волосся зсукати мотузку і все те подарував Калиновському, давши цим знати, що за кривди відплатить. Коли ж до польського стану підійшли татари, шляхта вивела їм назустріч свої полки, полишивши позад безборонний табір, і розпочала бій. Та татари тільки заманули ляхів подалі от табору. Цим скористалися козаки, напали на нього, легко увірвалися всередину. Коли татари побачили, що козаки в таборі, то повернули коней і вдарили на польське військо. Ляхи перелякалися. Одні кинулися тікати в сторону, та їм, спаливши табір, перепинили дорогу козаки. Інші ж кинулися до переправи, до Бугу. Майже кожен рицар вдарився в ноги, а татари жали ляхів, немов траву. І тільки гетьман Калиновський і Приємський та староста красноставський Собеський з піхотою стояли мужньо. Проте й вони полягли від меча у чистому полі, а тих, що повтікали, поспільство витягувало з боліт і нещадно нищило. Самому гетьману Калиновському якийсь татарин відтяв голову і, насадивши на списа, привіз до Хмельницького та Нарудин-султана. Самуїл, син Калиновського, теж щодуху тікав від козаків та звалився у Бубнівці з мосту і потонув.

Чимало панів у тій битві головами наклали, чимало татари в полон забрали, але і їх Хмельницький наказав порубати, щоб не обтяжувати татар у прийдешніх битвах та походах. Хмельницький сповна вирішив відплатити ляхам за Берестецьку поразку та за наругу над козаками і ні одного не помилював, всіх порішив на Батозі. Те ж саме у містах чинило і поспільство — панів та старост, що до своїх маєтностей поз'їздилися, всіх перебили. Серед них убили і урядника Соснівського разом з жінкою та двома дітьми, що якраз у Конотопському замку перебували. Убили і в криницю, що в Конотопському замку, на день Троїці повкидали. Того ж року на воздвиженіє Хреста чесного якось незвичайно криниця наповнилась вщерть водою (а сама криниця заглибшки так сажнів з десять) і всі оті тіла спливли. А коли ті тіла забрали з води, то вода, прямо на очах у людей спала до звичайного рівня. Тіла ті, цілі-цілісінькі, мешканці Конотопу в одній могилі поховали.

Після цієї битви Хмельницький попрямував на Кам'янець-Подільський, а татари, розсипавшись загонами, чимало невинного люду в неволю забрали і

на свої землі повернули. Коли в Польщі дізналися про поразку, геть всі перелякалися невимовним страхом. Вважали, що настали такі ж часи, як і після Корсунської перемоги над ляхами і спішно почали готуватися за Віслу на Гданськ та до Поморських берегів утікати.

А Хмельницький повернувся у Чигирин, випроводив свого сина Тимоша на весілля до молдавського господаря, а для супроводу виділив дванадцятитисячний загін козаків. Коли вони підійшли до Ясс, їх зустрів двірник господаря, а також сам молдавський воєвода з боярами і, дозволивши себе поцілувати, повів гостей у столицю. Там почали гуляти весілля. Панна воєводівна, виказуючи свою прихильність до Хмельниченка і доводячи, що охотою заміж іде, наказала своїм дружкам на весіллі співати руські пісні. А на Польщу, що саме переживала згадане горе, на довершення нещастя повстали ще і свої сини. Сенатор Родзивіл, якого звільнили з канцелярії, втік у шведську землю і звідти листовно звернувся до Хмельницького, закликаючи його мужньо стояти проти ляхів, оскільки король шведський теж задумав вирушити на допомогу козакам і цим листом їх до звияги спонукає.

Розповідь про Жванецьку війну, яка була року 1653

На завершення Хмельницький відрядив до короля послів з листом, у якому скаржився на гетьмана Калиновського і на поляків, що були разом з ним. Він писав про те, що вони боронили синові його йти до волоського господаря на весілля, що в дорозі боронили користуватися землею, травою і водою, чого ні добрим, ні злим не боронив навіть сам господь. Син його разом з своїми боярами ішов повз табір польський і за все, що там трапилось поміж ними, він, Хмельницький, за себе і за весільних людей просить пробачити. Ляхи відчули, що Хмельницький, не криючись, глумиться над ними і порішили на посланіє не відповідати. Козаки-посланці повернулися від короля ні з чим. Хмельницький знову послав до короля посланців з проханням вибачити пригоду з погромом шляхетського табору його боярами, оскільки така річ не раз трапляється на весіллі і обіцяв, що своєю вірною службою у майбутньому віддячить королю, тільки нехай поляки все ж пришлють до нього комісарів. І прислав король до нього Зацвиліховського та Чорного, котрих Хмельницький знав ще з битви на Мерлі, з такою умовою. Якщо Хмельницький справді хоче зажити королівської милості та прощення, то нехай він насамперед від татар одступиться, а крім того нехай він одного з своїх синів віддасть ляхам заложником. Така відповідь вкрай розгнівила Хмельницького, він схопився за меч і відказав: «Віднині нехай поляки не лихословлять! Я знаю, що ви всіляко зичите і шукаєте мені згубу. Тому я не можу порвати з татарами. Не можу віддати заложником і сина. Бо один з них нещодавно женився і йому не випадає жінку лишати, а другий — ще дитина.

Відривати його від батьків — неможливо. І починати треба ось звідки: насамперед нехай король своєю клятвою ствердить Зборівську угоду, її ми своїм мечем пишемо до сьогодні».

Почувши цю відповідь, комісари повернули з Чигирини ні з чим.

Коли ж пішли комісари, Хмельницький, дбаючи про добробут та цілісність України, послав гінців до царя турецького і запропонував прийняти Україну та Польщу у вічне підданство, а йому вислати на підмогу військо. За це сильно розгнівались на нього деякі полковники українські а з-поміж них полковник миргородський Гладкий. Він та Гуляницький і Хмелецький ганили гетьмана.

Казали, що він зле робить, відриваючи Україну від миру християнського і віддаючи люд вільний та його віру турку на поталу. Не стерпів Хмельницький цього поговору і наказав відрубати Гладкому голову, Хмелецького зарубав у Наволочі, і тільки Гуляницький сховався десь у монастирі. Почув король про розбрат і відрядив на Україну Чернецького з воїнством. Чернецький, прийшовши в Україну, спалив спершу Іллінці, потім Липовець, Погребище і ще багато сіл. Дізнався про все це Хмельницький і відразу ж послав назустріч полякам Богуна з загоном. І коли той стояв у Монастирищі, Чернецький підійшов до них і взяв у облогу. В битві, яка відбулася тут, поліг сотник Дрозденський, та немало полягло і серед війська польського. Самому Чернецькому куля з мушкета наскрізь щоку пронизала. А Богун, відібравши кілька сот добрих козаків, нарядив їх у татарську одягу і наказав напасти на поляків з боку поля. Накинулися ці на поляків з гуком татарським, а ті подумали, що це татари прийшли козакам на підмогу і не тільки від Монастирищ відступили, а й з України повтікали, полишивши козакам обоз і все майно. А між тим у ці дні помер київський воєвода Адам Кисіль, чоловік благочестивий і великий поборник греко-руської віри. Він був приємний у мові, і здавна прихильний до України, походив з давнього і славного роду Святолда, який року 1128 був гетьманом на Русі.

Того ж року Тиміш Хмельниченко ходив з козацьким військом на волохів. Причиною походу було ось що. Радул, муляньський воєвода, разом з угорським князем Ракочі послали військо у Волохію і прогнали Тимошевого тестя з волоського господарства. Тому Тиміш (який нібито ще в час свого весілля казав, що ми через Отоманську Порту підкупимо мулявського господаря та приймемо його під свою державу і хай начувається угорський князь) взяв сім тисяч козаків та їхнього полковника Миколу Федоренка, прийшов у Ясси, застав там недругів, порубав муляньське та мадьярське воїнство і знову посадив свого тестя на господарство.

Опісля ж Радул та Ракочі знову набрали сили, знову прогнали з волоського господарства Тимоша та воєводу Василя. Тиміш з тещею своєю, волоською господаркою, та козаками закрилися у Сочавській фортеці, їх довго брали Радул та Ракочі і поляки, і немало люду полягло там з обох сторін.

Потім так було угодно господу, що Тимоша вцілено в ногу з гармати і він помер. Після його смерті запанувала незгода серед козаків. Одні хотіли

віддати Сочаву мадьярам, інші — виказували готовність стояти насмерть. Та господиня, відкинувши жіночу слабкість, стояла мужньо. Вона зуміла умовити всіх стояти міцно. Та врешті-решт обложені, побачивши, що допомоги їм ждати ні від кого, змушені були здатися і, замирившись, передали Сочаву з усіма маєтностями полякам та уграм. А самі, взявши тіло Хмельниченка, з миром попрямували на Україну. В дорозі вони зв'язали ротмістра Могельницького, що хотів їх вести до короля, і віддали його Хмельницькому. Дізнався Хмельницький про синову смерть і вирішив відплатити ляхам. Коли зібрав велику силу, пустив слух, що ніби нічого не знає ні про загин сина, ні про штурм Сочави, і що нібито вирушає туди своїм на виручку. Цією хитрістю він заманив короля та поляків під Жванець. Місцина то була вельми бідна і чекав Хмельницький немало, поки поляки почнуть потерпати з голоду та від морозів. А король, вирішивши перепинити шлях у Волохію, став біля Жванця, ні сном, ні духом не відаючи де Хмельницький. Ось тоді Хмельницький разом з ханом і підійшли до польського війська і так облягли його, що поляки не могли з табору й голови виткнути. Почався голод серед поляків (з п'ятнадцяти тисяч піших залишилося тільки чотири), чимало кінних та піших і від меча загинуло. Побачив король, що сутужно йому, почав хана просити і згоду обіцяти, хай тільки він припинить битву. Проте хан, аж поки йому не заплатять за труди і поки Зборівських статей козків клятвою король не підтвердить, не хотів меч у піхви вкладати. Тоді поляки здалися на ласку переможців, з усім погодилися і, давши ханові заложниками двох сенаторів — Лянцкоронського, воєводу руського, та Олесницького, підкоморія сандомирського, — самі заледве з вушами повернулися у Польщу. Так проходила битва під Жванцем. Отак потерпіли поляки, отак десятикрат знесли вони горя та збитків за оту перемогу над козаками під Берестечком.

Розповідь про те, чому Хмельницький пішов у підданство до росіян та про війну Дрижипольську року 1654

Хан, взявши у короля під Жванцем двох сенаторів у заставу на викуп, повернув до Криму. Та все ж він лишився невдовлений здобиччю і розіслав загони у польські землі. Роз'їхалися вони від Прип'яті, Піни та далі без числа та ліку брали бідний люд у ясир. Як розповідають, тільки шляхтянських родин з жонами та дітьми було забрано в полон п'ять тисяч, а скільки дівчат та молодиць втрапило до рук бусурманів!? О, скільки горя, сліз та розпуки було там, того людська мова розповісти безсила! Там глумилися над жінками, розтлівали дівчат, немилосердно в'язали, морили голодом та спрагою. Там кожен бачив смерть видиму, переживав жах невимовний. А

найгірше випало Косаковському, до яких на весілля з'їхалося багато шляхти, сватів та панянок шляхтянських з музикою. Всіх їх, просто у весільному вбранні, погнали в татарську неволю. Сам же хан по дорозі до Криму чимало лиха заподіяв і Україні — села та міста одні винищив, а інші в полон забрав. Це він хотів козакам дошкулити і примусити їх разом іти війною на Москву і тим самим Москву настроїти проти України, а вже разом з нею, від трьох сторін ставши, татари та поляки замишляли остаточно розправитися з Україною. А вже потім, зговорившись, татари та поляки задумали і Москву покорити та знищити це богом змоцоване царство, а своє, Астраханське, у щонайвищу привести могутність. Та бог, перепиняючи хитрість підступних, усе повернув і зробив так, як вважав за потрібне і як було ухвалено на раді господній. Та, власне, й раніше Хмельницький знав, куди вернуть татари, що вони більше своєї користі пильнують, а не зичать добра християнам, бо всі племена агарянські за своїх ісконних ворогів мають. До того ж Хмельницькому давно стало відомо, що хан дав королеві слово Україну підкорити Польщі. Тому, порадившись із своїми полковниками, він відрядив послом Григорія Гуляницького до великого государя царя Олексія Михайловича і сповістив його про свій намір, а опісля спорядив повноважних послів і вже після цих відвідин його царська величність направила до Хмельницького та до всього війська запорізького свого приближеного боярина та дворецького Василя Бутурліна з численною делегацією бояр, стольників та дворян. Він був призначений великим послом і мав виробити постанову, на яких умовах та при яких вольностях можуть проживати козаки під рукою його царської величності. Заради цього сам Хмельницький з генеральними особами та з полковниками, та з полковою старшиною — сотниками й отаманами — на богоявлення господнє зіхалися у Переяслав і там раду радили. На ній усі полковники та військо їхнє порішили бути під єдиновірним монархом під його величністю царем московським, а не під королем польським, королем римського віросповідання, а також всі ухвалили відмовитись від дружби з татарами. Скріплюючи це рішення, гетьман Хмельницький з усіма своїми генералами, полковниками та з усім військом у січні 1654 року дали присягу і прийняли надзвичайно пишні дарунки царськими соболями та іншим крамом. У цей же день були прийняті полкові знамена і стольники разом з приданими їм козаками роз'їхалися по усіх містах і там уся міська старшина, люди духовного сану, козаки та поспільство також дали присягу на вірність. При чому на всій Україні по обох берегах Дніпра кожен з охотою присягав. Весь народ радів радістю великою, бо всі були певні, що під рукою єдиновірного монирха можна буде жити тихо, спокійно.

З божою допомогою та при сприянні усього малоруського народу, закінчивши переговори, та вирядивши з належними почестями великих послів його царської величності, Хмельницький наказав підготувати від свого імені та від імені усього війська спеціальну грамоту, що адресувалася царській величності. Ось вона.

Копія з листа до государя, царя та великого князя всеросійського Олексія Михайловича від Богдана Хмельницького, гетьмана запорізького.

Лист переданий посланцями — генеральним суддею Самійлом Богдановичем та переяславським полковником Павлом Тетерею і товаришами.

Після монаршого титулу йде:

Богдан Хмельницький, гетьман запорізький, та все військо запорізьке низько до землі б'є чолом.

Вже скільки літ ми, Богдан Хмельницький, гетьман війська запорізького, та все військо запорізьке, повсякчас боремося з ляхами і з божою допомогою їхні наїзди відбиваємо і спеціальними грамотами та через посланців наших, б'ючи чолом перед царем, твоєю царською величністю, просимо твоєю світлістю прийняти нас під єдиновірну дужу та високу руку твоєї царської величності. І тепер господь незвіданими своїми долями звершив обидві ці справи — у наших ворогів, ляхів, пиху збив і добру раду царському серцю подав. Ревнуючи за вірою православною, твоя царська величність зжалилась над церквами та над святими місцями та над народом єдиновірним і зволив нас, Богдана Хмельницького гетьмана запорізького та все військо запорізьке і єдиноплемянних росіян, під свою дужу та високу царську руку милостиво прийняти. І коли приближений твоєї царської величності боярин та намісник тверський Василь Васильович Бутурлін, окольничий та намісник муромський Іван Васильович Олеферов та думський дяк Ларивон Дмитрович Лопухін з наказу твоєї царської величності приїхали до нас і грамоту твоєю привезли і безмежну милість царську нам сповістили та знамена військові і дарунки твоєї царської величності передали та довгі розмови про всякі справи повели з нами, то цим невимовна нас обрадували. І тоді ми, Богдан Хмельницький, гетьман війська запорізького і все військо запорізьке і увесь народ, у містах, містечках та селах начальство і сірома (з доброї, воістину вільної спонуки та ідучи за бажанням нашим і без лукавства у серці) присягнули тобі, великому государеві, цареві та великому князеві Олексію Михайловичу, всієї Русі самодержцю, присягнули твоїй царській величності на вірність і ніякісінької зради не помишляючи щодо царів навколишніх, що хотіли нас собі підкорити, ми, помишляючи про них, як про невірних, дружно одного тебе, благочестивого великого государя і царя нашого, обрали, возлюбили і всім серцем своїм, силою та помислами приєдналися до твоєї царської величності.

І тому благодійна дерзаємо думати, що коли що проситимемо у тебе, великого государя царя нашого, у твоєї царської величності, то безмежно віримо, що одержимо, як у тому запевняв нас згаданий приближений твоєї царської величності боярин та його товариші і у тій певності нас утвердив. Тому посланців наших — суддю військового Самуїла Богдановича та полковника переяславського Павла Тетерею з їхніми товаришами — до пресвітлого лику твоєї царської величності виряджаємо з цією грамотою і

просимо, аби ти, твоя царська величність, їм свої праведні очі показав та своє вухо милостиво прихилив і наші прохання вислухав. І все те, про що вони почнуть просити, ти, твоя царська величність, вислухай їх милостиво і нас, — Богдана Хмельницького, гетьмана війська запорізького з усім народом руським, з духовним та мирським людом, що перебуває у різних станах та твоєї монаршої милості жадає — порадуї. Наші статути, привілеї та всякі свободи і маєтності люду мирського та духовного, що їх вони мали з давніх давен, ще від князівських часів та від панів благочестивих і від королів польських, і які вони в землях руських стверджували, заради яких ми з діда-прадіда свою кров проливали і які ми нині маємо, і від яких відступитися не збираємося навіть під страхом смерті, і зараз заради цих прав лицем до землі припадаємо і щонайпокірніше просимо тебе, твоя царська величність, своїми грамотами закріпити усе те навечно. Бо твоя воля нам була обіцяна наближеним твоєї царської величності боярином та його товаришами. Вони говорили, що великий государ нас буде краще жалувати, аніж королі польські та князі давні, тільки ви чолом бийте та служіть вірно.

І вдруге, і втретє лицем до землі припадаємо і твою царську величність молимо, аби ти підтвердив грамотами усе, що просимо, і щоб ми надалі одержували все, що будемо просити у тебе, твоєї царської величності, у великого государя нашого. І щоб ми, Богдан Хмельницький, гетьман війська запорізького і все військо запорізьке і народ руський, що живе у різних станах, радувались твоїй безмежній щедрості і щоб тобі, великому государеві, твоїй царській величності всіляко сприяли і, щиро слугуючи, на ворогів ополчались та щоб заради тебе кров свою проливали і, під єдиним богом і під єдиним сонцем ходячи, щоб тобі благочестивому монарху, твоїй царській величності служили від роду й до роду во віки віків. А твою царську величність в свою чергу просимо хай ми під покровом крила твого продуваємо, як орлине гніздо під крилом орла, просимо прикрити нас, вірних твоїх підданих, своєю милістю і просимо захистити своїми збройними монаршими силами від своїх ворогів і боронити та у своїй милості тримати іще та іще просимо.

Багато чого в грамоті не написано, про те все тобі, великому государю, твоїй царській величності повідають посланці наші. Ми ж, передаючи себе во віки віків невимовній та великій твоїй милості, господа бога молимо, аби Ваша царська величність на щонайясніших престолах пресвітлого царства російського многолетствував та благополучно довгоденствував і усіх земних царів щоб мав собі за піврічних. Нехай так буде від нині і во віки віків. Писано в Чигирині, місяця лютого у 17 день 1654 року. А внизу підпис: Вашій царській величності безпосередні піддані і щонайвірніші слуги Богдан Хмельницький, гетьман з військом Вашої царської величності запорізьким.

Великий государ милостиво прийняв послів Хмельницького — і суддю генерального Самійла Богдановича і полковника переяславського Павла Тетерю — і дав всьому війську малоруському свою монаршу грамоту (з підвішеною печаткою) на всякі вольності козацькі. Цю грамоту ствердив на чотирнадцять пунктів. Ось вони.

«Козаки з своїми вольностями та маєтностями мають своє право. Ні бояри, ні воеводи, ні стольники, що проживатимуть тільки в Києві та Переяславі, у їхні справи не втручаються. Козаків може судити тільки своє товариство та своя старшина — де є три козаки, то третього судять двоє.

«Козацькі маєтки та їхні землі нікому не вільно відбирати. Прибутками з маєтків вільно можуть користуватися не лише козаки, а і, після їхньої смерті, їхні дружини та їхні діти. Діти та жінки їхні користуються волею, як і їхні батьки та предки, і ніхто ні в чому не може порушити права, що віддавна надані руськими князями та польськими королями людям духовним та мирянам.

«Київський митрополит та все малоросійське духовенство прийматиме благословення святого патріарха московського, але святий патріарх московський у їхні права втручатися не буде.

«По всіх містах від малоросійського народу у магістраті повинні бути війти бургомістри, райці, члени та інші чиновники, котрі мають керувати трудовим людом і повинні збирати з-посеред нього (окрім козаків) побори на государя грішми та хлібом. Ці побори вони мають здавати в Києві та Переяславі.

«Тими поборами має порядкувати не лише воевода, а також і малоруські чиновники. Вони мають право відраховувати гроші на шістдесят тисяч козаків по три карбованці щорічно.

«Гетьманові покласти платню у тисячу золотих червінців щорічно і віддати йому у підданство Чигирин та Чигиринський повіт.

«Старшині генеральній та полковникам, старшині полковій та сотникам і хорунжим теж покласти річну плату згідно з чином.

«На утримання артилерії, гармашів та артилерійської прислуги виділити місто Корсунь з повітом.

«Гетьману, аби не мати збитків та не мати витрат, забороняється і приймати послів з навколишніх держав і посилати їх туди. За винятком випадків, коли царська величність звелить гетьманові вирядити послів у ту чи іншу державу.

«Гетьманові забороняється мати справу з кримським ханом (за винятком торговельних). Це для того, аби татари та ногайські кочівники не нападали на Малоросію з війкою і не пюндрували її та людей у ясир не брали.

«Якщо ж так трапиться, що з господньої волі помре гетьман, то козаки, шануючи давні звичаї, з-поміж себе оберуть нового і повідомлять про це його царській величності. А царська величність накаже йому стати перед своїм найяснішим зором і пошалує гетьманові булаву та знамена і спеціальною монаршою грамотою затвердить його на гетьманування».

На всі пункти і гетьманові, і старшині, і всьому війську його царською величністю були видані на вічні часи привілеї, скріплені висячою царською печаткою. Були визначені також права та повинності трудового люду,

описані звичайні повинності на користь царської величності та права і вольності кожної людини.

Дізнавшись про те, що Хмельницький і все військо запорізьке перейшли у підданство до царя-государя, король і хан покляли іти на Москву та на козаків з мечем та з вогнем. Цей задум Хмельницький довів до відома великого государя. Тоді великий государ наказав своїм московським силам на чолі з боярином Срібним та Хованським виступати на литовські землі, а боярина Василя Васильовича Бутурліна з великою силою надіслав до гетьмана Хмельницького. В свою чергу і гетьман Хмельницький від свого війська посилає до царської величності під Смоленськ Ніжинський та Чернігівський полки, а з ними дозволяє іти всім, хто хоче з інших полків. І охотників стільки назбиралося, що їх поділили на вісім полків.

Над цим військом настановили наказним гетьманом Івана Золотаренка, дали йому булаву та бунчук і гармат чимало й наказали, щоб від свого імені послав під Смоленськ до царської величності із загоном котрогось із довірених старших, а щоб сам став на перехваті поблизу Гомеля та Бихова і щоб не пускав жовнірів іти на Смоленськ на царські війська. Прийшов Золотаренко під Гомель, застав у Гомелі чимало жовнірів литовських, осадив їх, а до його царської величності під Смоленськ випровадив свого брата. Там, під Смоленськом, козаки не раз відвагу виявляли, у час приступів по драбинах аж на мури вибиралися і на мурах під німецькими та польськими мечами лягали, не один і в місто вривався і вже там головами накладали, Забачивши козацьку відвагу на власні очі, цар-государ вельми козаків уподобав і наказав прийти під Смоленськ на побачення ще й самому наказному гетьманові Івану Золотаренку. А гетьман Іван Золотаренко взяв Гомель, Новий Бихів та інші численні міста під себе підгорнув і військом козацьким осадив (окрім Старого Бихова), так ото він у Новому Бихові полишив усе своє спорядження та запаси і військо, а сам з чималою групою козаків попрямував під Смоленськ до його царської величності.

Незабаром було взято й Смоленськ. Його царська величність після перемоги відпустив Глібовича, воєводу смоленського, з польськими жовнірами у Литву, а в Смоленську полишив своїх людей і пішов зимувати у Вязьму, оскільки у Москві була морова пошесть. Наказного ж гетьмана Золотаренка його царська величність обдарував і відпустив, він з козаками зимував у Новому Бихові. Незабаром під Бихов притяг і гетьман литовський Радзивіл і спробував взяти Золотаренка та, зазнавши великих втрат і облігши своїми загонами Старий Бихов, повернув на Литву. Хмельницький в цей час з своїм та московським військом стояв під Фастовом. Сюди і було прислано жалування козакам. Видали його золотими копійками, кожна з яких заважувала на чвертку червоного золота. Тоді ж було видано і мідні копійки, що цінувалися нарівні із срібними, а також биті талари з царською печаткою.

А через деякий час сам государ із своїм воїнством пішов далі на Литву і на підмогу собі взяв Золотаренка. Назустріч государевому війську вийшов Радзивіл і під Шиловом над Березиною дав бій. І ото як вітер розганяє

куряву, ото так московські сили розігнали Радзивила з Литвою. Розігнали і стерли, заледве тільки сам Радзивил зміг утекти. Ото відтоді великий государ, здобувши понад двісті міст литовських та Вітебськ і Вільно повоювавши і повернувшись на свій царський престол, почав підписуватися Великої, Малої та Білої Русі самодержець.

Золотаренко ж з козаками, при государеві пробуваючи, взяли тоді у Литві велику здобич і пішли, підступили під Старий Бихов, облягли його. І тут під Биховом на двобій з ляхами виїхав сам гетьман Золотаренко, його в ногу влучила куля з мушкета і він тут же, під Биховом і помер. Його тіло переправили до Корсуня. В час похорону при знаменитій відправі у церкві св. Миколи, яку сам Золотаренко будував, укупі з ченцями, з попами та разом з народом і мертвим тілом та церква згоріла.

А на Україні полковник Богун вирішив піддурити поляків і послав гінця до польного гетьмана, наказавши сказати, ніби з своїм військом хоче до ляхів перекинутися. Все це він діяв для того, щоб ляхи з невеликою силою прийшли до нього, а він, скориставшись цим, переб'є їх і дасть змогу Хмельницькому зібрати до купи свої та московські сили. Так все і сталося. Польний гетьман прийшов під Межибож, став табором і послав до Богуну дізнатися, що той думає робити. А Богун якраз чекав на свій загін і хотів виступати проти гетьмана. Побачив це гетьман, якнайскоріше зібрав воедино польські сили і рушив на Калник, але не знайшов там Богуну. Тоді він кинувся навздогін за ним на Умань. Прийшов до міста, щосили ударив і нічого не добився. Тільки втратив там значну частину свого війська і з соромом відступив.

В цей же час польський король уклав братерський союз з кримським ханом, послав йому в дарунок сто тисяч злотих і закликав його на допомогу супроти козаків та москви. Проте посланці не застали хана в живих. Розповідають, що нібито хан мав бранку з України і що нібито та бранка завжди подавала йому вино і що вона, Хмельницьким підмовлена, підсипала у вино отруту. Однак і після смерті хана Іслам-гирея татари прийшли на Україну з новим ханом Мелин-Гиреєм, прийшли на підмогу до ляхів і повоювали Україну. Проти них Хмельницький вислав наказного гетьмана Томиленка, проте татари та ляхи розбили його. А полковники браславський — Зелінський, вінницький — Богун та придністрянський — Гоголь увійшли в Умань і тут, в Умані, їх намертво облягли поляки й татари. Проте, почувши, що Хмельницький з козаками та з москвою іде своїм на виручку, полишивши Умань, направили супроти нього всі польські і татарські сили; між Ставищами та Охматовим в чистому Колі обступили і не дали з'єднатися йому ні з яким військом. Неждано сильно вдарили, увірвалися у козацький табір, ось-ось ляхи мали вже й артилерію козацьку захопити, та козаки вистояли. Вони повиймали оглоблі з саней і так почали бити татар і ляхів, що трупами шляхти, немов валом, табір свой обклали. Точилася у той день велика битва аж поки ніч мороком все укрила і дозволила воїнам від звитяжної роботи перепочити. Втрапило тоді козацьке військо у велику скруту, оскільки ні води, ні дров, ні коням паші не було, а був тільки лютий

мороз та сила снігу та й той з кров'ю змішаний, бо полягло у той день в чистому полі понад п'ятнадцять тисяч людей.

А на ранок, тільки-тільки засіріло, знову заходилися ляхи й татари битися з козаками, точилася запекла битва цілий день і падали з обох сторін від меча та вогню, немов трава, воїни без ліку і вже знемагали обидві сторони і не були спроможні битися, як знову зайшла ніч. Хто може перерахувати усіх полеглих тоді? Хто не здригнеться, забачивши, як у лютий мороз тече потоком кров? Однак здолали козаки ляхів. Від піхоти шляхтянської вже мало що залишилося, оскільки ляхи всією силою навалилися на Хмельницького і татар підкупом та намовляннями до бою навертали. Вони сподівалися, що якщо зараз Хмеля, коли він ще не з'єднався з усім козацьким військом, розбити та в полон взяти, то цим можна й війну покінчити. Та Хмельницький побачив назавтра, як щільно облягли його поляки, й татари, добре укріпив свій стан і пройнявшись нечуваною відвагою, прорвався через польське військо і добрався до московських загонів, що стояли неподалік. І вже не сила була ляхам перепинити Хмельницького. Він добрався до Білої Церкви, звідти до Охматова, звільнив там піхоту на чолі з Пушкаренком, з'єднався з ним, попрямував на Буки і там приєднав до себе п'ять козацьких полків. А коли до нього підійшли ще й козаки з Умані, він вирішив був іти слідом за ляхами, та побачивши, що ті пішли у свої землі, полишив цю думку і розмістив своє військо на постій, щоб відбутися великий піст.

Татари ж, ради полону, підмовляли поляків іти до Дніпра. Та ляхи, знесилені у битвах з козаками, уже не мали сили до походу і тому дозволили татарам брати в полон люд український як винагороду за підмогу. Та ж чи випадало отак чинити, чи ж не образили вони тим господа? Бо відомо, що повинну голову і меч не січе, а тим більше не випадає бусурманам людьми християнськими за послугу платити. Немилосердним та підступним вчинком так ляхи спротивились, що потім козаки, на бій ідучи, воліли краще полягти від меча, аніж повірити ляхам і їм піддатися.

Про похід Хмельницького у польські землі навесні 1655 року

Коли господь небесний виплекав травицю на службу людям та скотині, зібрав Хмельницький воїнство і з'єднав свої сили з силами його царської величності російської, що були очолені проводирем Василем Васильовичем Бутурліним, і вдвох вони пішли на Кам'янець-Подільський, а звідти попрямували до Львова. Мешканці того міста, не маючи спромоги до бою стати з військом государевим, смиренно надіслали прохання зглянутися. Шануючи людей благочестивих, Хмельницький вирішив не силувати боєм Львів і, взявши з міста викуп, рушив уже сам на Замостя, а Данила Виговського з московським та козацьким військом спорядив на Люблін. Москалі та козаки взяли приступом те місто і набрали там чимало добра та

коштовностей, а москва взяла ще й часточку від дерева з хреста господнього. І аж поки не прийшло військо з-під Любліна, Хмельницький і боярин Василь Васильович Бутурлін чотири тижні стояли під Замостям, готуючись брати його. Проте і мешканці Замостя дали викуп. Тим часом козаки і москва пустошили польські землі за Віслою і військо польське, очолене обома гетьманами під Гродном таким же робом як і під Ботогою розбили і, вертаючи звідти, велику здобич везли на Україну. А коли дійшли до Озерної, то стріли хана з його силою, що поспішав ляхам на допомогу, стріли і дали битву. Та нічого не досяг хан з татарами у цій битві. Тому татари до переговорів вдалися. Взяв Хмельницький кількох султанів до себе заложниками, а сам з нечисленним загоном прийшов до хана. Увійшов у нечестивий стан татарський і побачив хана, що сидів долі, оточений всією силою татарською. Як ведеться, привітав Хмельницький хана і дав у дар ханові злото-срібну зброю, оздоблену коштовними каменями. Та нечестивий кинув той дарунок на землю і безглуздо заволав: «Чого це ти поєднався з Москвою? Не бійсь тоді не шукав її допомоги, коли ярмо шляхетської неволі рабське з своєї шиї скидав? З нами єднався і перемагав силу польську! Ту силу, що під владою їхніх королів Жигмонта та Владислава, які нещодавно почали титулуватися королями польськими, шведськими, готськими, вандальськими та нещодавно обраним царем московським, ту силу, що страшною була не лише навколишнім царствам, а й самому цісарю римському!» Та Хмельницького аж ніяк не збентежив той гнів і він незалежно і мужньо відповів так: «А ти пригадай, як я прислав із Січі до покійного хана людей і просив допомогу не в самого хана, а тільки виділити охочих! Чи зглянувся він на моє прохання? Ні! Він прислав одного-єдиного мурзу Тугай-бея з нечисленним загоном. І тільки потім, нюхом чуючи здобич та на моє щастя покладаючись, він почав допомагати. Бо побачив, що козацьке військо під моїм проводом та з допомогою незначної частки орди в час першої битви під Жовтими Водами розбило генерала та каштеляна польського з гусарами та силу родовитої шляхти в полон взяло! А потім того ж місяця під Корсунем, розбивши чимало полків польських, двох гетьманів заживо ми полонили! А потім знову ж таки під Нестерваром та Барами ми билися і з ганьбою примусили ляхів здати міста. І того ж літа під Пилявцями, з допомогою одного тільки чотиритисячного загону орди на чолі з мурзою Кара-баєм, ми своїми власне силами перемогли уже втретє і новопризначених нарешті гетьманів Домініка та Фірлея, які вели з собою добірне кварцяне шестидесятитисячне військо, і всякий інший дворовий люд та слуг, що до війни на конях і збройно були споряджені, всі вони пишно хизувалися в поході, було їх втрое більше від кварцяного війська і всіх їх ми з допомогою господа бога впень розбили і прогнали. А обоз того війська, що нараховував близько ста тисяч окованих залізом возів, навантажених всяким добром, не рахуючи інших скарбів без ліку, ми розграбили. Це там ми добули силу добра, золота, срібла, міді, олова, пороху та всяких інших військових припасів. І чи знайдеться на світі людина, яка могла б підрахувати ту здобич? Тільки тоді хан, спонукуваний заздрістю, без мого прохання з усією ордою

прийшов під Зборів. Неждано побачивши його непроханого, я вже тоді зрозумів, яке лихо спіткало мир хрещений, та тоді я боявся вирядити його, щоб крім ляхів ще й татар не мати за ворогів. І та поміч ваша вам самим більше з руки, оскільки і на морі, і на Дніпрі тепер можете вільно плавати, а не так як раніше, коли козаків остерігалися і ноги туди не ставали! Та й крім того, вдовольняючи прохання ваші, я дозволив вам за кількадесят поприщ (стадій) від Перекопу на нашій же таки українській землі ради безпечності вашої Ослам-місто поставити і задобряв вас добром всяким! Завдяки добру тому, орда спромоглася, замість шкір, зодягтися в злототканні шати, в позолочену збрую коней спорядити та сагайдаки оздоблені зодягти. Проте й після цього ви не полишили підступно проти нас помишляти, бо і після цілого ряду вдалих для нас битв, коли ми намертво під Жванцем облягли короля польського, ви потай від мене обіцянками намовляли козаків, щоб вам з облоги віддали короля живого! Чого вони щоправда, бога побоюючись, не зробили. Це ж ви спершу між собою покладали не обездолювати вкрай помазанника божого, а тільки продовжити облогу і примусити непокірних йому, тих, що знемагали в осаді, не боронити вольностей руським царствам та козакам, а тільки змусити їх підписати ці вольності. Коли б все це тоді сталося, то отам би настав край і війні і міста і села, і люди в них цілими б лишилися! Та ви, знаючи це, знаючи, що без міжусобиць, без громадянської війни вам не можна буде по двічі на літо ходити на Польщу і отарами, немов безсловесну скотину, брати в ясир християн, ви не раз підступами зривали бажане перемир'я і все це заради своєї бусурманської вигоди! А коли і траплялося так, що переможені ляхи просили миру, то ви, не чекаючи нас, проголошували що і нині хочете і перше хотіли з ними у мирі та дружбі жити і що не зважаєтесь тільки козаків злити, щоб не шкодили вам, і що нам, як християнам з християнами, слід помиритися. Ви цими запобігливими словами себе ставили вище, а нас принижували, виставляли людьми без милосердя. Озлоблені ляхи не могли розгледіти під покровом миру своєї погібелі, не розуміли, що можуть обійтися і без бусурманської приязні. Для цього досить присягти козакам та слова дотримувати і тим оберегти своє королівство від занепаду. Все це було нам під силу, а не татарам. Та, перебуваючи у відчаї, вони раді були і підступному миру. А ви за такий мир радо брали, окрім всього іншого, по сто тисяч злотих та дозвіл кілька міст пограбувати та всіх людей там у ясир забрати. Ви там взяли заложниками кількох сенаторів, а короля та його воїнство з облоги звільнили і вільно додому пустили! А на заміну вимагали, щоб, замирившись з нами, ляхи об'єднаними силами виступили на Москву.

Заради Астрахані та Казані ви завжди так помишляли, а ляхи вам без надобності. Бо коли б ви справді заради їхньої користі того миру пильнували, то не йшли б на них війною без всякої причини, не збагачувалися б за їхній рахунок, не брали б у ясир людей та скотину, не чинили б підступний мир і під його б прикриттям не видурювали у короля його маєтності та з його дозволу не гнали б безборонно на тугу та погібель усе християнство, скільки руки ваші захоплять. А потім з мирними запобіганнями та радістю ви йшли

додому, знаючи, що ваші підступи безкарними залишаться. Ми не раз бачили цю пихату сліпоту ляхів і тільки з наріканням зітхали.

І якщо перераховувати все те зло, що ви творили і нам і ляхам, то не вистачило б ні часу, ні слів. Та щоб не стояти перед тобою, боягузом, я не назву нічого, а тільки одне — Берестечко. Пригадай, як ти разом зі мною виступив проти короля та всієї Польщі, що зібрали військо на триста тисяч чоловік. Перший день ми добре билися, прогнали їх з поля битви. На другий день ми також взяли верх над королівськими силами, й не рахуючи кільканадцяти тисяч родовитого воїнства, ми до п'ятисот чоловік полковників та командирів порішили, а останні повтікали. На третій день ми знову пішли на бій (тоді хан повинен був правий фланг тримати). І почали вже перемагати. Ми вже майже в руках тримали перемогу. І тут хан, без всякої на те причини, забувши про воїнський сором, на нашу погибель, з усім воїнством хоробро аж до Криму втік. Я його старався зупинити, полишив оточених козаків і змушений був щодуху за ним гнатися і не так уже й далеко догнав його, коли просив, щоб повернувся, коли соромом звиязця і ганебним жіночим острахом усовіщав. Це ж тоді він силу мого воїнства, я вже не рахую припасів, занастив. Хіба все те можна оцінити? Це ж він тоді за один день всі мої перемоги звів нанівець. Ось яка ваша татарська приязнь, ось яка дружба! Це ж через ханську підступність ми тоді змушені були з ляхами замиритися і на козацьку згубу в Україну їх пустити. І ми раді, що господь, давши нам силу знести часи скорботи, допоміг нам незабаром все те своєю відвагою виправити, допоміг відплатити ляхам та вигнати їх з України».

Вислухав хан кримський цю довгу відповідь Хмельницького та, хоч і скорений явною правдою був, все ж, не зважаючи на розумні слова благородного та мужнього воїна, вирішив проти рожна перти і вже не прямо, а по-іншому розпочавши бесіду, мовив: «Щось не зважувався ти, Хмельницький, такі дерзновенні слова говорити мому попереднику, померлому ханові. Наша ж кротість до велеречія тебе спонукає!»

Хмельницький відповів: «А нащо говорити там, де треба діяти? Навіщо говорити там, де треба міру знати? Твій попередник, покійний хан, мене нечинованого так шанував, що на моє прохання дати на підмогу чотири тисячі воїнів навіть не відповів. А зараз ти до мене, до людини, яку обрав вождем мужній і численний народ, до людини, яка у всьому рівна тобі, пробуєш говорити, як до свого підлеглого».

Хан відказав: «Так, мені треба на тебе гніватись, оскільки ти весь час докоряєш нам і ганиш нас. Немов би ми не з польським воїнством та німцями воюємо, а жінок та дітей в час жнив ловимо і з ними змагаємось. І знову ж таки наговорюєш на нас, нібито ми навмисне Русь губимо, послабити її хочемо. А ми такого і в помислах не маємо. Ми всього-навсього, йдучи за радою свого милосердя та вдовольняючи прохання ваше, прийшли боронити вас від глуму. Боронити як вільний народ від ляхів, які до того ж є й нашими ворогами».

На різку ханову відповідь Хмельницький відповів ще різкіше: «Словам хановим можна було б і повірити, коли б не ясно було, чому він так говорить. Ще тоді, коли я взяв у полон двох гетьманів, а хан, взявши за них силу дарунків, повернув їх королеві, ще тоді і не раз він силував мене разом з ляхами йти на Москву, йти війною на одновірця нашого монарха московського. Заради цього він і мурзу Нерудина з загоном прислав. А той, коли я й не сподівався на напад, нежданно на мене напав у Черкасах і погрожував живцем ляхам передати, якщо не скорюся задуму вашому. Ще тоді ваша злоба до народу малоросійського проступила явно, ще тоді, коли ви, вертаючи з Польщі через Україну до Криму, коли ми з вами перебували в мирі, ви міст і сіл наших без ліку спалили, а людей одних в полон забрали, а інших до рук смерті віддали. Звідси кожному ясно, що і російському народу ви те ж саме замишляєте вчинити, що вчинили з прадідами племені нашого хазарами, а після них з половцями та печенігами. Винищивши їх у численних та жорстоких битвах, ви їх землі забрали і ще й до сьогодні в Криму на їхній землі проживаєте. Отак ви використовуєте найменший привід, щоб маєтки православні випатрошити, люд православний винищити, а своє татарське плем'я зміцнити та утвердити. Всьому цьому є докази. Ось ти зараз без всякої на те причини, а тільки заради користі, тільки тому, щоб тобі ляхи заплатили сто тисяч, ідеш походом, воюєш і разом з людьми своїми шкодиш монарху нашому самодержавцю російському».

Зачувши цю відповідь і забачивши, що Хмельницький все ще не кінчає, хан вирішив урвати його і налякати: «Ти що не чув про непереможні та безмежні числом сили татарські, що межують з Москвою? Та тільки скажем, відразу ж вони подадуть нам руку допомоги! Чого ти вовтузишся? Чого не думаєш, кого залишив і до кого приєднався!? Чи може сила московська сильніша, аніж раніше, коли нею керували князі руські, польські, угорські, моравські, німецькі та всякі інші, що їх татари під проводом Батия змели і понад півтора століття в Києві та російськими землями володіли!?»

Хмельницький відказав: «Що? Погорда твоя, хане, запаморочила тобі голову так, що ти й отямитись не можеш? Чи може ти мислиш мене, немов хлопчика малого настрахати? Я добре знаю, що ні сибірське, ні казанське, ні астраханське, ні ухвинське, ні касимівське, ні рязанське ханства та й інші, звідки сила татарська йшла на війну, допомогти тобі не можуть, бо самі несуть ярмо покори московському самодержавію. Інші ж татари, що проживають далеко, тільки заради прихотей ваших своїх домівок не покинуть. Ну, коли ти вже згадав і Батия щонайславнішого і щонайголовнішого вождя вашого, то подумай також і про те, що битва це немов меч двосічний, яким можна і в один і в дугий бік рубати. Батий здобув, а Мамай втратив, оскільки за здобутком завжди втрата простує».

Досить довго отак вів розмову хан, та не маючи чого більше казати, відпустив Хмельницького, пригрозивши, що незабаром примусить поважати татарську силу. Потім зачекав своїх мурз, що пробували заложниками у козацькому стані, і пішов. А російські полки разом з козаками, взявши у

ляхів добру здобич і прославивши себе перемогами над поляками і татарами, також повернулись додому.

Після цих подій, повернувшись на Україну в Чигирин, Хмельницький деякий час переждав, упорядкував разом з боярином його царські пресвітлої величності Василем Бутурліним деякі військові справи. А потім вирядив згаданого боярина з шаною та почестями за Дніпро і відразу ж в 1656 році зібрав своїх генералів та полковників на раду, і запропонував з їхньої спільної згоди написати до царської пресвітлої величності, до блаженної пам'яті Олексія Михайловича. В тому листі він насамперед дякував царській величності за те, що його величність взяла під свою руку землі на обох берегах Дніпра. Далі зичив благочестивому монарху якнайскорішого приєднання нових земель до тих, що належали ще монарховому прародителю. А водночас просив, щоб, зостаючись під його царської пресвітлої величності десницею, він дозволив їм завжди проживати згідно з своїми вольностями та свободами. Написавши отак те посланіє, Хмельницький запропонував також додати там іще таке: «Оскільки з Польщею мають намір воювати ще три вишукані народи — шведи, пруси та мадьяри, за чим нам всіляко треба пильнувати, щоб чого доброго хто-небудь із нас до когось із них не приєднався, то треба якнайскоріше докласти зусиль і не чекати доки Польщу спіткає якесь лихо, і закріпити все те, що нашою мужністю і нашою кров'ю здобуєте. Не гаючи часу, з відома та за повелінням царської пресвітлої величності, треба відрядити своїх послів до королівської величності польської, нехай звідти вишлють комісарів, аби ми могли достеменно визначити малоросійський кордон. Його слід прокласти так, як він означений на цих картах польськими сенаторами М'яковським та Кисилем — від гирла Дніпра до верхів'їв Дністра, а від верхів'їв Дністра до верхів'їв Горині, від Горині до Прип'яті і через Прип'ять до Бихова, від Бихова через Дніпро понад рікою Сож до Смоленського повіту під Рославль; а також від Чорного моря від гирла Дністра на Очаків до лиману, щоб Дніпром та Дністром вільно могли виходити в море малоросійські торгові люди».

На тій же раді були визначені також і межі, де вільно могли ходити з своїми кочовиськами кримські татари. Вони пролягли по Очаківському урочищу між Дніпром та Міусом, поблизу Молочних місць.

Закінчивши раду і ухваливши на тому, кожен повернувся додому. Повернувся до себе в Чигирин (тоді перше місто на Україні) і Хмельницький. Там він спокійно собі проживав, уже сам не ходив ні на які битви, а тільки на прохання шведів та Ракочі послав Антона Адамовича, полковника київського, і визначені та охочі полки їм на допомогу. Вони за Віслою з'єдналися з шведським та угорським воїнством, взяли обидві столиці польського королівства — Краків та Варшаву — що ще зовсім недавно (яке щастя підступне) іншими краями та землями володіли, а тоді, в покорі перебуваючи, самі собі не могли дати ради. Це в цих містах немов би задумавши озолотити свого ворога, вони впродовж віків громадили незайманими скарби — монастирські, сенаторські, шляхетські та й самі королівські. Там зберігалися їхні корони, щонайкоштовніша одіж. І все те,

окрім корони, яку забрав якийсь сенатор, все те дісталось в руки супостату. Потім, залишивши у столицях генерала Вехра та гетьмана угорського із загонами, військо пішло вниз за течією Вісли і взяло боєм не одну фортецю, не одне прекрасне і пребагате місто. Отак вони всю землю аж до пруських кордонів повоювали. І тоді, після того як король польський, що нещодавно на свою ганьбу і свій сором втік до цісаря, після того як він повернувся до себе у Польщу, тоді він прийшов в Гніздино до примаса корони польської, до архієпископа гнездинського, і почав раду радити. Думали вони, як би умовити Хмельницького, що його вони за розумного мали (бо він-таки й був розумний), як би його на свій бік перетягнути, щоб він, добре поквитавшись за свої обіди, стямився і подав згинувій вітчизні своїй руку допомоги. Це ж з його наїздів бере початок цей занепад і нині, як видно, королівство по жеребку буде поділене між шведами та мадярами. «Марна справа, говорив король, наймати військо італійське чи французьке, коли можна, можливо й задарма, свого підданого попросити, наскільки це імовірно помислити, щоб він, той хто стільки лиха завдав Польщі, щоб він і зарадив йому».

До думки короля радо пристав примас і вони, написавши до Хмельницького, доручили одному благородному чоловіку доставити це посланіє. Прочитав Хмельницький те писаніє і хоч явно не виказував того, все ж у душі співчував Польщі і сказав, що, наскільки це буде у його змозі, він допоможе, але сили військової виділити ляхам він не тільки не може а й ту силу, що помагала Ракочі, відкличе, оскільки вона може видати його слово. А тим часом поляки дізналися, що їхній король знаходиться у Польщі і почали, як бджоли до матки, полишивши і шведів і Ракочі, з'їжджатися до нього; збиралися потихеньку, потім ще й татар закликали на допомогу і незабаром зібрали не таке вже й погане військо. Та крім того до короля на підмогу від цісаря прибули ще й два генерали з п'ятнадцятитисячним загоном (Гостерфельд і Зуза). Забачив усе те Антон, київський полковник, і ніби з остраху порушити указ Хмельницького, полишив за Віслою

Ракочі, а сам з своїм козацьким загоном повернувся на Україну до Хмельницького, везучи з собою здобич, добуту у ляхів.

Після від'їзду Антона від Ракочі поляки почали з успіхом наїздити на шведів та Ракочі; почали сили набиратися і до давньої могутності повертати. Не раз вони сходилися у січі зі шведами та з Ракочі й перемагали їх. Бачачи все це, Ракочі з сумом звертався до Хмельницького, говорив про свою скруту і просив допомоги. Прочитали його лист Хмельницькому і знітився благорозумний вождь, не знав, що діяти — шкода було і вкрай зруйнованої Польщі і не хотілося відкрито поривати з Ракочі. Тому затаївши у серці хитрість, він вирішив обом догодити: вирядив свого сина Юрся з численним загоном нібито на підмогу Ракочі, а йому повелів якнайдовше баритися в дорозі і чекати, доки надійде звістка, чим все це між ними скінчилося. І Юрсь виконав батькову волю. Він прийшов на Ташлик і стояв там, аж доки не надійшла звістка, що поляки після тривалих боїв перемогли шведів і вигнали їх з Польщі. Ракочі також впень розбили і, коли він тікав у свої землі, в дорозі так в облогу взяли, що він змушений був з ганьбою та

соромом викупитись з облоги, давши Польщі за всю заподіяну шкоду кілька діжок золота, і лише після цього з невеличкою дружиною спромігся повернутися в свою країну.

Коли Хмельницький перебував у Чигирині, йому стало відомо, що цар християнський та цар турецький, що раніше всіляко виявляв свою прихильність, так проти нього озлобилися, що не лише йому, а і всій Україні почали погрожувати і звинувачувати його ось у чому. Король польський ще живий, а ти сенаторам, що входять до його ради і схильні на польське королівство обрати московського царя, не те що подумав, а і охоче дерзнув порадити, аби вони, міжусобиць не починаючи та чвар не чинячи, у цю тривожну годину наступником скиптру польського обрали государя московського. Прочули про цю пораду цар християнський та султан турецький і з острахом почали вельми сумувати, що якщо отак об'єднаються народи багаті на залізо та хліб, то вони вельми їхнім краям стануть небезпечні. Бажаючи якось зарадити грядущому лиху, цар листовно, а султан турецький через своє знаряддя, хана кримського, без утоми погрожували Хмельницькому і вимагали, щоб він або своє приєднання до царя московського скасував, або ж, коли він цього не вчинить, то з ним, як з предводителем буч усяких та з постійним недругом супокою, обидва згадані монархи разом почнуть воювати і воюватимуть так, що й згадки від козаків не залишаться. Вони міцно стоять на тому, що приєднання Хмельницького до Московської держави є приводом і для Польщі одноголосно посадити государя російського на польське королівське крісло.

Хмельницький розумів, наскільки небезпечними є шойнонаведені пропозиції і глибоко опечалився, бо не хотів ламати своєї присяги на вірність, яка його совістю була скріплена, і не зважувався перечити таким могутнім недругам. Схоже на те, що з цієї причини занедужав та відчув, що близиться до своєї смертної години. І час від часу усе більше знемагаючи, він наказав написати на обидва береги Дніпра по всій Малій Росії, а також на Ташлик до сина, щоб усі генерали та полковники зі своєю старшиною їхали в Чигирин на раду. А прибути наказав до великого свята, дня преображення господнього. Виконуючи волю вождя свого, генерали, полковники та їхня старшина дружньо прибули в призначене місце і годину. Тяжко хворий Хмельницький почув, що приїхали його сподвижники і, підтримуваний з обох сторін двома чоловіками, вийшов до них. При його появі полковники та генерали, що зібралися на раду, дружньо встали. І віддали шану славетному вождеві. І коли він зайняв своє місце, то повів таку мову: «Коли б кому-небудь, хто не знає про наші звичаї, я захотів розповісти про все зроблене, то для цього б у мене зараз було б досить часу і слів при моєму здоров'ї. Та зараз, коли хочу звернутися до вас, думаю, що марна справа говорити про все те, що відоме вам не гірше мене самого. Знаєте і доволі добре знаєте, скільки мук, знущань, плондрувань щодень зносила віками оплакана наша вітчизна, а найприкріше для насте, як страшенно терпіла наша мати церква православна, що була позбавлена усіх обрядів і стогнала, пригнічена римською єрессю, мовчала, аж поки бог своєю милістю, як колись Ізраїлю у

Єгипті не подав свою благодатну руку допомоги і дозволив їй до свого первісного благочиння повернутися. Ви добре знаєте, скільки довелося нам знести лиха, прикростей, скільки довелося праці докласти, скількома смертями заплатити заради звільнення православної церкви та вітчизни нашої від рабського ярма, від ляхів. Всього цього ми добилися завдяки вашій сподвижницькій мужності під моїм успішним проводом. Зараз же, оскільки моєму господу так угодно, щоб я, немічний тілом і знемагаючи духом, перебував на порозі смерті та не був у спроможності підняти тягар керівництва, зараз я вам, панове і друзі мої бойові та щирі, за вірність вашу, за довіру та за гетьманство наостанок вирішив щиро подякувати». Все це він проказав зі сльозами до присутніх, що теж не могли сліз утримати, а далі продовжив: «Бог відає, чиє це нещастя, що не дозволив господь цю війну як подобає закінчити і вашу волю на віки утвердити, Син же мій Юрко ще малий, йому не під силу такий тягар підняти та і, наскільки я розумію, багато з вас його не захочуть гетьманом мати. Проте я сьогодні хочу знати, кого ви після моєї смерті оберете гетьманом і кому будуть вручені знамено царської пресвітлої величності, булава гетьманська, бунчук, печатка та гармати з усіма припасами?»

Вся старшина мовчала. Жоден не відповів на його питання. Тоді Хмельницький сам почав називати, почав вказувати на присутніх полковників. Антон київський? Полковник переяславський Тетеренко? Полковник полтавський Пушкар? Може Іван Виговський, котрий при мені писарем був і на справі військовій знається, може військом керувати? Прізвище за прізвищем називав Хмельницький і всіх відкидало товариство. Аж поки не закричало одностайно, що тільки твого сина волимо на гетьмана.

«За твої, кричали вони, труди, за твої послуги війську запорізькому, за звільнення наше з-під ярма польського, за те, що уславив нас перед усім світом і зробив вольним народом, нам, після смерті твоєї, випадає не забувати про твій рід. Тому нікого, окрім твого сина Юрка, ми не хочемо мати за гетьмана. То нічого, що він не вийшов літами. Ми приставимо до нього начальників літніх, що добре тямлять у військовій справі, хай вони його деякий час своєю радою наставляють».

Тільки тоді, коли всі козаки покляли на цьому та до того ж ще й Хмельницького невідступно про це просили, тільки тоді гетьман погодився. І на цій же раді, вручивши синові військові клейноди, почав по-батьківському його повчати. Він говорив, аби син його на цьому тимчасовому господарюванні, був добрим проводирем, щоб кожному віддавав належне, щоб не дуже прив'язувався до багатих, щоб не зневажав убогих, щоб до всіх з однаковою шанобою ставився. Особливо ж наказував, аби він завжди шанував бога і, виконуючи його зповіти, вірно служив царській пресвітлій величності. І так як і він, раз присягнувши на вірність, щоб ніколи не дозволяв собі ламати присягу. Бо все те, що буде зроблене проти, на твою ж таки голову і впаде. Отак настановивши свого сина, новообраного гетьмана, старший Хмельницький відпустив старшину, разом відрядив і Юрка на Ташлик і зовсім-зовсім ослаб. Так занеміг, що заледве міг слово промовити.

А через деякий час зовсім зліг і 15 серпня 1657 року опівдні, в день успенія божої матері, помер в Чигирині.

Це була людина воістину варта звання гетьмана. Він не боявся біди, у найтяжчому становищі не втрачав голови, не боявся найтяжчої роботи, був міцний духом; з однаковою мужністю зносив мороз і спеку, їв і пив не скільки хотів, а скільки можна було, ні вдень, ні вночі не знемагав від безсоння, а коли справи і труд воїна зморявали його, то він спав невеличку крихту часу і спав не на коштовних ліжках, а в постелі, що до лиця воїну. Лягаючи спати, не думав, як би знайти тихий куточок, а вкладався посеред військового гамору; одягався він так як і всі інші, мав коней та зброю не набагато кращу, ніж в інших. Не раз його бачили, як, укритись військовим плащем, знеможений, він спав посеред сторожі. Він завжди першим кидався в бій і останній повертався з битви. Маючи ці та до цих подібні достоїнства, зовсім не дивно, що він став переможцем та пострахом для ляхів, а мирянам припав до душі, бо, відійшовши від військових справ та ученій, повністю зайнявся собою. У його воїнства все так було злагоджено, що коли б він не пощадив (про це мовилось уже), то зовсім би міг знищити Польщу.

Коли в день успенія пресвятої діви помер Хмельницький (як сказано), то на його похорони зібралися усі генерали, усі полковники, уся старшина та їх люди. З плачем, з голосінням віддаючи усі військові почесті, перевезли його тіло з Чигирини у Суботів і там у мурованій церкві, що на його кошт поставлена, у неділю за день перед Семеном поховали. А потім над могилою вождя свого плакали-плакали і розійшлися кожен до себе.

Деякі правда уперто твердять, що то поляки, не маючи сили інакше Хмельницького умертвити, вирішили його отруїти. А вчинили те так. Намовили якомсь родовитого юнака притворитись, ніби він хоче одружитися на дочці Хмельницького. Той погодився, поїхав у Чигирин і одружився. А в день від'їзду, коли Хмельницький випроводжав молоде подружжя, підніс своєму тестю філіжанку горілки (а туди всипав яд, що уповільнено діє) і запропонував випити за здоров'я своєї панни. І сам випив чарку, налиту із схожої пляшки. Та йому, що випив неотруєну горілку, нічого не сталося, а нещасний Хмельницький від цієї проклятої прихильності втратив життя. Цьому можна повірити, оскільки після смерті тестя, цей підступний зять ніколи не показувався на Україні.

РОЗПОВІДЬ ПРО ПЕРШІ ДІЇ ЮРІЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ПІСЛЯ СМЕРТІ БАТЬКА

Після тужного похорону щонайпочеснішого вождя Богдана Хмельницького багато приближених, спонукуваних хворобою властолюбія, нараяли новонастановленому гетьману молодому Хмельницькому, щоб він,

не прагнучи до зверхності над багато старшими від нього людьми, що противне і вдачі його і не достойне його, щоб він відмовився від гетьманства і, посилаючись на неповноліття, перед усім воїнством поклав клейноди. Юрій Хмельницький погодився. Тоді відразу ж кожен зокрема почав збирати своїх однодумців до двору старого гетьмана і кого дарами та грішми, кого обіцянками почали на свій бік перетягувати. Незабаром зібралось велике число народу. Побачив їх Юрій Хмельницький і, наспіх тими хитрюгами умовлений, вийшов з дому й щонайперше подякував присутнім за чин, який вони дали йому, шануючи батька. Потім сказав про неспроможність у його літа керувати такою силою народу, повідомив, що він зрікається наданої йому влади і, поклавши перед прибулими бунчук та булаву, повернувся в свою господу. Скоріше наслідуючи слово Хмельницького, а не вчинок, склали свої повноваження й інші генеральні особи — Виговський — писарство, Носач — обозництво, посилаючись на те, що їм не з руки займатися забарною військовою справою. Споглядаючи все, що діялось, військо запорізьке стояло вражене і не знало, що діяти. А потім ізолувало всіх, хто чигав на булаву, і дружно кинулося до господи, в яку пішов Хмельницький, за ними з остраху нехотя пішли останні. Привели на раду Хмельницького, який ішов неохоче, опирався. Тут, на раді, пригадавши заслуги батька (ті зслуги, що їх заперечували Виговський, Носач та іже з ними), йому вручили військові клейноди і нарекли гетьманом. Зважаючи ж на неповноліття, настановили над ним (згідно з тим словом, яке вони дали небіжчику Хмельницькому) опікунів — обозного Носача, суддю Григорія Лісницького та генерального писаря Івана Виговського. Їм наказали порядкувати у військових округах аж поки молодий гетьман змужніє. Тут же, на цій раді ухвалили, що коли доведеться до бою ставати, то військові клейноди з двору та з рук Хмельницького буде брати Виговський, а повернувшись додому, знову ж йому в руки повернути їх повинен. Від цієї честі Виговський притворно відмовлявся, однак, несучи в душі отруту хитрості, все ж вирішив скористатися гетьманською владою. До товариства, що зібралось тоді, він мовив улесливо: «Добре, а як же тоді, маючи при собі печатку та клейноди, як же я маю себе іменувати?» І між іншими міркуваннями, прагнучи це питання виділити, він, немов би ненароком, і з щонайвірнішою покорою, недбало (як про справу, не варту уваги) відповів, що добре було б, аби йому в час походу дозволили титулуватися так: «Іван Виговський на цей час гетьман війська запорізького». Простий та нерозсудливий народ легко дозволив йому і він відразу ж, приховавши злість, віддав у науку молодого Хмельницького. Сам же, забувши про те, скільки покійний Хмельницький добра йому зробив, коли не лише з полону його звільнив, а й багатою людиною вчинив, вшанував чималим чином, зробив своїм родичем. Забувши все це, Виговський забрався в скарбницю гетьмана і взяв з неї понад мільон грошей. А потім до беззаконня почав беззаконня додавати, до вкрадених грошей вирішив додати ще й булаву та клейноди. Маючи їх при собі та не повертаючи до двору Хмельницького, як те, згідно із словом, треба було зробити, він почав набирати у військо польських воїнів та

драгунів і разом з послом польським, по прозвищу Беневський, почав якесь зло супроти царської величності затівати. Прочув про те зло полтавський полковник Пушкар і детально написав про все до самої його царської величності. У відповідь на цей лист цар прислав з Москви на Україну боярина Богдана Матвійовича Хитрого, котрий, будучи підкуплений багатими посулами Виговського, зібрав військову раду і, як малолітнього, позбавив Юрія Хмельницького гетьманства і настановив гетьманом всеросійського ворога Виговського. Вирішивши супротивитись ворожій для війська запорізького ухвалі, полковник полтавський Пушкар з двадцятитисячним козацьким загоном прийшов під Переяслав, маючи на думці не допустити прихованого ворога Івана Виговського, ляха за подобою і за нутром, до гетьманського стану. Дізнався про намір Пушкаря Виговський, пішов до Хитрого і з хитрістю, якій позаздрити можна, почав намовляти того, аби перепинив Пушкаря. Боярин, що вже давно був підкуплений Виговським, послухався і, на прохання Виговського, пішов аж до Лубен і, знайшовши там Пушкаря, ласкою, і жалуванням, і указом царської величності почав намовляти полковника повернути назад. Пушкар підкорився, не розпочав громадянської війни, тільки кинув віщі слова: «Ще побачите, який вогонь запалає з тієї іскри!»

РОЗПОВІДЬ ПРО ГЕТЬМАНУВАННЯ ВИГОВСЬКОГО ТА ПРО ЙОГО НЕПРАВИ ДІЇ

Після того як з допомогою Хитрого Пушкар повернувся в Полтаву, Виговський уже зовсім безпечно утвердився на гетьмануванні. Спершу він зробив вигляд, що з власної волі і нібито добровільно з'явився до царської величності. А потім став супостатом і явним зрадником. Деякий час він за всякими послугами царю приховував свою ворожість. Так він потай сповістив його царську величність, що ляхи й раніше не дотримувались і зараз не дотримують слова, котре дали московському монарху і задумали відректись від нього, вирішили йти на Москву війною, а на допомогу собі покликали Ракочі та хана кримського. Провістив Виговський усе це царській величності та ще й дописав, що якщо ближчим часом цар не спроможеться перебити ту справжню підступність ляхів то чого доброго той лукавий задум вони здійснять. І що король своєї підступності доти дотримуватися буде, поки не збере стільки війська, що вже зможе з тими силами московським протистояти. Оцими лукавими і добровільними доносами Виговський так прокрався у довіру до государя, що з часом навіть брехня його за правду вважалася. У відповідь на донос Виговського царська величність відразу ж вирядила повноважених послів своїх у Польщу і наказала, щоб поляки, згідно

з домовленістю, вільне загальне обрання государя московського на польське королівство підтвердили. Ляхи з почестями прийняли послів, привітали їх, вдовольнили їхні вимоги і виріядили, а до великого государя написали, аби царська величність не втрачала надії і благоволила трошки зачекати, доки вони закінчать війну зі шведами та прусами. А тим часом виріядили ляхи послів також і на Україну до гетьмана Виговського, вони підтвердили згоду з його обранням на гетьмана і, аби він був до поляків прихильний, пообіцяли, що усі пункти, які прислав на сейм Хмельницький через своїх посланців Немирича та Сулиму, усі ті пункти навечно будуть скріплені присягою самої королівської величності і чотирьох найсановитіших сенаторів. Виговський затримав посланців і, бажаючи, щоб уже вирішеній зраді не було перепон, послав два полки — Ніжинський та Стародубський — воювати свого ворога і вірного царській величності слугу Пушкаря. Проте згадані два полки не захотіли розпочинати війну-міжусобицю і кожен пішов до себе додому. Почув про це Виговський і не довіряючи й іншим українським полкам та побоюючись, щоб і вони не пішли за прикладом перших та не вчинили всупереч його волі, послав на Пушкаря свої зтяжні корогви. Пушкарь зустрів їх неподалік від Полтави і так зробив, що заледве хто-небудь з них був у спроможності втікати до гетьмана. А Виговський, нічого не знаючи про недалекий розгром свого воїнства, ще при початку тієї незгоди, написав до царської величності і в тому писанні оббрехав невинного Пушкаря, писав, ніби він з ляхами змовився виступити проти государя московського, а разом, прагнучи приховати свою зраду, у тім же писанні не раз клявся, що поки світу буде, поки житимуть Польща і Україна, завжди козаки з ляхами воюватимуть. У Москві повірили цьому брехливому листу і наказали Пушкаря взяти, як зрадника.

Коли все оце діялося в Москві та на Україні, поляки зібрали у Польщі у Варшаві великий сейм, на якому головував найвищий коронний маршалок Гнінський. Він узяв під свій захист відому угоду Хмельницького, ту саму, яку вони до цього відкидали та всіляко ганили, і почав міркувати, чи мали козаки підстави розпочинати війну з ляхами. І після тривалих суперечок, що їх вели сенатори та посполита шляхта, одностайно покладали, що аби замиритися з козаками, третя Річ Посполита повинна мати нові порядки. В ній православні — як мирські, так і духовні — повинні мати таку ж шану, як і католики. У цій постанові єпископи польські, а найбільше архієпископ гнездинський погоджувались з усім, за винятком одного — вони не могли змиритися, щоб київський митрополит ходив у шанобі, яка б була рівною їхній. З приводу цього вони навіть написали до папи римського. Однак їхнє заперечення не було взяте до уваги, оскільки військовий неспокій у Польщі та спустошення іншими шляхами не можна було перепинити. Пункти, схвалені там, потім були підтверджені під Гадячем у присутності Немирича, Верещаги та Сулими, які були спостерігачами на сеймі.

Пункти пакту з козаками.

Нехай унії не буде зовсім, ляхи ж нехай при своїй, а русь при своїй лишаються вірі.

Нехай митрополит київський та чотири руських владики займають у сенаті місце за архієпископом гнездинським.

Нехай козацтва буде не більше і не менше шестидесяти тисяч.

Нехай гетьман Великого князівства руського українського навечно буде чільним київським воєводою та генералом.

Сенаторів корони Польської будемо обирати не лише з середовища католиків, а і з-поміж руських.

Нехай церкви та монастирі з усіма своїми прибутками лишаються незайнятими і нехай не скоряються мирській владі.

Русь матиме свою академію, свою документацію та канцелярії і не лише польських, а й руських навчителів.

Усі злочини та наїзди, які мали місце в часи минулої війни ще за життя Хмельницького і які по правді, а не притворно даровані і навіки забуті, так і повинні лишатися дарованими і забутими. Якщо ж хто чинитиме інакше, це може призвести до війни.

Ніяких податей короні польській не давати, а також ніяких військових загонів не приймати на терені, що перебуває під владою гетьмана на обох берегах України.

Якщо ж гетьман український захоче кого-небудь з своїх обдарувати шляхтянством, то те король за клопотанням гетьмана має затвердити. А щоб гетьман зараз і на потім завжди мав сто чоловік у шляхтянському сані, то король згоден уже зараз згадану сотню затвердити і видати відповідні клейноди.

Коронному війську назавжди заборонити постій на Україні, за винятком випадків, коли їх скрута до цього змусить. Проте й тоді гетьман малоруський повинен командувати ним і владу над ним мати. Козацьким же полкам вільно можна стояти у всіх володіннях короля, духовенства та сенаторів.

Дозволити гетьману українському карбувати гроші і використовувати їх для розрахунків з воїнством.

У всіх, навіть у щонайпотрібніших для корони польської справах, ляхи повинні радитись з козаками і повинні пильнувати, як відкрити дорогу до Чорного моря по Дніпру.

Коли ж цар московський почне війну з поляками, то козаки в цю війну втручатись не будуть. Якщо ж він з Україною щось задумас вчинити, то поляки її повинні всіляко захищати.

Тим же з ляхів, хто у козаків буде служити, слід зберегти чини і звання.

За зраду забирати маєтки у королівську казну і з реєстрових книг імена зрадників викреслювати.

Гетьманові заборонити шукати протекції за кордоном. Нехай він відчує себе всього лише як вірнопідданий королівства польського.

Надалі слід зберігати і приязнь з кримським ханом і не ображати маєстату государя московського і цим самим дати змогу козакам повернутися до своїх домівок.

А оскільки гетьман з військом запорізьким та з виділеними воєводствами, як вільний до вільних, як рівний до рівних, добровільно приєднується до корони польської, то його королівська милість та Річ Посполита дозволяють гетьманові народу руського мати суди гетьманського трибуналу там, де він захоче. І нехай печатарі, маршалки, підскарбії та інші довірені офіціальні особи того суду будить рівні у правах з коронними.

Чигиринський повіт, як і раніше, нехай залишається при булаві.

Під усіма вищенаведеними пунктами підписалися польські сенатори та сам король а потім, як серед монархів ведеться, пункти були скріплені присягою обох сторін.

Після закінчення сейму у Варшаві роз'їхалися поляки по домівках, а вдома багато хто, заздрячи щастю козацькому, почали ремствувати, що все написали тільки на козацьку честь. «Задарма, — говорили вони, — обидві палати (і сенатори польські і посполите шляхетство) тратили час, якщо пішли за своєю недолею і якщо, хоч самому небу всупереч, не змогли вчинити інакше. Навіщо козакам ота похвала, якщо вони своєї свободи ні у кого не просили, і ні золотом, ані упаданням при дворі, ані лукавством не здобули, а здобували мужністю та відвагою. Тому вони її й мають. І зовсім їм не шкодить те, що ми їх мужиками іменуємо, бо й македоняни спершу були звичайними хліборобами, та і римляни від пастухів пішли і турки з розбою добилися он якого панування. Та й наші прабатьки не від початку віку були шляхтичами, а здобули своє шляхтянство кров'ю та мужністю. Це їм, козакам, на радість справдилися віші слова Стефана Баторія, який казав, що «ще буде колись з оцих хлопців своя і вільна Річ Посполита», її ми на свої очі побачили.

Зваблений ствердженнями ляхами пактами і нібито наляканий ханськими погрозами, щоб відступитися від держави московської, легковажний Виговський, одержимий недугою владолюбства та удільного владарювання, відрядив своїх послів до Варшави і запропонував порвати угоду, укладену Богданом Хмельницьким з великим государем, та обіцяв у всьому бути дружнім з поляками. Отак, потай ладнаючи зраду царської пресвітлої величності, Виговський об'єднався з польським та татарським щонайдобрішим воїнством і вирушив супроти Пушкаря на Полтаву, оскільки його посланці ніяк не могли полковника підкорити, а разом з воїнством і сам задумав піти, сподіваючись, що приводом до походу може служити неприязнь полковника та його ворожість до дій гетьмана. Раніше він, хоч і посилав силу супроти Пушкаря, проте не міг добитися успіху. Так послав господаря гадяцького Тимоша із загоном сербів, то між Куземитим та Опочитим їх розбив Пушкаря, а самого господаря зловив у селах гадяцьких на річці Груні, закував у кайдани і під сильною охороною переслав Калантаєву у Росію. Те ж сталося і з Богуном. Він уцілів у згаданому бою і з уцілілими

сербами безбоязненно повертався до свого майбутнього проводиря, коли на нього несподівано напали і впень розбили.

Не маючи сили (як уже сказано) своїми посланцями Пушкаря упокорити, Виговський сам з воїнством притягнув під Полтаву. Супроти нього Пушкар вирішив іти з Полтави напролом і, вийшовши з численним загоном, неждано напав на окопи і не лише табір та артилерію, а й булаву гетьманську захопив. Охоплений страхом, Виговський скочив на коня і кинувся у татарський стан. Там він застав орду у повній бойовій готовності. Спішно привів її своїм на підмогу, вони перетяли дорогу, що вела на Полтаву, і стали на перехваті. А Пушкарів загін, перелякавшись татар, був розбитий Виговським. У цій січі, рубаючись разом з своїми воїнами, загинув і Пушкар. А його воїнство, забачивши смерть свого начальника, вкрай переполошилось і кинулось втікати до міста. Ворог догнав їх, нещадно порубав, а Полтаву спалив.

Перемігши Пушкаря, полтавського полковника і вірнопідданного царської пресвітлої величності, Виговський усією силою пройшов під Зіньків, де замкнувся його недруг наказний гетьман по імені Силка, з численним загоном. Брав він Зіньків десь чотири тижні, брав по-всякому і з усякими хитростями та не зміг добути, оскільки Силка — людина хоробра і до бою добре привчена. Тоді Виговський уже не як воїн, а як злодій і підступник, запрягнув Силці, що випустить його з облоги цілим і неушкодженим. Взяв Зіньків, а самого Силку закував у кайдани і потім не тільки це місто, а й Гадяч, Веприк, Рашівку, Лютенку, Сорочинці, Ковалівку, Баранівку, Обухів, Багачку, Устивицю, Яреськи, Шишак, Бурки, Хомутор, Миргород, Безпальчинці та велике число інших міст та сіл віддав татарам на пограбування та на ясир.

Коли Виговський штурмував у Зінькові Силку, до Гадяча підійшов ніжинський полковник Григорій Гуляницький і, побачивши, що силою місто йому не взяти, пішов на хитрість і підступом увірвався до міста, почав грабувати. Козаки ж, що перебували у тамошній фортеці, не стерпіли глузу, зжалілись над містом — несподівано напали на загін Гуляницького і, добре потріпавши його, прогнали з міста геть.

Про безчинства Виговського на Україні дізналась царська величність і послала супроти нього великоруське воїнство, двадцятитисячний загін на чолі з боярином Григорієм Григоровичем Ромоданівським. При ньому було і кілька прикордонних козацьких полків, вірних його царській величності. Вели їх тоді гетьман Іван Безпалій, кошовий низового війська запорізького Барабані та осавул на прозвище Вороник. Все те воїнство, розгніване безчинствами Івана Виговського, нещадно повелось з людьми, що його руку тримали і низку міст спалило, а саме: Лубни, Пирятин, Чорнухи та багато інших. Рушивши ж звідти, у Варві облягли однодумця Виговського ніжинського полковника Гуляницького, кілька тижнів пробували взяти його та так і не спромоглися добути. А оскільки вже підходила зима і настав час неспідручний для облоги, царської величності військо відійшло від Варви і пішло на зимівлю. Боярин Ромоданівський зимував у Лохвиці, а гетьман Іван Безпалій усю зиму пробув у Ромнах.

Гуляницького повторно облягли росіяни уже в Конотопі. Виговський приховував до цього моменту свою зраду. Він говорив, що змушений воювати, бо змушений своїх супротивників (як Пушкар та інші) у покорі тримати і супроти своєї волі він іде на те, щоб з новонабраними польськими та татарськими силами плондрувати свої міста і села. Однак проти царської величності він руки не підносить. А що стосується Кам'яної, містечка руського, що він обліг її, то це пояснюється тим, що він прочув ніби там, у кам'янського воєводи, переховується гетьманська булава, Пушкарем під Полтавою взята. І той воєвода, на безчестя гетьманові, булаву не хоче повернути. Та його прихована підступність і зрада все ж стали явними. Будучи цілком задоволений тим, що на сеймі у Варшаві король та чотири сенатори за монаршим звичаєм затвердили, а потім з обох сторін скріпили присягою угоду, Виговський, уже не криючись, як недруг, пішов на Конотоп на перехват. Він вирішив не пускати росіян до Гуляницького. Росіяни, забачивши, що Виговський разом з ляхами і татарами наступає супроти них і дізнавшись, що король своєю присягою ствердив угоду, вибрали з-поміж себе кінних і під орудою Ромоданівського та князя Трубецького вирядили їх назустріч Виговському. Загін мав розітнути його з ордою. Та всупереч сподіванню, орда уже з'єдналася з гетьманом. З'єднався з ним також і численний польський табір на чолі з коронним гетьманом. Зійшовшись з ними у полі, росіяни довго билися та, ніякої допомоги не маючи, були змушені, після відходу проводиря, загинути геть усі. Опісля, під Путивлем, Виговський розбив останніх і визволив Гуляницького з облоги у Конотопі. Потім напустив татарські загони далеко в Москву.

Невдоволений Юрко Хмельницький не стерпів, вирядив свого слугу Брюховецького до війська запорізького і поскаржився йому, що Виговський силоміць видрав з його рук гетьманство, на яке його обрало військо і благословив батько.

Прочули про безчинства Виговського також і козаки по той бік Дніпра, прочули Подністряни і Забужці. Дізналися вони, що гетьман Виговський замирився з поляками, що татари пограбували Полтавщину, Миргородщину, Лубенщину, а людей у неволю погнали. Що Виговський убив полтавського полковника Пушкаря, котрий держав сторону царської величності, а військо його розбив, що він зламав угоду з царською величністю, якій присягнув Хмельницький і тепер разом з поляками і татарами воює проти монарха. І пам'ятаючи заповідь Богдана Хмельницького, котрий, викриваючи потаємні помисли татар, застерігав, що татари помишляють помиритися з ляхами, аби об'єднаними силами рушити на Москву, скорити її і потім козаків усіх винищити, а своє царство Астраханське відновити. Пам'ятаючи про все це, вони зібралися у Браславі і одностайно — і знатні козаки і сірома — настановили собі гетьманом Юрія Хмельницького.

ПРО ПОВТОРНЕ ГЕТЬМАНУВАННЯ ЮРІЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО РОКУ 1659

Та Виговський, маючи намір остаточно розправитися з Москвою та вірними їй козаками, не вгавав. Він написав до гетьмана Конецьпольського і доручив йому втихомирити козаків, що збунтувалися. Та гетьманові спершу треба було втихомирювати своїх, оскільки воїнство польське, обурене тим, що їм ось уже кілька років не видають платні, збунтувалося і замкнуло гетьмана Конецьпольського та інших сенаторів у Львові. Солдати вирішили їх убити, а місто пограбувати. Та дізнавшись з часом, що усе військо козацьке повстало проти нього, Виговського, і настановило нового гетьмана, він полишає татар, що розійшлися загонами по містах Великої Русі, і разом з військом польським пробивається до пожежі, сподіваючись загасити іскру, що в пожежі тліла. Проте його сподівання були марними. До його приходу уже всі перейшли на бік московського монарха. А на довершення сірома порубала і його приятелів, тих, що були у Варшаві від імені війська і спостерігали, як король та сенатори присягають бути вірними угоді. Найперший поліг Немирич, здобувши собі плату за вірне слугування угоді, сірома порубала його на шматки. Не залишили у живих і Верещака та Сулиму, що від козацької сторони присягали на вірність разом з поляками.

Хоч і бачив усе те Виговський, він все ж наказав перед усім військом прочитати (вигідну козакам і обом сторонам) присягою скріплену угоду. Однак ніхто не похвалив його за неї. Всі ганили Виговського, що він відступився від православного монарха, від царя-государя. Там його ще й убили б, коли б він не оточив себе добірним польським військом. І здаючись з власної волі фортуні, він відіслав Юрію Хмельницькому булаву та усі клейноди і, здавши гетьманство, сам, немов ошпарений, вирвався з пожежі із заледве тисячею людей і потяг рятувати душу за Буг. Польські частини й собі подалися своєю дорогою до себе додому.

Проте король, як за останню надію хапаючись за козаків і щоб не втратити через недбалість оту допомогу, що так добре прислужилась, знову шле волинського каштеляна і підтверджує згоду на обрання гетьманом Хмельницького. І Хмельниченко, певно сподіваючись здобути у королівській величності різні послуги навзаєм, хоч і вирядив королівського посла з почестями, однак все ж послав до Москви послів і просив іти з військом до Переяслава, а до Потоцького послав вимогу, аби він з військом польським, що його понаводив Виговський, з усього Дніпровського басейну вийшов. А якщо ж він не захоче відходити, то наказав гнати силою.

На це відгукнувся відразу ж переяславський полковник Цюцюра. Бажаючи утвердитись на гетьманство по цей бік, він розпочав із-за Дніпра ляхів гнати. Вибив п'ять корогів у Ніжині, потім у Переяславі, в Чернігові. По всіх містах українських козаки вибили ляхів, а їхнього рейментара Немирича догнали десь за Кабезчою і вбили. Геть всю Україну отак звільнили від ляхів, що їх привів Виговський. А Юрась Хмельницький, разом з кошовим атаманом низового Запоріжжя Сірком, узяв Чигирин, відіслав у

Польщу на прохання Виговського його дружину і вдарив чолом його царській величності. Спеціальним указом його царська величність в особі боярина Трубецького затвердила Хмельниченка на гетьманство. Відтоді й почали у Подніпров'ї війни вщухати. І як іще за часів старого Хмельницького так і за Юрка було дозволено людям з усього Подніпров'я і навіть із-за Дністра переселятися на лівий бік у царській землі, убезпечені від нападів ляхів і татар. А ті ж, що не знаходили собі пристанища у Малій Росії, могли їхати собі й далі у Велику Русь. Колись безлюдні землі понад Дінцем та Доном починають густо заселюватись новими містами та селами. Царська величність поділила їх на п'ять полків і настановила полковників у Сумах, Охтирці, Харкові, Ізюмі та в Рибному. Ці полки мали свої суди і свої права та користувалися далі вольностями, що були надані війську запорізькому. Ніби муром цар відгородився від татар цими полками, що склалися з доволі простого люду і водночас військового.

РОЗПОВІДЬ ПРО ПОХІД У ПОЛЬЩУ ШЕРЕМЕТЬЄВА ТА ЮРІЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ТА ПРО ТЕ, ЯК ПІД ЧУДНОВИМ ПЕРШОГО ВЗЯЛИ У ТАТАРСЬКУ НЕВОЛЮ

Потім Юрко, син Хмельницького, зібрав у Кодачку раду, на котрій був присутній також і боярин Василь Васильович Шереметьєв. На раді вирішили, що боярин і наказний гетьман Цюцюра підуть на Польщу через Котельно, а Юрій Хмельницький з обома військами йтиме своєю дорогою, трактом Гончарихи, і зійдуться під Львовом. Тут, у Львові, боярин (покладаючи надії на добре і багате спорядження російських сил) похвалявся взяти короля у полон, а Краків-столицю у облогу. Після ради він пустив в авангарді сильний загін кінноти, а піхоті звелів не відставати від неї і наказав прямувати просто на Варшаву. Прийшли вони туди, взяли у полон без ліку шляхти підляської, маєтки їхні пограбували, коронного гетьмана польського так розбили, що той заледве сам з невеликим загоном сховався у Дубно. І як завжди ведеться при таких війнах, запанували на берегах Вісли неспокій та страшена пустка. Бо з цього боку росіяни та козаки під Люблін наступають, а з другого військо голсацьке та прусацьке не менш безжально Польщу плондрують.

А тим часом шведський король, що ось уже третє літо воював польське королівство, там же таки, у Польщі, помер. Заради такої причини його сенатори змушені були замиритися з ляхами. Після того як був укладений мир, польський король дістав змогу послати усі свої сили, що були зайняті війною з німцями, від Балтійського моря та з-за Вісли на Україну. До того ж він ще мав за союзника кримського хана. З'єднавшись з ним в умовленому

місці, він під Чудновим та Слободищами неждано напав на росіян та козаків, які і сном і духом не відали ні про смерть шведського короля, ні про союз поляків з німцями. Напав, розбив і взяв в осаду. Хмельницький не раз виходив на битву з ляхами і татарами, проте нічого не домогся. Він бачив, що сил у ворога багато, до того ж вони щодень множаться і ніякими зусиллями не будучи в спроможі вирватися з осади, змушений був запросити миру. На той час і Шереметьєв зрозумів уже, що задарма він так покладався на свої сили і відколовся від гетьмана. А найбільше ремствував він на свою пиху. Це своїй пихатості він завдячує, що зараз разом з наказним гетьманом Цюцюрою та з козаками сидить в осаді. А ще за кілька тижнів і хліб вийшов, оскільки він, виходячи з Котельні, наказав знищити усі кінські та людські запаси, собі на шкоду. Проте й ляхи довго не могли тримати в осаді знеможених росіян, бо й самі, подолавши великий перехід з німецької війни, не мали запасів, а голодний дуже не повоюєш. Обидві сторони перебували у великій скруті. І йдучи назустріч побажанням Шереметьєва, ляхи почали переговори. За мирною угодою, що уклали обидві сторони, було вирішено всіх козаків, що були в поході з боярином видати в татарський полон, як плату за послуги, російські війська вивести з Києва, а ввести туди польські. Після укладення миру почали росіяни козаків татарам за хліб, сіль та воду видавати. Цюцюра ж побачив, як все це озлобило козаків, тяжко покаювся і, не бажаючи більше такої неправди терпіти, з великими втратами прорвав татарські лави і прийшов до Хмельницького. Після відходу козаків Шереметьєв, хоч і хотів дотримати усіх статей перемир'я, але зробити цього був не в змозі. Зокрема він не зміг пердати полякам Київ, бо князь Боратинський, що стояв там з руською силою, не пустив їх. З цієї причини поляки страшенно розгнівались, атакували Шереметьєва і його самого з усім воїнством віддали татарам у ясир, а собі ж для викупу залишили командирів. Ото так о перемоги плести вінок переможця. Нахвалявся Шереметьєв польського короля в полон взяти і Краків осісти, а натомість і своє воїнство і сам себе занастив, більше як на двадцять років пішов у кримську неволю.

Підбадьорені цією перемогою, поляки знову забрали під свою владу Україну, за винятком трьох полків — Переяславського, Ніжинського та Чернігівського, над якими наказним гетьманом був Яким Сомко, що вірно тримав сторону царської величності. І хоч на нього часто нападав Гуляницький з ляхами, татарами та козаками, проте він всього з трьома полками міцно стояв проти них і не дозволяв ляхам зайняти навіть стоянки, а там, де вони силою вдерлися і своїх воїнів лишили, там він року 1661 не лише з території вказаних полків, а й з усього Подніпров'я вигнав силу польського короля — і кінноту і піхоту. І сьогобічна Україна так і залишалася під переможною рукою царської величності. І хоч Сомко так і не був обраний на гетьманство, все ж завдяки своїй вірності та завдяки своїм заслугам славився цим іменем. Року 1662 Юрій Хмельницький прийшов з ханом, з козаками та військом польським на Україну і взяв в облогу Переяслав та, майже нічого не добившись, пішов на зимівлю у Ніжин. А вже звідти розіслав хан свої загони на Стародубщину, за Мглин та у міста

великоруські. В січні того ж року хан та Хмельницький відступили з цього берега Дніпра, залишивши чималий козацько-татарський загін в Ірклієві. Незабаром на місто напали Григорій Григорович Ромоданівський з гетьманом Сомком, взяли його весною і, перебивши всіх, спалили.

Тоді ж, після свята господнього воскресіння, зібралися козаки на раду у Козельцях, вибрали там гетьманом Сомка і там же присягли на вірність царській величності та новообраному гетьманові. Проте цього сану з немалим усердієм хотіли доскочити й інші. Серед них ніжинський полковник Васюта та Іван Брюховецький, якого самовільно і силою деякі запорізькі козаки хотіли настановити гетьманом. Серед цих трьох, що і думками і пожаданнями поривалися до гетьманства, виділявся Васюта. Одержимий недугою властолюбства, він почав потай помишляти, як би відібрати гетьманство собі. І відшукавши собі потрібну людину, якогось єпископа Мефодія, він оббрехав Сомка у Москві перед його царською величністю, сказав, що нібито Сомко не вірно і несумлінно служить його величності.

А в цей час Хмельницький, що не раз наїздив на Україну, уже вдруге з великою силою прийшов під Переяслав, де якраз тоді з кількома сотнями військового люду перебував Сомко, взяв місто в облогу і скільки моці почав добувати його. Не маючи ніякої надії і спонукувані тільки страхом смерті, обложені відчайдушно оборонялися. Хмельницький був змушений затриматися під містом, аж поки про облогу не дізнався Григорій Григорович Ромоданівський і не вирушив з своєю силою та з Ніжинським полком Сомкові на виручку. Прочувши, що підходить Ромоданівський, Хмельницький відійшов від Переяслава і, не доходячи до Канева, окопався край Дніпра. Сомко вийшов з міста, з'єднався з Ромоданівським і вирушив на Хмельницького. Біля Дніпра вони побачили його стан, щосили вдарили на нього. Хмельницький спершу бився відважно, а коли побачив, що орда кидає його, відступив у свій табір. Женучи його, великоруське та малоруське військо на плечах воїнів Хмельницького увірвалося в табір, здобуло його, забрало припаси, а самого Юрка та його козаків погнало до Дніпра, де багато з них так і загинули, не добігши до води. Тільки німецька піхота, засівши в окопах, відбивалася доти, доки вся не полягла один поверх другого. Хмельницький, втративши двадцять тисяч козаків і поляків та полишивши напризволяще табір, з невеличким загonom заледве втік у Черкаси. Сталося це року від різдва Христового 1662 липня 16. Після повної перемоги над Хмельницьким усе малоруське воїнство побачило, що Яким Сомко вождь хоробрий і в справах військових тямущий. Найбільше ж впадало в око те, що він, не шкодуючи свого здоров'я, за честь і славу його царської величності невідступно і мужньо стоїть. Тому всі стояли на тому, щоб одностайно обрати його гетьманом обох берегів. Проте єпископ — заздрісник Мефодій — хотів, щоб гетьманом був не Сомко, а Васюта. Він і князя невтомно умовляв, просив, щоб той, наскільки це можна, стояв на заваді сомковому гетьманству. Про ці підступи єпископа Сомко, чоловік простодушний, звичайно зовсім не знав і займався своїми військовими справами. Він пішов на той бік Дніпра і, взявши там чималу здобич та полишивши в Каневі полковника Лизогуба,

цілим та неушкодженим повернувся додому. Його успіхові позаздрив навіть князь Ромоданівський. Він уже від себе послав за Дніпро свого стольника Приклонського. Той пройшов пів-Дніпра, йому добровільно здалися Черкаси, а він, полишивши там полковником Гамалію, рушив з своїм війством далі, вниз по Дніпру до Вужина. Ромоданівський з своїм військом ішов по цей бік Дніпра і теж став табором навпроти Вужина. А тим часом Хмельницький, знову спромігся на татарську підмогу і заледве не відплатив за свою поразку під Переяславом, а простіше кажучи, Полонський з великими зусиллями, долаючи велику скруту, ведучи оборонні бої, заледве дійшов до Дніпра. Тут, на Дніпрі, чимало його ратних людей, скориставшись мілководдям, полишили щойно обладнаний табір і плавом кинулись через ріку, а Хмельницький в цей час скільки мав сили всією навалився на тих, що лишилися в таборі. Побачив це Ромоданівський і з цього боку відкрив артилерійський вогонь по ворогу. Гарматний вогонь змусив недруга відступити. Тільки це дало змогу їм спастися від Хмельницького. Сам же Ромоданівський, не гаючи ні години, з'єднався з Приклонським і знову повернувся на Україну до Лубен і там став табором. А Хмельницький, побачивши, що не сила йому відплатити за поразку під Переяславом, здав сан гетьмана Тетері і, прийнявши послушенство, пішов у монастир.

ГЕТЬМАНСТВО БРЮХОВЕЦЬКОГО

Так діялося на Україні. А на Запоріжжі, своїм звичаєм зібравшись на раду, козаки самовільно проголосили гетьманом Брюховецького і, прагнучи умовити, про нього навіть до власної особи царської величності написали. А по цей бік Дніпра, вдовольняючи чолобитну єпископа Мефодія та Василя Васюти, ніжинського полковника, царська величність повеліла вільним голосуванням кого хочуть обрати на гетьманство. Якраз на цей час Брюховецький прийшов із кількома сотнями козаків із Запоріжжя до Гадяча. Його приязненно прийняв Ромоданівський і доручив володіти Україною до Ромен. Ніжинський полковник Василь Васюта також жадав гетьманства і, відійшовши від Ромен, теж почав діяти через запорожців. І забачивши, що Сомко користується більшою, аніж він, повагою, почав оббрівувати його перед царем. І через своє властолюбство він добився того, що вони обоє стали для Москви підозрілими. А підступний Брюховецький, маючи при собі чимало запорожців, невтомно турбувався про Чорну Раду. Він навіть до царської величності написав і просив дозволу зібрати її. Він був певен, що коли вона збереться, то запорожці піднімуть бунт, заб'ють Сомка і Васюту, а його силою оберуть на гетьмана. Так воно опісля і сталося. Коли окольнічий князь Гагін та стольник Кирило Йосипович Хлопов на виконання царського

указу рушили на Ніжин, маючи намір провести вибори нового гетьмана, тоді Брюховецький з Гадяча і собі поспішив до них у Батурин і там, доволі довго розмовляючи з ними, настроїв їх прихильно до себе. А водночас він розіслав своїх запорожців у всі міста України і порадив всьому поспільству збиратися в Ніжин, нібито для пограбування міста. Тому не дивно, що туди чимдуж поспішали не тільки козаки, а й селяни. Приїхав туди, скоряючись указові царської пресвітлої величності, також і гетьман Сомко разом з своїми підручними і найзнатнішими козаками. Приїхав і як подобає, воздавши князівському достоїнству належні почесті, вручив себе і всіх своїх полковників та сотників на милість та на ласку царської величності, твердо обіцяючи і надалі свою вірність непорушною зберігати та доручену справу чесно виконувати. Князь не повірив вишуканому вітанню Сомка, хоч і здивувавшись почасти, бо ще перед цим, введений в оману дарунками Брюховецького, почав підозрювати гетьмана та його спільників. А Сомко, хоч і знав, що Чорна рада рідко коли проходить без бунту, все ж кілька разів застеріг князя. Однак князь, маючи в себе досить російського воїнства, не звернув на це уваги і поставив намет царської величності посеред табору, а навкруги, аби посеред малоруського люду не спалахнуло повстання, розставив государеве воїнство. Козакам та сіромі наказав проходити до табору без зброї. Все було зроблено, як він повелів. Та тільки почали читати грамоту царської величності, як відразу ж, ще й не дочекавши поки її прочитають до кінця, з усіх кінців знявся галас, почулися вигуки. Одні кричали гетьманом Брюховецького, інші вимагали в те достоїнство настановити Сомка. А запорожці, затіявши справжню бійку, поламали бунчук Сомка і його самого заледве не вбили. І таки вбили б, коли б він не вислизнув від них через царський намет і не втік, скочивши на коня. Смертним боєм побивши чимало простого люду, а кого й на смерть забивши, запорожці не вдовольнилися втечею Сомка. Вони дещо потрудили ще й князя. А потім посадили Брюховецького на стілець, і проголосили гетьманом. І хоч Сомко опісля і звернувся до князя з докором та сказав, що особисто царській величності напише, як запорожці силою у нього забрали військові відзнаки і вручили їх Брюховецькому, проте нічого не добився, а тільки розгнівав князя. Князь, повелівши доставити у царський намет бунчук та булаву, наказав прибути туди також і Сомкові і Васюті та їхнім прибічникам. Одержавши наказ, вони обоє одразу ж з'явилися до намету і тут же у них забрали коней, одягу та зброю, а їх самих та їхніх людей (у яких теж все забрали) заарештували. Брюховецькому ж, що тут присягнув цареві на вірність, князь особисто, уже вдруге, вручив бунчук та булаву. А в час, коли останньому вручали гетьманські відзнаки, сірома побила чимало знатних козаків та пограбувала їхні маєтки; дісталось також і Сомковому таборові, що перебував під охороною князя і що його розтягнула запорізька голота. І весь оцей нелад, що почався з під'южування Брюховецького, тривав кілька днів, аж поки у людських хатах уже нічого не було виносити. У ті дні не один заможний чоловік полишив свою домівку, змінив пристойну одіж на дрантя і страху ради бідний ховався, де міг, а всі інші жителі, по містах і селах

пробуваючи між смертю та життям і знеможені томливим чеканням, кожен думав, до чого приведе оця ненаситна жадоба крові і коли цьому лиху настане кінець. Отак криваво розпочавши своє гетьманування року 1664, Брюховецький вирішив до перших безчинств додати іще зліші согрішення. Знаючи, що Сомко і Васюта не подарують йому і що вони завжди стоятимуть на заваді його гетьманству, він наказав узяти з-під княжого караулу Сомка, а з ним полковників ніжинського, чернігівського та лубенського, взяти їхню полкову старшину і порубати мечами, останніх же полковників оббрехав і відіслав на Москву. А все знатне козацтво зобов'язав, щоб воно роздало запорізькій піхоті шуби та жупани. А провіант та фураж вони у кого прийдеться брали самі, іноді і надміру. Потім призначив своїх полковників, дав їм по сотні запорожців, розіслав їх на постій і наказав добре годувати. На постої вони таке лихो витворяли, що можна було подумати, ніби то не гетьман їх туди поставив, а якийсь спраглий людської крові тиран.

Отаке лихо трапилося на Україні, отак невинних людей, а особливо Якіма Сомка та Василя Васюту з світу зжили! А Сомко ж був воїном відважним і сміливим, рослий, вродливий і краси надзвичайної, і найважливіше — він був вірним слугою царської величності і радо виконував його волю. Однак і таке рвіння видно злоба перемагає, раз йому довелося життя скінчити, підставивши шию під меч, як уже говорилося, служки Хмельниченкового, заздрісника Брюховецького. Наскільки принадний на зріст і на вроду Сомко можна судити хоча б ось з чого. Коли татарчукові було наказано всіх їх порубати, він, порубавши всіх, підійшов з оголеним мечем до Сомка, подився на нього і з подивом та жалем у голосі запитав: «Невже і цього рубати треба?» І коли почув у відповідь, що цей також має померти, вигукнув: «О нерозумні та немилосердні голови! Та цього чоловіка господь сотворив на подив людям... ви ж, тупоголові, і його не жалієте, смерті віддаєте!» Проте нічого не добився, оскільки Брюховецький, будучи сильно гнівний на них, твердо віддав наказ усіх їх скарати на смерть.

В час цих подій від царської величності приїхав дяк Бачмаков і привіз нове уложеніє щодо козаків та, прочувши, що польський король з великою силою йде на Україну, не зробив нічого і повернувся в Москву.

А невдовзі перед цим паволоцький полковник Іван Попович, забачивши, що ляхи знову запанували на Україні, відмовився від полковництва і вирішив прийняти схиму, стати ченцем. Та придивившись, побачив, які пакості ляхи та жиди творять ієреям, відрікся схими і знову, уже вдруге, став полковником та, погодившись з Сомком, котрий ще був тоді сьогобічним гетьманом, не раз ходив походами на шляхту і не раз розбивав їх впень, аж поки не прогнав з України.

І настільки цей Попович був людиною затятою і хороброю, що коли б Брюховецький не прискорив події і коли б не скарав на смерть Сомка та Васюту, то небезпремінно б він, всупереч незгодам, підкорив би всю Україну під руку його царської величності. Це він, твердо вірячи у підтримку Сомка, знаючи, що той його у біді не залишить, не один раз писав ляхам та татарам славнозвісну козацьку відповідь. І коли уже після смерті Сомка гетьман

Тетеря з польською та своєю козацькою силою вийшов супроти нього, він, все ще сподіваючись на підтримку Брюховецького, твердо стояв. Та потім побачив, що дарма ждати підмоги, і, не бажаючи згуби людям, котрі жили на території його полку, він без остраху сам прийшов до гетьмана Тетері і там, оточений всенародною скорботою, смерть прийняв. Воїстину, коли б ці два дружніх чоловіки — Попович та Сомко — ще трошки пожили, то вони перевершили б діяння старого Хмельницького, бо, невтомно займаючися військовою справою, вони не лише ляхів, що спрагли панування на Україні, а і татар, котрі під личиною братерства брали людей у ясир, безжально били, так розбивали, що ті не могли отямитись.

Після того як у Борзні були скарані Сомко, Васюта та їхні сподвижники, Брюховецький від Ніжина пішов на Переяслав, узяв там маєток Сомка і направився на Кременчук; над силу подолавши шлях, він таки добрався до міста, проте взяти його не зміг, бо козаки, що держали в ньому оборону, билися затято. До того ж він дізнався, що польський король Ян Казимир прямує на Україну під Глухів. Тому Брюховецький спалив місто, так і не змігши подолати козаків, що засіли у замку, а сам повернув на Гадяч.

Незабаром чигиринський гетьман Тетеря з ніжинським полковником Гуляницьким та з іншою старшиною козацькою, а також воєводою Чернецьким та з наказним гетьманом подністрянським Богуном разом з військом короля вирушили під Глухів на Ічню. Дорогою вони скоряли міста під свою владу; те місто, що скорялося добровільно, вони не чіпали, тільки ставили свою залогу, а ворожі міста брали силою і всіх людей в цих містах нищили. Те ж саме діяв і король, ідучи своєю дорогою.

Він взяв Остер, але обійшов Ніжин та Батурин (оскільки ці міста мали добрі фортеці і там стояли великоруські державні війська). Взяв місто, що прозивалося Салтикова Дівиця, взяв інші міста, а людей тамтешніх одних порубав, а інших віддав у ясир татарам.

Року 1664. Польський король Казимир з усіма силами польськими та німецькими прийшов під Глухів — прикордонне місто — на протязі п'яти тижнів штурмував його, підкопами та гранатами добував. 8 місті стояв козацький загін на чолі з генеральним суддею Животовським. Він стояв твердо, робив вилазки і чимало ляхів та німців перебив в окопах. Сходивши кілька разів на штурм та чимало війська свого втративши, король повернув у свої землі. Повернув він тому, що татари, які пішли за ясирем у московські землі, взяли язика, від якого дізналися, що Москва зібрала велику силу і що боярин князь Яків Кудаківич Черкаський стоїть у Брянську, Князь Куракін в Путивлі, а Григорій Григорович Ромоданівський — в Батурині. Що їхні війська готові до бою. А гетьман Брюховецький на цей час прийшов у Кролевіці, взяв добру частину Кролевецького скарбу, а потім, узгодивши свої дії з князем Ромоданівським, обоє повернули в сторону королівського табору. Одержавши ці відомості, загарбники страшенно переполошилися. Татари спішно полишили північні землі, а услід за ними із-під Глухова пішов і король. Забачили королівський відхід обложені козаки, вийшли з міста, навально кинулися в атаку й почали рубати поляків, що ще були під містом, а

їхню поклажу грабувати. Опісля князь Ромоданівський та гетьман Брюховецький догнали-таки польське військо у Пироговці і не раз сходилися з ним у січі. І коли б не розлилася Десна та коли б підійшли московські війська, що стояли у Брянську та Путівлі, то і все військо польське розбили б і самого короля б заживо полонили. Однак він все ж зумів невеликим загоном вирватися з-під Глухова в Литву. Пішов і собі добра не зробив, а тільки Україні лиха накоїв — народ збунтував і скруту посіяв, оскільки Брюховецький ті міста, що не змогли королеві опір чинити і здалися, зруйнував.

Того ж року кошовий війська запорізького Сірко (схоже, що на вимогу Виговського) брав Чигирин. Потім, відступивши від нього, якийсь козак Сулимка та голота, що приєдналася до нього, взяли Лисянку та Ставище і попрямували до Білої Церкви, немов би ідучи на з'єднання до Виговського. А вже там Чернецький, маючи на Виговського причину, спершу розгромив Сулимку, а потім його полковник Маховецький звелів і самого Виговського розстріляти, навіть не звернувши уваги на королівський привілей. Отак ганебно та безславно завершилося гетьманування цього руського воєводи та коронного сенатора, який невинно проливав кров людську та не дотримав присяги, що дав монарху.

В той же рік воєвода руський Чернецький обліг у Вужині кошового війська запорізького Сірка. Та Сірко на сьомий день світлого воскресіння господнього вирвався з замку, перебив силу ляхів та, прорвавши з військом облогу, пішов у степ. Тоді Чернецький спалив Бужин та Суботів, а тіла Богдана Хмельницького та його сина Тимоша повикидав з домовин.

А гетьман Тетеря, повернувшись з-під Глухова, став боятися за своє гетьманство. Тому взяв і оббріхав перед королем свого шурина, колишнього гетьмана Юрія Хмельницького, митрополита київського Йосипа Тукальського та Гуляницького. їх відразу ж взяли і відправили в тюрму в Прусію, у Майборг, де вони відсиділи два роки.

Тоді ж таки, після відступу короля польського з-під Глухова, гетьман Брюховецький зібрав козацькі полки, та ще з Москви дещицю маючи, і пішов до Черкас. Прочув про це гетьман Тетеря і більше не довіряючи чигиринцям, забрав військову казну ще Хмельницьким та іншими гетьманами набрану, забрав клейноди та все добро і переселився у Браสลавль. Але й звідти, відчуваючи, що все козацтво невдоволене ним і бунтується, перебрався у маєтності, що йому виділив король за зраду государя. Перебрався, забравши з собою всі скарби. А все те, що лишилося після його втечі у Браславлі — гроші, срібло та чимало іншого добра — все те прийшов Сірко з козаками і забрав. Те ж, що Тетеря завіз із собою у Польщу, все те різними хитрими підступами забрали ляхи. Сам же він, зовсім обіднівши, змушений був утікати у Волохю.

Після згаданих подій Брюховецький безбоязненно простував на Чигирин. Та нежданно Чернецький прислав у Чигирин кілька корогов війська і Чигиринці замкнулися в місті та впродовж кількох тижнів стояли мужньо і захищалися, хоч їх невтомно штурмували, обстрілювали з гармат і доволі-

таки відчутно дошкуляли. В час осади до оборони Чигирини Тетеря залучив орду. Це змусило Брюховецького зібрати раду в наметі, погодивши свої дії з Сірком, дати відсіч і Тетері, що прийшов з ордою, і війську польському, що сиділо в Чигирині, та прискорено відійти разом з гарматами до своїх основних сил. Оскільки в цей час десь під Каневом Чернецький не раз сходився у бою з гетьманом Тетерею та з татарами, а потім повернув під Білу Церкву, Сірко із своїм загоном пішов і пограбував Тетерин скарб. Потім, минувши ляхів та татар, відступив із своїми козаками та калмиками у Білгородщину. Тм повоював ханські села і повернувся назад. Та Маховський під Саржином перестрів Сірка, напав на його козаків та калмиків і побив. І все ж Сірко з останком свого загону пробився на Україну. А Чернецький віддав Стеблів татарам на ясир. Ставище ж не вдалося взяти. Тут, у Ставищах, Чернецького вистрелено в лице і він помер. Після його смерті рейментарем над військом став Яблонський. Він пішов у Білу Церкву, а Брюховецький зимував у Каневі.

Року 1665. Брюховецький найняв тисячу калмиків і послав їх разом з козаками під Білу Церкву у наїзд. З ними Яблонський не раз знатно битву творив. Наостанку вирядив основні сили під орудою Гребенникова в Польщу, а потім і сам, загубивши значну частину свого заслону, знатно минув Білу Церкву і подався в Польщу. Брюховецький також рушив під Білу Церкву та не зробив там нічого, бо його військо збунтувалося і розійшлося по домівках.

Того ж року об'явився гетьманом Опара і проти короля чимало орди привів. Проте татари, поставивши гетьманом тетериного осавула Дорошенка, відправили Опару та його старшину королю. А той їх скарав на смерть.

Того ж року Брюховецький з усією генеральною старшиною та з полковниками їздив у Москву. Його там прийняли милостиво, вшанували званням боярина і віддали йому за жінку когось з царської верхівки, людину знатного роду. Вшанували дворянством і полковників, обдарували щедро і відпустили. Тільки генерального писаря через якісь незгоди з гетьманом заслали в Сибір.

Того ж року якийсь самозванець Децик об'явив себе гетьманом і сплюндрував усе Полісся. Потім його зловили, посадили у Ніжині в темницю, де він і загинув.

В той же рік Дорошенко почав перетягувати Задніпрянські полки з-під царської влади під королівську. Вони довго чинили опір, чекаючи допомоги його царської величності. Особливо вперто стояв Браславль на чолі з своїм старшиною Дроздом. Близько чверті року відбивався, однак городяни не могли протистояти величезним силам польського війська та козаків і вимушені були здатися. Дрозда Дорошенко відвіз до Чигирини, а там наказав вбити. Інші ж, зберігаючи оборонні порядки відійшли за Дніпро до гетьмана Брюховецького. Він їх радо прийняв і дав пристанище за Десною. Оце відтоді і повелось, що кожен берег Дніпра мав свого гетьмана. Один приймав гетьманство з рук царської величності (під його владою було і Запоріжжя), а другий — від короля польського у Чигирині настановлявся.

Року 1666. Дорошенко зібрав у Лисянці на раду всіх своїх начальників. На цій раді вони ухвалили відрядити послів до польського короля з прошенієм, аби він раніше схвалений вольності козацькі підтвердив своєю грамотою, їхнє прохання король з охотою вдовольнив, обдарував посланців і відпустив до Дорошенка у військо.

ПРО ПРИХІД ВОЄВОД У ВСІ МАЛОРУСЬКІ МІСТА

Того ж року після різдва Христового з Москви повернувся щедро обдарований гетьман Брюховецький і привіз з собою у всі головні міста України воєвод великоруських (окрім давніх, оскільки в Києві, в Чернігові, в Переяславі та в Ніжині здавна були воєводи). А саме — в Гадяч, в Полтаву, у Миргород, у Лубни, у Прилуки, у Стародуб, у Новгородок, у Глухів, у Батурин та в інші. А від тих воєвод у менші міста та у приписані їм повіти послані були прикажчики, тоді ж понастановляли ціловальників, тобто присяжних збирачів податків! Вони на торжищах та ярмарках від усякої проданої та купленої речі брали з козаків та селян податок. І так пильно ту справу робили, з таким рвінням, що ні одна копійка повз їхні руки не пройшла. А воєводи, на всій Україні взявши люд під свою владу, на усіх громадян, на все поспільство наклали данину. З кожного плуга брали по вісім восьмачок жита та по п'ять золотих грошей (2,5 копійки), з коня брали півкопи грошей та осьмачку жита.

Навесні того ж року з Москви по всій Україні розіслали спищиків і ті спищики усіх людей у містах та селах переписали. Записали кожного — від художника до найбіднішого, записали скільки у кого синів, хто чим займається, чим промишляє, де торгує, яку землю, заводи та угіддя має. Переписали млини, ставки, винниці, броварні, солодовні, пасіки, хутори. І на все те податок наклали.

А восени того ж року супроти присланих воєвод, з причин їхніх здирав великих та напастей і перепису, збунтувалися козаки. Перед повели Переяславці. Вони вбили полковника Дацка, якого прислав до них Брюховецький і який стояв на сторожі за Богушковою слобідкою, і посеред ночі підійшли під Переяславський замок. Хтось з-поміж переяславських козаків образив воєводу і він, зібравши всіх своїх, сховався в замок і ніяк не давався козакам в руки. Тоді вони спалили місто і один за другим... втікали на той бік Дніпра до Дорошенка. Стали постоем в Золотоноші. Їх довго пробувало вибити звідти військо малоруське і великоруське. Заради них Дорошенко закликав орду і дав відсіч, змусив і великоросійське і малоруське військо відійти до Переяслава. А його було таки чимало під орудою князя Щербатова. Опісля орда пішла за Ніжин та за Прилуки, забрала там в ясир всі

села, оскільки люди там жили безпечно, маючи надію на великоросійське та малоросійське перебуваюче під Золотоношею військо. З тією ж такою ордою Дорошенко виступив і проти Моховського, що став в Україні на зиму на постій і сильно збиткувався над людом. Дорошенко переміг його під Браїловим, самого взяв у полон і майже усіх його воїнів віддав у ясир татарам. Задля цього козаки відреклися від короля.

Року 1667. Царська величність послала на Запоріжжя Косогова з московським військом для оборони запорожців від татар. Це рішення обурило запорожців і вони почали визначати Москві межу. Косогов доповів про все це царській величності і від царя надійшло веління повернутися з військом та гарматами додому. Проте запорожцям цього видалося мало, вони невдоволені були, що на Україні по всіх містах поставлені воєводи, обурювалися податями та даниною і народ підбурювали до непокори, оскільки кожен з людей, або їхні сини, бували на Запоріжжі і розповідали про московські побори. На Україні спалахнули бунти.

Того ж року гетьман Дорошенко з дружніми йому татарами обліг в Підгайцях коронного гетьмана Яна Собецького, що простував на Україну. Ляхам довелось вельми сутужно. Та коли до татар прийшла звістка, що Сірко із запорізькими козаками гостює в Криму, то орда й Дорошенко нашвидку замирилися з коронним гетьманом. А хан, хоч і перестрів козаків під Перекопом (він там став з тими ордами, що залишалися в Криму), хоч і звів з ними битву та багатьох перебив, все ж не переміг козаків. Козаки перемогли його і змусили спершу відійти, а потім присилувати і втікати. Орда кинулася від

Перекопу рятувати своїх жінок та дітей та спасатися в горах. А козаки більше тижня по Криму гуляли, села палили, Крим пустошили. А взявши чималу здобич, повернулися на Запоріжжя. Саме з причини цього розгрому опісля і орда і Дорошенко підтвердили своє перемир'я з коронним гетьманом.

Того ж року король польський Казимир повелів відпустити з темниці Майборку, пруського міста, Юрія Хмельницького, митрополита Йосипа Тукальського та полковника Гуляницького. Та оскільки через Тетерин наговір їх мали повторно взяти й скарати, то вони, не чекаючи на себе більшої біди, втікли з Польщі на Україну.

Того ж року закінчилася комісія під Смоленськом. Про неї в Москві біля соборної церкви оголошено всьому народу, оскільки ляхи навмисне старанно підбурювали народ. Коли про комісію дійшов слух на обидва береги Дніпра та на Запоріжжя, то можна було сподіватися на приховане і на явне невдоволення та на сум'яття. І козаки, не знаючи, як протидіяти йому, наражали ще раз від усієї Малої Росії відрядити в Москву послів, аби вони розповіли про загальне невдоволення воєводами по великих містах, а у менших містах та по селах — прикажчиками, на ярмарках та торговищах — збирачами. Аби вони розповіли про невимовні образи та про перепис народу та дітей. А ті побачили, що у Москві великому послу польському, пану Біневському (воєвода чернігівський) усю шляхту, обивателів та люд посполитий — тих, що були взяті в Литві та в Польщі разом з жінками та

дітьми і з маєтками — з усієї землі московської збирають та знову ляхам повертають, побачили і доповіли гетьману, що козаки в Москві знищені і що їх незабаром, так само як і литовських та польських невольників, передадуть ляхам. На той час якраз надійшла гетьманові і грамота царської величності, у якій сповіщалося, що боярин із військовим загоном на кількадесят тисяч приїде зимувати на Україну. А оскільки козаки не бачили, чого це те військо має приходити, бо ніяких ворожих дій від суміжних земель та царств не було, то і вся старшина і увесь люд посполитий страшенно переполошилися, думаючи, що військо руське йде Україну віддавати ляхам. Та й не важко було так подумати, оскільки всі чільні міста, не сподіваючись, що Москва зможе отак підступно забрати у козаків вольності, безборонно впустили до себе московських воєвод із загонами. І коли б справді-таки був государевий указ, що Україну віддати ляхам, то його не важко було б і виконати. Для цього воєводам з їхніми загонами треба було вийти з міст, а ляхам увійти в міста і без всяких зусиль ляхи забрали б Україну.

Саме з цієї причини тоді й прийшло на Україну сила запорожців і почали вони з Москвою відкрито чвари заводити та сваритися. А тут ще й Дорошенко, схоже що за намовою ляхів, безперестану писав до Брюховецького і дорікав йому. «Чого це, — писав вік, — на вічний сором та на прокляття собі Брюховецький по всіх містах віддав вільний народ воєводам на поталу. Чого це народ, що недавно звільнився з шляхетського полону, звільнився дерзновенно і мужньо, з великим кровопролиттям, чого цей народ має платити данину з усякого промислу і гнути спину на воєвод, тоді як і ні гетьман, ні полковники, ані козацькі начальники до вольностей люду не мають ніякого діла? Такого нашому народу ще не доводилось переживати! Хто б з попущенія господнього не завойовував Русь, які б монархи не владарювали, завжди на Малій Русі старшина була своя. Ніхто ще силою не насилав своїх старшин. Було, що Гедимин, князь литовський, після перемоги над останніми руськими князями, передав усі руські землі ольшанському князеві Миндовгу і тільки його знав та з ними знався. Але ж останні володарі та обладателі були з місцевого люду і тільки своїм князям королися! Коли ж батьки нинішніх знатних ляхів, не слухаючись своїх королів, забажали на Малу Росію свою владу поширити та побільше з неї собі гараздів витягнути, коли порішили, щоб воєводи, каштеляни та старости були не тутешні і потім прислали козакам і полковників, і сотників-ляхів, то козаки за це польській короні відплатили невідшкодованими збитками та вічним уроном!»

Після богоявлення господнього, піддавшись на Дорошкову намову, з'їхалася генеральна старшина Брюховецького, з'їхалися його полковники, ті, що були настановлені із запорізького гультяйства, що вийшли з голоти та пошлюбили собі дочок крамарських, а потім самі до крамарства пристали, з'їхалися ті, що тільки й думали про грабунок. Прибули вони на раду і порішили з гетьманом Брюховецьким відступитися від царської величності. Повелів Брюховецький убивати воєвод, хоч сам добровільно прийняв їх у своїх містах. Чуючи наживу та грабунок, з цим наказом вищезгадана

генеральна старшина відразу ж погодилася і, розїхавшись по своїх полках, почали одних воєвод висилати геть, а інших, що закрилися в містах, брали приступом та убивали. Так в

Ніжині, Чернігові та Переяславі москва закрилася у фортецях, однак запорожці та посполитий люд взяли міста, пограбували їх і вкрай зруйнували.

Раз зважившись на велику справу, на справу, що могла вершитись далеко не його розумом, гетьман та запорожці, що були приведені ним на раду, спокусилися на ще більше, повели до ще більшої руїни. Вони вирядили послів у дві сторони. Стефана Гречаного до Криму, наказали схилити хана до згоди і закликати собі на підмогу, щоб іти війною на Москву. А Григорія Гамалію та канцеляриста Лаврентія Кашпуровича відрядили до царя турецького і повідомили, що приєднуються до його царства з усією Україною. Відрядив гетьман послів, а не відав того, що у війську його вже ніхто не підтримує, окрім тих запорожців, що його возвели на гетьманство. А тут і князь Ромоданівський на весну підступив з московським воїнством під місто Котельву і взяв у ньому в облогу частину козаків. Отоді і ті козаки, які були під орудою Брюховецького, пригадали його неблаговидні дії на гетьманстві, пригадали безумні задуми, його перемінливість та оту нещадність, з якою він Сомка, Васюту та інших відомих полковників, а також чимало порядних жінок (з-посеред них і гадяцьку полковничиху, яку прозвали Гострою, за мізерну провину повелів у Гадячі на очах у всього народу спалити) звів зі світу, і погнушались ним та зі згоди кошового запорізького Сірка послали всі до Дорошенка і покликали його з України також і на Малоросійське гетьманство. Відгукуючись на поклик Малої Росії, Дорошенко прийшов з своїм загоном під Опішню. А в цей час орда у присутності послів Брюховецького, у присутності Гречаного та всіх інших, що прийшли з Брюховецьким, навзаєм присягнули (вже тоді частина татар перейшла до Дорошенка). Підбадьорений татарською присягою і ні від кого, окрім запорожців, не сподіваючись підступів (ні від татар, ні від козаків), Брюховецький з малоросійським і татарським військом кинувся під Котельву на перехват. Він зовсім не знав, що всі козаки його загону перекинулися до недруга. А Дорошенко перестрів Брюховецького (що йшов з малоросійським та татарським загоном до Опішні) десь за милю від Опішні і перегородив йому шлях. Відразу ж козаки пограбували табір Брюховецького, а його самого взяли, привели до Дорошенка і там же, перед Дорошенком, сірома почала бити його смертним боєм, аж поки убила. Отак господь відплатив Брюховецькому за невинну кров

Сомка, інших полковників та за кров знатного товариства, усіх тих, кого він загубив, заступаючи на гетьманування та під час гетьманування, а їхні чини та маєтності роздав запорізькій голоті. Він сподівався на неї. А після його смерті багато кого із тих його запорожців козаки повбивали. Наостанку ж Дорошенко відіслав до Чигирина і дружину Брюховецького з усім їхнім майном.

Після того ж Дорошенко став гетьманом обох берегів Дніпра, він з усіма козаками та з татарами пішов на князя Ромоданівського під Котельву, відігнав його від Котельви, а обложених звільнив від облоги. Опісля відійшов до Путивля. І отут одержав з Чигирина звістку про якесь безчестя своєї дружини. Тоді він, не знаючи, що Многогрішний є зичливцем Москви, залишає при війську наказним гетьманом Дем'яна Многогрішного, наказує йому з усіх міст гнати воєвод, аж поки останнього не виженуть, а сам повертається в Чигирин. Після його від'їзду повернулася у Крим і орда.

Після цього, на рождество пресвятої богородиці, князь Ромоданівський підоспів прийти до Ніжина і взяти під захист воєвод. Козаки і Ніжинці не вистояли проти нього. А він наказав своєму війнству пограбувати місто і спалити. Дорошенко в цей час збирав силу під Сокирною.

Після вбивства Брюховецького запорожці не захотіли бути разом з Дорошенком і запропонували свою дружбу кримському хану. Той їх радо прийняв, погодився з їхньою пропозицією і порадив мати на Запоріжжі свого гетьмана. На той час писарем на Запоріжжі був Суховієнко. Він розумів, що на гетьманський сан, окрім нього, у Запоріжжі людей немає. Тому він склав посланіє і сам пішов посланцем до хана. Хан його прийняв милостиво і, замислившись, виділив султанів з їхніми ордами, а вже вони разом вирядили посланців до Дорошенка, запропонували йому приєднатися до них і рушати на Задніпров'я. Дорошенко, добре розуміючи, що орда більше прихильна до запорожців, аніж до нього, сам не пішов, а послав до гетьмана Суховія та до орди свого брата Григорія з військовим загоном. До них потай втік і Стефан Гречаний з Гадяча; та гадячани посадили його матір та дружину на поганенький віз, вигнали з міста й віддали татарам. А оскільки гетьман запорізький Суховій, брат Дорошенка і татари все ще не укріпилися на Задніпров'ї, то Дем'ян Многогрішний примирився з князем Ромоданівським і відразу ж після змирення князь послав свого сина князя Андрія в наїзд проти татар та запорізьких козаків. Проте татари розбили його під Гайвороном, а самого взяли в полон.

Старий же князь Ромоданівський з боєм відступив і заледве дійшов до Путивля. А козаки й татари повернулися до своїх домівок.

Року 1669. Після відходу Суховія і татар Многогрішний уже без всякої боязні почав заприязнюватись та погоджуватись з Московією. І хоч був залишений гетьманувати Дорошенком, проте, після його відходу, зібрав грошову компанію (комісію) і присилував міських полковників присягти йому, як гетьманові, змусив їх послати своїх послів до його царської величності і просити його монаршу милість затвердити Многогрішного гетьманом. Цар відразу ж милостиво погодився.

Опісля ж Многогрішний зібрав у Глухові усіх малоросійських полковників, учинив Генеральну раду і від імені Генеральної ради відрядив послів до його царської величності з проханням, аби царська величність прислала в Малу Росію уповноважених осіб і щоб ці особи поновили статті Богдана Хмельницького та виробили нові пункти. Він просив також розслідувати дії колишніх воєвод, які принижували народ і чинили здирство.

У відповідь на прошеніє у Глухів з грамотою було прислано князя Ромоданівського. У тій грамоті проголошувалась монарша милість і сповіщалося, що Великий государ усі зради, що мали місце при Виговському, Юрію Хмельницькому та Брюховецькому, всемилостивіше прощає та відпускає і, як монарх християнський, ніколи про них не буде згадувати, а також не буде тримати у своїй державній пам'яті. Ото відтоді заборонено було воєводам пробувати в Малій Росії, окрім Києва, Чернігова та Ніжина, та і цим заборонено було втручатися у малоруські справи і ні під яким приводом не чіпати звичайних громадян. Все це вони мали виконувати під страхом жорстокої кари. Всіма місцевими справами і козаками у Малій Росії мав відати тільки гетьман, а воєвода повинен був пильнувати за своїми служивими людьми. І там же було сказано: «До кожного воєводи, заради чистої правди, гетьман повинен призначити когось із своїх знатних людей комісаром, сам же гетьман підкоряється тільки государеві і служить йому вірно».

Відтепер гетьман і усе військо запорізьке, одержавши від государя велику милість, почали жити під великодержавною монаршою рукою вільно і тихо.

Дорошенко, побачивши, як хитро Многогрішний (він його залишив замість себе наказним гетьманом) позбавив його малоросійського гетьманства і як зневажив, підступом та ошуканством привабив до себе всю старшину Задніпров'я, побачив і послав Портянку з козаками до царя турецького і попросив у нього санджаків. Цар турецький затримав Портянку, а до Дорошенка послав Чауса. Без відома своєї старшини Дорошенко домовився про шеститисячний загін піхоти та про кінну групу, об'єднав їх та вирудив з Чаусом і суддею Білогрудом. І хоч турок, знаючи його зрадливість, довго не приймав Дорошенка, однак все ж прислав своїх санджаків разом з білогрудом та з своїм Чаусом і наказав сказати, що якщо Дорошенко і його зрадить так, як зрадив польського та угорського королів, то цього йому турок не подарує.

Дізналися про це запорожці, підняли орду і виступили на Дорошенка. Дізнались і поляки, що гетьман з Україною до турків у підданство йде та санджаків просить собі, дізналися й пристали до запорожців та до гетьмана Суховієнка і над річкою Рось у селі Конончі взяли в облогу Дорошенка з Черкаським та Канівським полками та шеститисячним загоном піхоти. І впродовж п'яти тижнів тримали в осаді. Однак Чаус, прийшовши під місто Сороки, направив до султанів двох турок з козаками і наказав їм припинити облогу Дорошенка. Та татари порубали козаків, а Суховієнко посадив турків у темницю. І все ж султани, скоряючись повелінню Чауса, відступили від Дорошенка і пішли в Крим. Суховієнко, здавши гетьманство уманському полковнику Ханенку, пішов на Умань. Услід за ним рушив і Дорошенко, дорогою підкоряючи полки своїй владі. Прийшов під Умань і тут з'єднався з Чаусом, що йшов йому на підмогу з санджаками та з Білгородською ордою. Забачили уманці, що їм несила вистояти, і почали з Дорошенком перетрактації. Вони не впустили Дорошенка у місто, а пообіцяли самі прибути в Чигирин. Відійшовши з-під Умані, Дорошенко направив орди на

московське Задніпров'я, а вони, нарвавшись десь під Лохвицею на козацьке військо, набрали ясир і повернули назад. А малоросійське Задніпров'я повністю скорилося владі царської величності та гетьману Многогрішному.

Опісля Ханенко, Суховієнко та Юрій Хмельницький підняли кримську орду та запорожців і виступили проти Дорошенка та проти Білгородської орди. Вони перестріли їх у Стеблеві (на цей час орда підкорялася не хану, а паші силістрійському) і таки дошкульно потріпали.

І таки доконали б, коли б Дорошенку не прийшов на підмогу Сірко з Білгородськими татарами. Він так навально вдарив, що Кримська орда, а разом з нею і Ханенко і Суховієнко змушені були втікати. Юрія ж Хмельницького, що втікав аж з Умані, зловила Білгородська орда, відвезла до Білгороду і, дякуючи старанням Дорошенка та наговорам, потім його передали у Цареград і там посадили в Єдикуль. А Дорошенко, затримавши орду на зимових становиськах України, задумав був піти з нею на московське Задніпров'я. Та орда, чимало постоявши на виділених їй квартирах та набравши на квартирах ясир, пішла у свої землі. Про все це гетьман Дорошенко поскаржився був турецькому цареві, а той його скаргу повернув на жарт.

Року 1670. Гетьман Дорошенко від свого імені відрядив резидента до царя турецького. Відтепер у турка завжди були козацькі резиденти.

В той же рік повернувся від патріарха царгородського Роман Ракуша, а після нього Браславський і розповіли, що були присутні у церкві, коли святий патріарх проклинав гетьмана Дем'яна Многогрішного. Гадали, що все це зроблено на прохання Дорошенка царем турецьким. Це цар турецький попросив патріарха проклясти Многогрішного за те, що він зрадив Дорошенка і сам став гетьманом. І коли Многогрішний якось ненароком упав і ледве не вбився, то багато хто розцінив, що це справджується патріархове прокляття.

А в цей час Ханенко, ставши кошовим атаманом війська запорізького, почав писати до польського короля Михайла Вишневецького. Король, оскільки Дорошенко зв'язався з тупчином, теж слав послання до Ханенка. Правда король Вишневецький ждав послів і від Дорошенка — на переговори в Острог. Проте Дорошенко зажадав, щоб король дав йому в Чигирин заложниками двох сенаторів. А до гетьмана ніхто не захотів їхати. Тому з переговорів нічого не вийшло.

Тоді ж Дорошенко послав посланців до силістрійського паші і просив його дати орду. Він хотів з нею рушити взимку на Україну. Орда прибула і почала по волостях, що належали Польщі, чинити шкоду і ображати люд. Через деякий час, навесні уже, татари з'єдналися з Дорошковим братом і стали табором до спасового посту. Гетьман коронний, забачивши, яку велику шкоду чинить орда, відрядив на Запоріжжя королівських послів і попросив Ханенка прийти йому на підмогу до Ладижина.

Ханенко відгукнувся на просьбу короля і прийшов в умовлене місце разом з Сірком, з кількатисячним загоном та з артилерією. Проте татар вони не застали, оскільки коронний гетьман вигнав їх аж у їхні землі.

Водночас польський король Михайло Вишневецький послав під Кашшків військо запорізькому булаву, бунчук, корогву та литаври і дав згоду, аби військо запорізьке вільно обирало собі гетьмана. Тоді військо зібралося на раду і обрало гетьманом Михайла Ханенка. З обранням погодився і коронний гетьман. Новообраному гетьману польський король дав грамоту, у якій наказував гетьману та війську запорізькому, згідно з Гадяцькими пактами, вільно, як своєю власною, володіти землею аж по Случ. В свою чергу і коронні гетьмани, не порушуючи Гадяцьких пактів, залишили все своє військо для захисту України і розмістили його у фортецях та замках — Могилівському, Браславському, Немирівському, Ладиженському та Рашківському — під орудою рейментаря пана Візицаря та комендантів, а чільне командування вручили гетьману запорізькому Ханенку. І все те військо польське, ставши на постій у замках, вдовольнялося тільки королівською платнею і тихо та мирно поводилося з людьми.

Року 1672. Після богоявлення господнього Дорошенко з ордою та з своїм військом напав на Україну. Проте ніде не міг добути жодного міста. Тоді він попалив посади і, повертаючись до Чигирин, залишив полк в Умані. Та Уманці перебили полковника Жеребила та його старшину, вигнали з міста піхоту, а самі імені королівському через гетьмана Ханенка поклонилися і передали їм місто.

Тоді ж, взимку, на середопостіє, радилися генеральна старшина з писарем Карпом Мокрієвичем. Вони побачили що нібито гетьман Дем'ян Гнатович Многрішний зрадив цареві, напали на нього опівночі у Батуринському замку, спіймали в ліжку, зв'язали, отак зв'язаного поклали на віз, накрили кожами й одвезли у Москву. Вони побоювалися, що його можуть відбити, оскільки у гетьмана було чимало новобранців на постої та полковників-своjakів по містах. Проте, дізнавшись про арешт, одні з них повтікали, а інших переловили і відіслали разом з жінками та братами у Москву на вічне проживання.

Цей гетьман об'єднав усю Україну, замирив її; він добився у царській величності прощення за проступки гетьманів-попередників та за проступки Брюховецького; він добився, що ці проступки навіть не будуть згадувати, він домігся підтвердження давніх вольностей, а також утвердив нові (щоб не було воевод у Малоросії) і ось якої подяки діждався від своїх підручних.

Дорошенко ж, бачачи, що його звідусіль витісняють і не бажаючи гетьманства загубити, невтомно просив турецького царя допомогти. А чого турецький цар може бажати християнам?! Він зібрав своє військо, наказав ханові та Дорошенку приєднатися до нього і прийшов під Кам'янець. Польських військ він там не застав. А на лихол у цейгаузі загорівся порох, зірвався і розніс вщент частину замку. Тому мешканці, тижнів зо два витримавши облогу, змушені були 18 серпня здати Кам'янець туркові. Готуючись до його приїзду, супостати забрали зі склепів і вивезли за місто мерців. А оскільки по місту стояла грязь і куди не кинь було болото, то вони дорогу вслали церковними іконами. І по іконах цих турок та його підручний, безбожний Дорошенко, навіть серцем не знітившись, в'їхали у Кам'янець.

Саме тоді найбільший костюл кам'янецький, його прозивали Фара, для турецького царя перебрали на мечеть. Опісля ж і всі інші церкви та костюли переробили на мечеті, а хрести і дзвони, всі до останнього, повикидали геть: А вже з-під Кам'янця цар турецький послав свого візира, хана та Дорошенка з усім військом на Львів. Дорогою це військо опустошало міста та села і забиравало людей у ясир. Кілька раз турки штурмували Львів. Та Львів вистояв, відбувся викупом. Татари ж у цей час загонами ходили на Підгір'я. Прочувши про напад, коменданти Ладижеського, Могильовського та інших замків, а також рейментари війська польського, що були під орудою Ханенка, дружно вирушили в Польщу до короля. Цар же турецький полишив турецьку залозу у Кам'янці, а у Межибожі, в Барі та в інших містах поставив своїх начальників. Опісля ж, взявши з польського короля данину та приєднавши собі усю Подільську землю, замирився з Польщею. В цей час спіймав Дорошенко наказного Ханенкового гетьмана, відвіз його у Чигирин і там скарав на смерть. Однак білоцерківський комендант не погодився із замиренням короля з турками і не пустив турків у Білоцерківський замок.

У Кам'янцю ж та русь, що лишилася, добилася у турків дозволу залишити три церкви (вірмени добилися — одну) і там, у тих церквах, докладаючи великих зусиль, молилися та обряди справляли.

ГЕТЬМАНСТВО ІВАНА САМОЙЛОВИЧА

Року 1672. Виконуючи повеління його царської величності Олексія Михайловича в Козацьку-Діброву, що між Путивлем та Конотопом, зїхалося усе військо запорізьке і тут, у Козацькій-Діброві, на раді у червні місяці вільним голосуванням обрало гетьманом Івана Самойловича. Спостерігачами на вибори царська величність прислала боярина та воєводу білгородського намісника князя Григорія Григоровича Ромоданівського, думного дворянина і намісника Мединського, Івана Івановича Ржевського та дяка Ахванасія Тишликова. На тій раді всі присягли на вірність його царській величності та його государевим діткам — великим государям, благородним царевичам та великим князям Федору Олексійовичу, Івану Олексійовичу та іншим. Порішили на тій раді, що гетьман з військом запорізьким навічно служитиме його царській величності і буде користуватися тими вольностями та правами, які були даровані Богдану Хмельницькому та іншим гетьманам і усьому війську запорізькому та у Глухівських статтях. Тоді ж, ще не обравши гетьмана, поклонилася цареві уся генеральна старшина, обозний Петро Забіла, два судді — Іван Самойлович та Іван Домонтович — писар Карпо Мокрієвич і полковники з усією військовою старшиною, сотники і все

військо запорізьке і просили прочитати перед військом запорізьким договір, що його уклали послы — від царської величності князь Юрій Григорович Долгорукий з товаришами, а від імені королівської величності повноважний посол Ян Гненський, воєвода холмський, з товаришами. Просили прочитати, бо після згаданої комісії посеред малоруського народу різні слухи пішли, не раз поширювані усно і листовно тими ляхами, що працювали в ній. Згідно з цими слухами, нібито царська величність Малу Росію з військом запорізьким та Київ поклала знову повернути ляхам в рабське ярмо, і нібито ляхи мають вивезти з Києва мощі святих та розвести по Польщі, і нібито козаків примусять відшкодувати взяті в час воєн у Польщі та в костьолах скарби, апарати та майно. І хіба ж перелічиш, скільки шкідливих вістей пішло від ляхів. Все це тому так сталося, що наших козацьких послів не пустили на ту комісію. А вони, знаючи про кожну ухвалу комісії, не допустили б аби старшина і народ повірили у той шляхетський поговор. Але щоб виконати задумане (пустити поговор), ляхи не допустили в комісію козаків.

А зробили це ще й для того, щоб все, що хотіли без особливих зусиль можна було домогтися у вашої царської величності, оскільки у цей час посилали на Україну нібито до знайомих своїх листи і невтомно застерігали — поклоніться королю добровільно, поки вас не віддали силоміць. Цього підступу гетьман Брюховецький не зумів розгадати, а тут ще долучилися й обіди війську запорізькому і тому він змушений був зрадити його царській величності. На все це від царської величності ми одержали таку його монаршу милостиву відповідь: «Правда, що уповноважені обох монархів — московського і польського — уклали і підписали окремі статті договору. Підписання ж останніх відкладено до року 7184 (1674). Однак оскільки королівська величність уже порушила багато пунктів договору, ми, наша царська величність, поклали ніколи Київ не віддавати, і вас усіх, полковників, що перебувають по цей бік Дніпра, обіцяємо тримати під своєю високодержавною рукою та від спадкоємців своїх будемо вимагати, щоб вони поважали права та вольності ваші та Глухівські статті. Живіть вільно і без всякого страху».

Після того як зачитали цю відповідь монаршу, гетьманом обрали Самойловича. А він, ставши гетьманом, почав царській величності вірно і ревно служити. Скорив по всій Малій Росії сваволю і об'єднав люд думкою вірно царю служити. З часом почав і Задніпровських, неситих на людську кров володарів, вождів та своєвольців упокорювати — кого ласкою кликав на другий бік Дніпра, давав посаду та засоби до життя і тим під царську руку скоряв, кого втихомирював, погрожуючи монаршими силами. Однак невдовзі і проти нього виступили, як проти Многогрішного. Виступили стародубівський полковник Рославець та Симеон Адамович, ніжинський протопоп. Останній перебував у государя в такій милості, що без його слова не те що гетьман та полковники, а навіть воєводи нічого не чинили. Саме вони й виступили проти Самойловича. Та не будучи спроможними підшукати правдивих, вагомих причин почали діяти інакше. Рославець почав проситися на Москву, почав добиватися, щоб його полк забрали з-під оруди

гетьмана, а увели в число частин, що підкоряються Москві, отак як військові з Сум. Та обидва на гетьманівську скаргу були викликані до військового суду. І там же, на суді, після того як було доведено їхній злий умисел, присудили їм смерть. Проте гетьман, не бажаючи смерті, вислав їх на вічне поселення у Сибір. А ніжинського протопопа, що не захотів на виконання указу духовного суду стати простим ченцем, розстригли і віддали до мирського суду. Там його під час допитів побили і він признався, що з полковниками (з стародубським — Рославцем, з прилуцьким — Лазарем, з переяславським — Дмитришком та іншими) справді важили на життя та здоров'я гетьмана, їх кинули в темницю, опечатали маєтки, а маєтності забрано.

Року 1673. Разом з господарями волоським та мунтянським пішли походом на Хотин сім турецьких пашів, а восьмий Каплун-паша, ідучи на Польщу, попрямував на Цоцору. Польський король Михайло Вишневецький, що саме отруївся і лежав хворий, вирядив супроти них з польськими та литовськими військами коронного гетьмана Яна Собецького. Він дуже швидко знайшов турецький табір, і відразу ж господарі волоський та мунтянський кинули турок і перейшли до поляків. А вже на другий день польські війська Собецького пішли на турецькі окопи і наголову розбили сорок тисяч турок. Після цієї перемоги польський гетьман взяв Хотин, захопив там величезну здобич і пішов до Цоцори на Каплун-пашу. Проте Каплун-паша, не чекаючи недруга, втік за Дунай. А польське військо стало постоем на волоській землі, в Хотині ж, Яссах, Сочаві та в інших містах поставили залоги з німецької піхоти. Після поразки турки виділили кожному татарині по два червінці і наслали орду під орудою ханського сина на Білгородщину. Татари напали і, після того як волоський та мунтянський господарі зрадили шляхту, прогнали ляхів з усіх міст, тільки піхота залишилась в Сочавському та Хотинському замках, та й там взимку чимало перемерло війська польського від голоду та холоду.

Того ж року кошовий запорізький Сірко з козаками та калмиками несподівано напав на Крим, а потім на Білгородщину і наробив там чимало шкоди. Проте й татари, за зраду волохів, немилосердно грабували край, так плондрували, що навіть родовиті волоські панове, аби не втрапити у татарську неволю, змушені були втікати у чужі краї.

Року 1674. Боярин князь Григорій Григорович Ромоданівський та Петро Дмитрович Шкуратов з'єдналися з гетьманом запорізьким Іваном Самойловичем і рушили дружно на Чигирин. Проте тамтешнього гетьмана Дорошенка, що закрився в Чигирині, взяти не змогли, відступили і потягли до Черкас. Черкаси, завдяки генеральному обозному Дорошенка Івану Гулаку, в січні місяці першого числа замирилися. Тоді, залишивши кілька полків у Черкасах, вони подалися на Канів. Проте і Канівці, в особі Якова Лизогуба, теж замирилися. Побачив гетьман Дорошенко, що такі сильні міста над Дніпром піддалися гетьманові Самойловичу і став побоюватися також і за Корсунь. Тому послав з Чигирини сім полків на чолі з полковниками: корсунським — Михайлом Солов'єм, торговицьким — Єфимієм, уманським

— Григорієм Білогрудом, браславським — Григорієм Дорошенком, подільським та могилівським — Євстафієм Гоголем, калницьким — Андрієм та з паволоцьким — Андрієм Дорошенком. А наказним гетьманом у цих полках настановив Григорія Гамалію. Сам же, закрившись у Чигирині, послав за ордою. Орда прийшла. Дорогою ж, минаючи Рашків, почали глум чинити. Тоді горожани прогнали її з міста, а потім змушені були, як відкупне, зібрати татарам шість тисяч злотих. А потім орда з братом Дорошенка пішла на Богуслав і там напала на москву та на гетьмана, проте так дістали, що заледве самі в Лисянку повтікали. Та лисянські мешканці перебили їх, а татарську старшину та Дорошенкового брата видали гетьману Самойловичу. Інший же брат Дорошенка разом із своєю компанією втік. Ото так усі міста та полки задніпровські, окрім Чигирина та Павлочі, завдяки Якову Петровичу Улизьку (генеральний суддя Дорошенка) та завдяки полковникові корсунському Михайлові Солов'ю поклонилися царській величності та гетьману Самойловичу. Приблизно тоді ж і гетьман Ханенко, що був настановлений королем Вишневецьким і котрий від нього одержав булаву та бунчук, відразу ж після смерті короля, передав свою владу Івану Самойловичу. Цьому дозволили деякий час проживати у Києві. Через деякий час боярин Ромоданівський, доручивши командування частиною великоруського війська синові Андрієві, а гетьман Самойлович, залишивши наказним гетьманом Івана Лисенка, вирушили під Переяслав. Прибули вони туди і там, разом з Дорошенковим суддею Улизьком, з корсунським полковником Солов'єм та з іншими, а також з малоросійською генеральною старшиною, полковниками та з сіромою зібрали в Переяславі вільну загальну раду перед боярином Ромоданівським і обрали єдиним гетьманом обох берегів Дніпра і аж до Дністра Івана Самойловича. А в цей час гетьман Дорошенко, замкнувшись з сердюками у Чигирині, чекав на турецьку та татарську підмогу. І хоч послав Івана Мазепу в Переяслав до боярина Ромоданівського та до гетьмана Самойловича на раду і просив надіслати до Чигирина собі на заміну яку-небудь великоруську особу, що і було зроблено, проте не вдовольнившись дворянином, що прибув від імені його царської величності, Дорошенко відіслав його назад до Переяслава з проханням відкласти раду до літа, щоб він за цей час зміг здати гетьманування Самойловичу. А тим часом закликав орду на чолі з трьома султанами і разом з ними, з сердюками, з компанією та з чемерисами в квітні місяці вийшов з Чигирина, взяв навколишні міста, попалив їх, а міські залоги, що були полишені гетьманом Самойловичем, і людей у містах з їхніми жінками та дітьми повіддавав орді. Після цього повернувся у Чигирин, а орда з добрим християнським ясирем — у Крим. З цієї причини гетьман Самойлович в травні місяці вирушив під Смілу переяславського полковника Дмитришка, поставивши його наказним гетьманом над двадцятитисячним загоном козаків та придавши йому два полки росіян і п'ятнадцять гармат. Дмитришко прийшов під Смілу і став зі своїм військом. Тоді ж таки Дорошкові на підмогу вийшов з Криму якийсь султан з двадцятитисячною ордою. Вони умовилися з Андрієм Дорошенком розбити Дмитришка під Смілою. Взяли

сердюків, компанею та чемерисів і підібралися потай до війська та, не доходячи до Дмитришка, несподівано напоролися під Орловцем на полки, що випадково перебували там (Гадяцький, Уманський, Торговицький). Напоролися і Андрій Дорошенко та султан усією своєю силою вдарили на них. Проте, хвала господу, атаковані довгий час, мужньо відбивалися та так, що орда і Дорошенко не спромоглися щось вдіяти з ними. А тим часом Дмитришко почув стрілянину і, не гаючи й хвилини, поспішав з кінним загоном у бій і так накрив татар та Дорошенка під Ташликом, що вони своїм трупом густо вкрили поле на чотири милі навкруги. А багатьох татар та козаків живцем взяли. Після отакої Дорошенкової неправди боярин Ромоданівський та гетьман Самойлович розважно порадилися і рушили з своїми загонами під Чигирин і стали з боку Черкас та Затясминської. Це цією дорогою Дорошенко в Крим та через Гоголя у Цареград слав жагучі прохання про підмогу і таки підняв уже повторно турецького султана та хана на війну. Проте вони у всіх містах (аж до Дністра) застали людей безбоязних, тому що боярин Ромоданівський та гетьман Самойлович зуміли запевнити їх своїми листами, щоб вони чекали на государеве військо і бились безбоязненно.

РОЗПОВІДЬ ПРО ТЕ, ЯК ТУРКИ ВЗЯЛИ УМАНЬ, ЛАДИЖИН ТА ІНШІ УКРАЇНСЬКІ МІСТА

Потім боярин та гетьман, які уже впродовж кількох тижнів брали Чигирин, дізналися, що турки великими силами прийшли на Україну. Тоді вони вирядили Дмитришка з військовим загоном на перехват до Мурашка, якого турки взяли в облогу у Ладижині. В дорозі Дмитришко дізнався, що турки уже взяли Стену, Бар, Підгайці, Мажибож, Ладижин та Умань і що хан з усією своєю силою поспішає до Чигирин на підмогу Дорошенкові. Тому він облишив Мурашка і повернув назад до Канева. Князь Ромоданівський та гетьман Самойлович, не зумівши взяти Чигирин, повернулися до Дніпра. А хан, не заставши їх під Чигирином, разом з Дорошенком кинулися навздогін і мчали їх до самого Дніпра, проте даремно, оскільки російські війська за одні сутки геть всі перейшли через Дніпро. Після того як відступила сильна російська армія, котра не лише не допомогла Умані, Ладижину та іншим містам проти турок стояти, а ще й полишила міста у Подніпров'ї татарам на ясир, відступила тільки почула, що супроти неї іде хан та Дорошенко, і з усього Задніпров'я просто втекла. Після цього з остраху кинулися розбігатися люди навіть з фортечних міст; вони полишали храми господні, добрі військові припаси, будинки, повні всякого добра, і кидалися у світ на божу ласку. З усіх цих міст, вартих згадки, для прикладу назву лише Лисянку. Не

раз і не два вона давала відсіч ворогу. Так вона вистояла проти Чернецького (воєводи руських земель) з гетьманом Тетерею, що облягли її великими пішими та кінними силами і ордою, що прийшла їм на підмогу. Шістнадцять тижнів брали вони її, добували гранатами та гарматами і не взяли. Вистояла вона і проти волошина Кастанного, який прийшов під Лисянку з шеститисячним військом і хотів її взяти миром, а потім думав пограбувати. Люди прогнали його з ганьбою і безчестям. Вистояла вона і проти гетьмана Суховія, що з величезною ордою прийшов на Україну, і перед яким усі українські міста просто тремтіли. Його вона також не впустила у місто. А того 1674 року 16 серпня побачивши, як таке сильне військо од якогось там ординця за Дніпро відходить, того ж року і вони змушені були залишити добре підготоване для оборони місто, змушені були залишити військові припаси, церковну утвар і домашній скарб та, страхом подолавши жаль, ніким не спонукувані, розбіглися хто куди. Хан та Дорошенко, повертаючись від Дніпра та поплондрувавши збезлюднілі міста та села, опісля також побачили опустілим те знамените й багатолюдне місто Лисянку. Побачили і зраділи. Бо ж ніколи раніше хан з татарами не дозволяв собі навіть глянути зблизька на нього. А зараз він безбоязненно увійшов туди, зруйнував і спалив. Така ж доля спіткала через деякий час Стеблів та інші міста. А ще до цього турецький султан послав візира свого намісника добувати Ладижин, у якому сидів Мурашко з п'ятитисячним загоном козаків. Його послав туди гетьман Самойлович і наказав захищати місто. І Мурашко захищав. Він відбив одинадцять приступів, перебив силу турків. Та коли під місто підійшов сам турецький султан, місто впало. А сталося це через зраду. В Ладижині були козаки гетьмана Дорошенка та подільського полковника Гоголя. Сам же Дорошенко та Гоголь підійшли до міста з турецьким військом. Вони й намовили своїх до перемир'я. Побачив Мурашко зраду і, здавшись на бога, зі своїм загоном відійшов у фортецю. А турок, викликавши з міста усю старшину для присяги, побачив, що Мурашко займає замок і що місто лишилося без старшин, усією силою, забувши про присягу, напав на безборонних мешканців і почав їх немилосердно рубати мечем та палити місто разом з дітьми і жінками. Тих же, що зуміли врятуватися від вогню, він брав у полон. Як християни, воїни шеститисячного загону Мурашка, що закрилися у фортеці, скільки було в їхній змозі, нападали на турків і боронили люд. Проте мало чим допомогли — турки весь люд перебили. Потім турок почав і замок брати. Протягом двох тижнів безперестанку штурмували його. Мурашко ж не раз робив вилазки і силу ворога перебив. Знеможений щоденною ратною роботою та нестерпною спрагою, він все ж не склав зброю. Турок жодного козака живцев не взяв. Один за другим всі вони полягли.

Розпашілий від християнської крові, того ж року турок пішов під Умань, послав у місто дванадцять своїх пашів і почав схиляти городян до замирення. Та уманці, вже знаючи, що з своїм замиренням зробив турок у Ладижині, і покладаючи надію на численний люд, що втік сюди з навколишніх міст і сіл (а сюди прибули і люди Торжка з своїми городянами та селянами), розбили

загони пашів і впродовж кількох тижнів давали знатну відсіч туркам. Та підкопами і їх здолали. Однак і подолані вони чинили опір та захищалися на фортечних мурах і по вулицях билися просто навкулачки. Був в Умані і Дорошенко, було при ньому військо православне і вони з острахом дивилися як по вулицях біжить кров. А її було досить, бо всі уманські християни мужньо вмирили під ударами меча. Там же, в Умані, турки відрізали в убитих християн голови і за кожну голову брали в паші по червінцю. А були голови, з яких здерли шкіру та набили соломою, висушили й відвезли під Ладижин до цісаря. У тих же міст, що піддалися туркам, вони взяли викуп синами та дочками й побусурманили їх.

Після скорення Умані турок повернувся на свої землі, а Дорошенко полишив орду. З нею Дорошенко пройшов Україну і всіх, хто піддався царській величності, нищив. Якщо хтось зумів приховати щось від війська, у тих зараз брав усе катуванням і платив татарам. А своїй піхоті, не маючи чим платити, наказав грабувати купців у дорозі.

Року 1675. І почали Задніпр'яни свою землю кидати і переходити в Малу Росію до гетьмана Самойловича. Гетьман, скоряючи сваволлю, приймав їх гостинно; начальних потішав чинами, аби вони перебуваючи у Задніпров'ї не губили християн (разом з турками і татарами, що служать Дорошенку).

Того ж року піхота Дорошенка перейшла на службу до короля Собєцького. Король взяв їх до двору, видав одіж і плату. А орда, побоюючись, щоб чого доброго ще й Дорошенко не замирився з королем, прийшла йому на підмогу, оскільки король, після того як султан залишив Бар, Рашків та Могильов, вигнав турок з України і за думав приєднати її до себе. Проте не завершив задуманого. Полишивши у взятих містах комендантів, він змушений був поїхати в Краків на коронацію. Князь же Ромоданівський та гетьман Самойлович послали загін під Чигирин в наїзд. Він підняв усіх жителів Корсуня і разом з полковником переселив за Дніпро в Малу Росію. Опісля ляхи спалили місто разом з церквами. Останній же наїзд не дав нічого. Проте Дорошенко замирився із запорожцями та з їхнім кошовим Сірком і вони обоє присягли на підданство царській величності, а щоб переконати у щирості вчинку, він відіслав своїх турецьких яничарів під охороною тестя на Москву. А сам, прагнучи стати малоросійським гетьманом, почав підкупляти запорожців, почав схилити на свій бік старшину Самойловича, підбурював їх проти гетьмана і радив вчинити так, як це було за Сомка та Брюховецького — зібрати чорну раду і обрати його гетьманом. Проте мало хто пристав на це. Зрозумівши ж опісля, що гетьманом в Малій Росії йому не бути, він знову почав намовляти турка та орду. Проте турок, гнівний за своїх яничар, відмовився допомагати йому. І полишений сам на себе, він зібрав півторатисячний загін своєвольної піхоти і ходив з ним по Україні та брав плату з міст і сіл, що ще лишилися вірними йому. Та на всі сторони манив своєю приязню.

Року 1676. Царська величність побачила, що Дорошенко зичливими листами тільки приховує свою брехливість та підступність. І аби він чого злого не вчинив через свою злобу, то государ спорядив великоруське і

малоруське військо та смоленську шляхту на чолі з князем Ромоданівським та з гетьманом Самойловичем під Чигирин. Спершу облягли його загоном на тисячу двісті возів. Той поїзд так оперізавав Чигирин, що ні одна жива душа з навколишніх міст не могла проникнути до Чигириня. Дорошенко, перебуваючи в осаді з самими тільки чигиринцями, злякався і почав трактувати з князем Ромоданівським та з гетьманом Самойловичем. Він вимагав, щоб вони запряглися зберегти йому життя. Ті погодилися. Тоді він вийшов з міста, вклонився боярину і гетьману, здав Самойловичу гетьманство, а разом булаву та бунчук, потім вивів з міста найманців і здав місто та артилерію, їхнє місце зайняло військо великоруське і малоруське на чолі з чернігівським полковником Василем Бурковським, у місті вони знайшли чимало гармат і силу пороху. А Дорошенку переможці повеліли їхати у малоросійське місто Сосницю на проживання. Отакою неоплаканою ганьбою та зруйнуванням України завершилося гетьманування Дорошенка. Він змусив в остраху жити і поляків. Бо привів на Україну турецького султана, а той, загарбавши Подолію та Україну, переніс межу своєї імперії аж до Коростишева та під Львів.

Тоді ж таки турецький паша Каплун виступив з величезним військом спуроти не готового до війни короля Собецького. І король, хоч і дав-таки добру битву, проте, втрапивши в облогу та переживши велику скруту, змушений був все ж замиритися з турком. Давши тридцять тисяч червінців викупу, він поступився Поділлям та Україною аж до Коростишева і змушений був згодитися і з іншими вимогами турків.

ГЕТЬМАНСТВО ГОГОЛЯ НА ЗАДНІПРОВ'І

Євстафій Гоголь гетьманувати почав так. Оскільки все Поділля і вся Україна перебувала під турецькою владою, то король польський призначив подільського полковника Євстафія Гоголя козацьким гетьманом, визначивши йому у Димері постій і розквартирував його загін на Поліссі та в Литві. Одіж та плату виділив з королівського скарбу.

Року 1677. Султан турецький, що після замирення з польським королем взяв під свою руку Поділ та Україну, побачив, як великоросіяни та гетьман малоросійський взяли Дорошенка, побачив, як вони переманюють людей разом з усією старшиною за Дніпро, як селять їх на пустельних землях аж до Дону, побачив, як там виростають міста та села, як росіяни та запорізькі козаки взяли Чигирин, побачив і почав побоюватися, щоб чого доброго все це не завадило йому.

Як випустили Хмельницького гетьманом на Україну.

Вирішивши якось завадити вказаним діям росіян та гетьмана Самойловича, він випустив з темниці Юрія Хмельницького, дав йому князівський титул і, щоб сіять неспокій, наказав писатися князем руським та гетьманом запорізьким. Потім вирядив на Сороку, звелів набрати собі військо по Задністров'ю і поселити слободи на опустілих українських землях. А також наказав йому взяти своє військо, взяти турецьку і татарську силу, що ходила під орудою паші Ібраїма та хана кримського і вирушати на старинне чільне місто козацьке — Чигирин. А взявши його, іти далі — на Київ. І десь в останніх числах червня турецькі і татарські сили, а з ними також Юрко Хмельницький прийшли до Чигирини і впродовж чотирьох тижнів брали його усією силою і усіма способами — і приступами, і підкопами, і гранатами, і безперервним обстрілом. Штурмували і вдень і вночі. Проте великоросіяни і козаки стояли твердо. Не раз робили вилазки і перебил тисячі турок. Коли ж турки дізналися, що сили царської величності під проводом князя Ромоданівського та гетьман малоросійський Самойлович з козаками ідуть Чигирину на підмогу, то ще завзятіше почали штурмувати місто, штурмували без передишки і вдень і вночі, не даючи обложеному отямитись та прагнучи взяти його до приходу підмоги.

Проте боярин Ромоданівський та гетьман Самойлович дуже скоро добралися до Дніпра і, не гаючи часу, потай вислали до Чигирини півтори тисячі піхоти та полк москви, які з божою допомогою пробилися крізь ординські лави і увійшли в місто до обложених. В свою чергу турки і татари всіляко заважали великоросійським та малоросійським військам перебратися через Дніпро. Тоді козаки опівночі на човнах перебралися на другий бік ріки, викопали окопи, до яких почало перебиратися усе військо, і почали з гармат хана і турок від Дніпра відбивати та шанці боронити. Два дні точилася битва велика. У цій битві загинув ханський син. Через деякий час турки вже побачили основні сили Великої та Малої Росії під Чигирином. Крім того їм стало відомо, що в нивах поблизу Дніпра з великою силою став табором і князь Голицин. А Чигирин, як не брав його турок, все стоїть. Чотири тижні він ходив на приступи (уже кілька разів козаки турок з валу врукопашну відбивали), чотири підкопи зробив, а міста так і не взяв. Перелякався сильно, бо щось і орда не дуже зичливо до турок була настроєна, і 29 серпня відступив від міста. Після відходу турецького війська, великоруські та малоруські сили заходилися лагодити Чигирин та його замок, що були таки добре попсовані підкопами та турецькими гарматами. Вони лагодили стіни, закидали шанці. А в Черкасах, Медведівці, Жаботині, Мошнах, Драбівці, що їх взяв був турок, знову поставили свої залоги. На завершення залишили в Чигирині полковника Кравченка з козаками та Москвою, а тамтешню старшину і корінних козаків, оскільки Самойлович не довіряв їм, переселили на Задніпров'я і поселили навечно там. А султан всіх тих пашів, що втікли з-під Чигирини, наказав скарати насмерть. Такої долі не уник би і хан, коли б не втік у черкаські землі. Тоді турок нового хана прислав у Крим. Юрія ж Хмельницького винили менше. Йому повеліли на наступне літо знову готуватися в похід на Чигирин та Київ.

Року 1678. На всеїдну неділю орда стала кошем під Рославлем і таки чимало лиха людям накоїла у Переяславським повіті.

Аренда на горілку у Малій Росії.

Того ж року, щоб було чим платити піхоті та кінному війську, а також тому, що перейшло від Гоголя, гетьман Самойлович по всій Малій Росії увів аренду на горілку.

Тоді ж таки весною військові сили його царської величності під командою царевича Косимовського та князя Ромоданівського і добрячий-таки загін на чолі з гетьманом Самойловичем вийшли і, з'єднавшись 10 травня, прийшли до Дніпра на Бужинську пристань. Вони хотіли знову іти на Чигирин, оскільки турок, маючи намір поквитатися за минулорічні свої втрати та за минулорічну ганьбу, знову вислав великі татарські і турецькі зағони на чолі з візирем Мустафою та з силою пашів і прямував під Чигирин. Прийшли вони туди 8 червня і почали штурмувати місто. Брало приступами, обстрілом, гарматами та підкопами. Брало всяким промислом не один день. Нудилися будь-що свого наміру доскочити. Проте військо великоруське під орудою благородного командира Івана Івановича Ржевського та військо запорізьке на чолі з ловким у справах ратних вождем Григорієм Григоровичем Коровченком відважно стріляло ворога з міських мурів і хоробро відбивало. Не раз на вилазки ходило і в шанцях силу яничарів перебило, а живих начальників та рядових ловило, їхній мужності та дерзновенності навіть турки дивувалися. А війська великоруські та малоруські, що прийшли на перехват на чолі з боярином та гетьманом стали під Бужином біля перевозу і почали чекати на князя Булата з калмиками та на донських козаків. Дізнався про підмогу ворог і став і собі підстерігати її. Кілька тижнів турки і татари невперемінку стерегли. Та незабаром калмики прийшли. Відразу ж після приходу калмиків військо рушило на Чигирин. Супроти нього на Вітрову річку з артилерією та величезним військовим загоном виступив паша Каплун. Тут, на річці, на переправі, зішлись вони і вели страшну битву, аж поки обидва табори не покрила ніч. На ранок росіяни та козаки переправили табір, прийшли під гору, а турки відкрили по них згори артилерійську стрілянину і стріляли так, що отам, в пеклі страшного бою, змусили їх перебувати аж до ночі. Опівночі вдалося-таки вирядити чернігівського полковника Бурковського, придавши йому чимало москалів, до Чигирина. Та вони, ще не дійшовши до гори, перелякалися і, переполошені стріляниною, страшенно збудоражили турок, а ті ще дужче почали палити з гармат по козацькому табору. Отак цілий день ведучи страшенну битву, вони знову змушені були нидіти ніч. А на ранок, в суботу, росіяни та козаки лавами пішли на турка, вибили його з гори і захопили двадцять сім гармат з різними ризтунками. Це страшенно перелякало турок. Та військо не пішло услід. Тоді турки огляділися на козацьку погоню, повернулися і почали її гнати, рубаючи в чистому полі москалів та козаків, і отак аж до табору. Проте один московський полковник, обкидавшись рогатками, не без знатної відваги утримався на горі. Отоді до нього підтягнули усе військо, увесь табір і знову

цілий день билися. Побачив турок, що проти нього стоїть велика сила, страшенно перелякався, перейшов за Тясмин, а всі мости за собою попалив. А великоруські та малоруські війська підступили під Чигирин, стали під бором коло озера і, жодного промислу не чинячи, цілий тиждень стояли. Турок за цей час підбадьорився і ще старанніше почав штурмувати місто. І хоч гетьман послав у Чигирин свіжі сили, проте вони ще не звиклися з підкопами і вельми їх боялися. А ті, що призвичаїлися до всіх штурмів турецьких — козаки гадяцького полку та інші — і що увесь час сиділи в облозі, ті прийшли у гетьманський табір до своїх родичів у гості. І ось в п'ятницю, якраз біля оцих свіжих сил у місті підкопу було вирвано дірку, а гранатою вбито чигиринського воєводу Ржевського, чоловіка справного і військового.

Чигирин взято. Опісля ж, 10 серпня в неділю, в полудень, коли військо у таборі напилосся і, повернувшись в місто, після обозу заснуло, тоді під містом було зірвано кілька підкопів. Військо, що щойно прийшло в місто, побачило турок, проте не кинулося на підкопні проломи (як те завжди робили звичні до цієї справи козаки, коли турок в проломі рубали, проломи ж закидали мішками з землею), а кинулося з міста навтьоки, стовпилося на мосту, обломалося і почало тонути. Ті ж, які тікали греблею, навіть самі дивувалися, що їх старшина ніяк не може повернути назад. Тоді загинуло кілька тисяч козаків. Тільки козацька піхота, що була під горою за церквою, та москалі в замку боронилися до самої ночі. Тих козаків, що ще якимось залишалися в місті і за містом, коло Тясмина і за Тясмином, турки до вечора рубали, нікого в живих не залишали. Проте сердюки до ночі боронили перехід на греблі. Коли ж настала ніч і коли до них підійшли москалі, вони в гармати вшерть понабивали пороху, підпалили замок і з козаками, що були під горою, через турецьке військо, яке саме перейшло Тясмин і приєдналося до своїх, пішли напролом. І прорвалися, оскільки турків на той час полонив панічний жах. Бо вони побачили, як гармати, набиті порохом, та порохові запаси замку почали рватися і, освітивши все небо, почали з страшенним тріском піднімати замок і падати на табір.

А в понеділок зранку, ще не сходило сонце, великоруське та малоруське військо, долаючи напади турок і татар, повернуло до Дніпра і за два дні пройшло всього дві милі. У вівторок окопалося поблизу Дніпра. Услід за ними з усіма своїми силами приспіли візир, хан та Юрій Хмельницький. Оступили і невтомно, витрачаючи страшенні зусилля, вдень та вночі йдучи на приступ, впродовж тижня штурмували боярина і гетьмана. Отут, навчені вправністю свого вождя, вправністю гетьмана запорізького Івана Самойловича, козаки таку битву дали туркам, якої на протязі усього віку ще ніхто не бачив. У цій битві не тільки силу силенну турків було перебито, а навіть під самим візирем двох коней було забито. Козаки ж не лише оружно, а й врукопаш з турками билися. Бо турки, прагнучи ще більшої слави, наступали так, щоб взяти табір разом з вождем. Проте з божою допомогою спромоглися лише на невідшкодовані втрати і змушені були від наших військ відступити на Чигирин. Відходили швидко. Тільки на третій день, коли

переправляли обозні тяжари, уповільнили рух і пішли в свою землю лише з третиною своїх бусурманських сил. Про все це, читачу, ти можеш детальніше дізнатися в Синописі Київському. Ото тоді, після того, коли в час прориву взяли у таборі верблюдів з опудалами та порожні намети, тоді козаки зрозуміли, що турки, аби створити видимість великої сили і заради того, щоб росіяни та козаки побільше набоїв вистріляли, ставили порожні намети та верблюдів сіддали опудалами.

Коли Юрій Хмельницький побачив, що турки, повергаючи все на дорозі, рушили додому, то попросив у них невелику частину легких своєвільних людей (турок і татар) і разом з Яненком пішов на Канев, спалив його, людей вирубав, а в церкві монастирській мурованій люд подушили вогнем. Ті ж, що вціліли, присягнули Хмельницькому і здалися. Так здалися і інші міста — Черкаси, Мошни, Корсунь, Жаботин. Вони поклонилися Хмельницькому і залишилися під турецькою владою. Потім поляки відступили з Калмика, Немирова, Іллінець, Жорниш: і Хмельницький в Немирові, а Яненко в Корсуні ставши з татарами, свої залоги по містах залишили. Хмельницький тоді писався з турецької ласки князем руським та гетьманом запорізьким.

ГЕТЬМАНСТВО ЯНЕНКА ЗА ДНІПРОМ

Року 1679. Яненко оголосив себе гетьманом, закликав численні Білгородські орди і з-за Дніпра прийшов під Козелець, ба навіть по саму Носівку вони села повибирали. А відразу ж за ними і Кримські орди, очолені чотирма султанами, та Хмельницький пішли на Черкаси та на Малу Росію землі розоряти. Тільки сніги великі їм стали на заваді і їхні загони добралися до Яблунівки та до Лукомля. Прочувши ж, що проти них стоїть уже наготові військо, що воно вже рушає від Ірклієва та від Миргорода, вони кинулися назад, гублячи силу коней і татарського люду. Після того, як вони відійшли, гетьман Самойлович послав свого сина Семена за Дніпро. Від нього втік з Корсуня Яненко, а гетьманович Семен Корсунь, Мошни, Дривівку, Черкаси та Жаботин з усім людом на свій бік Дніпра переправив.

Того ж року у Гродно проходив вальний сейм. На нього навіть папа прислав свого представника і всіляко спонукав, аби король та Річ Посполита розірвала з турками мир, а замирилася з царською величністю та з усім християнством. Він обіцяв з своєї казни виділити кошти на військо. Говорив, що турок на той час, пожерши силу християнства, страшенно збагатився і що зараз треба все християнство об'єднати і не давати турку далі поширюватись.

Того ж року велике військо ходило на Київ. Про це дивися у Київському Синописі.

В той же рік турецькі війська змурували Казикерман і Тавань; а москва та козаки, очолені кошовим Іваном Сірком, ходили руйнувати ті міста, і перед турком запорожці з січі в луги дніпровські тікали.

Року 1680. На початку року вийшов хан з ордою, став біля Мерла і на тридцять миль навкіл у московських слободах почав юрмами людей в ясир брати.

Того ж року весною, в день св. Миколи, а потім на св. Трійцю Білгородська орда забрала силу людей поблизу Києва.

В той же рік велике військо московське під проводом князів Голицина та Ромоданівського прийшло під Путивль і поглядало на турка, дивилося, що ще він супроти християнства затіватиме. До них їздив гетьман Самойлович з старшиною і радилися, як примиритися з турком.

Того ж року турки, не чекаючи сейму, що до нього ляхи відклали визначення кордону, взяли й розмежували Поділля. Все за Стрий до Чорткова та Трембовля підгорнули під себе і кордон означили мідними стовпами.

Року 1683. Польський король Ян Собецький розірвав мир з турками, оскільки турок пішов на цісаря християнського і підкорив всю землю угорську, а потім візир прийшов до стольного міста цісарського Відня і там добре-таки його добував. Навіть цісар, після того як кілька разів сходився з турками в битві, змушений був відступити з міста, поїхати і найняти солдатів-найманців, а потім знову організувати відсіч. Заради загальної християнської справи, заради звільнення того християнського міста, туди з власної охоти ходило чимало і козаків. Там козакам знатно заплатили. Коли ж польський король Ян Собецький з військом польським підійшов до Відня, то вони так силу турецьку розбили, що сам візир, залишивши напризволяще табір, гармати і намети, з невеличким загоном заледве втік. Услід за ним було послано погоню. Вона безбоязненно заходила у перше-ліпше місто, не боялася відсічі і руйнувала та пустошила його.

ГЕТЬМАНСТВО КУМИЦЬКОГО ЗА ДНІПРОМ

Року 1684. Король Собецький в Немятові (Немирові) поставив запорізьким гетьманом Куницького, а той з дозволу короля настановив у всіх Задніпровських полкових містах полковників та сотників і, прийнявши з відома короля під козацькі корогви посполитих людей, пішов у Білгородщину, коло Тагіна спалив посад і чимало всякого лиха накоїв татарській землі. Та коли син хана з ордами почав наступати на нього, він, не сподіваючись відбитись, з невеличким загоном втік з війська. Військо ж відбилосся від татар і без нього, гетьмана, повернулося ціле і неущкожене і вбило Куницького.

ГЕТЬМАНСТВО ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАКА МОГИЛИ ЗА ДНІПРОМ

Опісля в Немирові гетьманом настановили запорізького козака Могилу. А він повиганяв турок з міст навкруги Кам'янця і там свої залоги поставив. Потім чимало козаків з обох берегів Дніпра пішли на службу до цесаря. Цісар же в Угорщині разом з Текелієм, вождем малярським, розбили кількох турецьких пашів, землю ж волоську на цю годину ляхи, татари та козаки вкрай спустошили.

Того ж року гетьман запорізький Іван Самойлович з відома їхньої царської величності проклав польсько-руський кордон — по річку Сож, від Гомеля аж до Рославля. Потім у містах залишив свої залоги, а окреслені волості передав у відання Стародубівського полку.

Року 1685. Після того як цесар та поляки розбили турецьке військо, взяли п'ятсот гармат та міста Буду, Решич та Стрикон, поляки вертали додому. В дорозі їх перестріли турки і татари, намертво осадили. Коронний гетьман, не маючи сил вирватись з осади, дозволив татарам пограбувати Волинь, а людей тамтешніх забрати в ясир.

Того ж року турків розбили на морі венети на фриційці і стало у тій частині туркам дуже тісно.

Року 1686. Польський король та їхня царська величність уклали Вічний Мир, його в Яворові підписав і скріпив присягою Шеремет. За цим договором поляки зобов'язувалися не допоминатися України та Смоленська. З цим погодився також і цесар і, зі згоди папи, підтвердив угоду. Тільки з умовою, щоб росіяни розривали мир з турками і рушили з своїми та козацькими силами на Крим і відбили в татар охоту ходити на цесаря та ляхів. Відразу ж Косогов з російським військом вирушив у похід. Він зимував нижче Запоріжжя.

Року 1687. Під Перекоп з великоруським військом ходив Василь Васильович Голицин. З ним у цій компанії був також і гетьман Самойлович з шістдесятитисячним загоном мушкетерів добірного війська козацького. А оскільки татари підпалили в степу траву і випалили її пожаром, то військо змушене було відступити від Кунської річки. З голоду почали мerti коні та люди. Тоді, добравшись до Коломака, 23 червня, генеральна старшина та полковники взяли свого гетьмана і віддали Голицину під караул. Отак і закінчилося гетьманування Самойловича.

ГЕТЬМАНСТВО МАЗЕПИ В МАЛІЙ РОСІЇ

Після того як Самойловича взяли під арешт, 25 червня на гетьманування настановили Івана Мазепу. Мазепа, взявши владу, невдовзі послав за Дніпро

за гетьманичем Григорієм, який в цей час перебував там і успішно воював татар. Без всякого спротиву взяли його, потім відвезли у Сивськ і там відрубали на пласі голову. А його брата Якова, генерала смоленського, що був зятем Швайковського, заслали в Сибір. Все це було справою рук підступного Мазепи.

Року 1688. Росіяни та козаки збудували місто Самару.

Того ж року цар розбив турецьке місто і взяв сербську столицю Белград, взяв Соленик та інші міста. А козаки спалили увесь Очаківський посад і забрали людей.

Року 1689. Рано навесні Василь Васильович Голицин та гетьман Мазепа і бояри Шейн, Долгорукий, Змійов, Шереметов та Шепельов уже вдруге ходили з російським військом у Крим. Вирушили так рано, що уже в квітні місяці добралися всіма основними силами і обозом до Самари і, відпочивши там таки добре та привівши в порядок обоз, з божою допомогою до святої трійці підійшли під Перекоп. В час походу татари не раз нападали на табір, проте кожного разу великоруське та малоруське військо давали їм відсіч і відбивало. Одного разу навальним нальотом вони таки пробилися в табір, Сумському та Охтирському полкам заподіяли відчутної шкоди в людях та возах, проте сердюки гетьмана, що саме нагодилися на цей час, боєм вигнали татар з обозу. Потім татари побачили, що таку велику силу їм не сила утримати, повтікали у Крим і почали хитрувати. Коли наші війська з своїми окопами почали під Перекоп підступати, тоді татари запросили миру, пообіцяли великому боярину викуп і обдурили його. Вони насипали в бурдюк, замість червінців, ремінців, а зверху прикрили їх справжніми грішми і дали Голицину. Тоді військо, що добралося до Криму з такими труднощами і з охотою добуло славу та здобич, змушене було неохоче виступати, на чім світ лаючи гетьмана. Гетьман змушений був виїхати до війська і вимовляти свою невинність та лагідними словами угомоняти воїнів. Опісля Мазепу та полковників покликали в Москву, там царі Іван та Петро Олексійовичі щедро обдарували їх і тримали гостями від дня святого пророка Іллі до покрови святої богородиці. А в цей час там за зраду скарали бояр, а Голицина заслали в Сибір.

Року 1690. Козацьке військо ходило під Очаків, де попало посади та чимало лиха накоїло татарам. Відтоді у нове місто Самару почали ходити на сторожу полками поперемінно. Кожен полк сторожував чверть року.

Року 1692. Орди Кримські та Білгородські взимку взяли в полон людей навкіль Домонтова та прочувши, що козацьке військо на чолі з гетьманом стоїть напоготові, повернули назад. За ними аж за Дніпро погнався осаул Гамалія з немалим кінним загоном та так і не догнав. Однак градське військо та компанея пішли під Очаків, спалили посад, взяли ясир і повернули назад.

Того ж року Мазепин канцелярист Петрик утік на Запоріжжя, а звідти в Крим. Навесні взяв підняв орду і запорожців, прийшов на Полтавщину, почав її пустошити та міста скоряти під свою руку. Та варто було Мазепі зібрати малоруські полки і виступити проти орди та Петрика, як вони відразу ж покинули Малоросію і втекли в Крим.

Року 1693. Взимку ханський син та Петрик з ордами прийшли під Полтаву. Проте заставши там гетьмана Мазепу і військо напоготові, побоялися і, небагато лиха окіл Полтави накоївши, безуспішно повернулося в свої краї.

ЧОМУ ПОВСТАВ ПАЛІЙ

Після того як польський король, зі згоди та з відома папи і цісаря, замирився з російським монархом і коли покладали вони силами усіх християнських монархів воювати турка і татар, тоді багато хто із малоросійських та запорожських звитяжців зібрали собі охочих козаків і, ставши ватагами, тобто полковниками, з власної волі подалися на бусурман, стали на захист християн та їхніх кордонів. Вони нищпорили степами по обох берегах

Дніпра, кормилися м'ясом дичини, переховувалися і піджидали татарські загони, які гнали ясир з Польщі та Росії у Крим та в Білоградщину. Нападали на них, розбивали, забирали коней і зброю, а християн — жінок і чоловіків — відпускали у свої землі і супроводжували в дорозі додому. Тим козакам, що добровільно несли службу у широких і безмежних степах, має завдячувати все християнство і з подивом має говорити про них. Бо й справді у тих диких та широких степах не має ні доріжки, ні сліду, як у морі. Однак ватаги добре знали шлях і ходили там немов добре схоженою дорогою. Ходили з великою опаскою, аби їх не могли виявити татари, по кілька місяців не палили вогню і тільки раз на день їли. Їли толокно та потовчені сухарі. Не даючи своїм коням навіть іржати, вони немов дика звірина ховалися по тернах та в комишах і з великою опаскою, то з'їжджаючись то роз'їжджаючись, верстали свою путь. У тих безмежних та диких степах вони відшукували дорогу вдень по сонцю, по високих гірських кряжах та могилах, а вночі — по зорях, вітрах та річках. Отак ходячи, вони видивлялись татар, неждано нападали на них і невеликими загонами величезні купи їхні розбивали, християн звільняли та додому відпускали, а самих турок і татар відвозили в Москву або в Польщу до короля, їх там приймали і добре обдарувавши, по доброті монаршій і шануючи вольності всього війська запорізького на Запоріжжя в Малу Росію відпускали.

З-посеред тих вільноохочих запорізьких ватагів або охочих полковників виділявся Семен Палій, що був родом з Борзни. Він одружився на Задніпров'ї у Фастові і, тримаючи при собі військо вільноохочих, не тільки не допускав, щоб татари Польщу та Росію воювали і опустошали, але й сам ходив і свої загони посилав на села татарські — на Бучаки, в Білгородщину та на Очаків — і руйнував їх. Коли ж супроти нього виходили татари, то він мужньо і щасливо ось уже на протязі кільканадцяти років побивав їх, побивав з

великою користю для корони польської та для всього християнства. Втихомиривши Задніпров'я, і пообсаджувачи численні міста своїми залагами, він жив як удільний пан. його вільно-охоче військо стояло постоем на Поліссі аж до кордону з Литвою і збирало на його користь десятину з пасік, з продукту та з усякого прибутку по всьому Задніпров'ю, навіть аж біля Дністра та Случі. Супроти нього не раз ходили походами Кримські та Білгородські татари, ведучи з собою як підмогу яничар. Вони підходили навіть до Фастова (де була резиденція Палія), хотіли тут його взяти. Проте він так їх побивав і проганяв, що навіть одного разу щонайголовнішого султана живцем взяв. Потім татари вирішили замиритися з ним і почали обдаровувати багатими дарунками. А ляхи, забувши оті тяжкі спустошення, що їх накоїли татари, забувши тих, завдяки чиєму військовому промислу і чиєю мужністю вони звільнилися від тієї напасти і деякий час в тиші та супокій жили, забулися про все те, і заздрячи своєму визволителю, підступом напали на нього, взяли і в темницю у місто Майборок відіслали. Просидівши там доволі довго, він сів прямо в кайданах на коня, якого зумисне підвели йому, і втік до свого війська. Тоді коронний гетьман послав з кварцяним військом, з німецькою та польською піхотою рейментара. Усім загоном при артилерії та гранатах вони підступили до Фастова. Та Палій не вислав своє військо зустрічати ворога, а сховав його в лісах, сам замкнувся у Фастові. Коли ж поляки пішли на місто, тоді те військо, що було сховане, вдарило на них з поля, а сам Палій з міста напав на шляхетські окопи і так всипав ляхам, що вони заледве в таборі утрималися. Не зволікаючи, вони замирилися з Палієм і понесли ганьбу у свою землю. Опісля Палій завжди відчував ворожість польського панства та маючи приязнь царської величності та польського короля, жив не тужив, владарював над усім Задніпров'ям аж до Дністра та Случі, владарював немов гетьман, проте гетьманом не був. Був тільки полковником, щонайпершим серед усіх полковників і щонайвідважнішим у всіх битвах. А гетьманом на Задніпров'ї був Самусь.

САМУСЕВЕ ГЕТЬМАНСТВО НА ЗАДНІПРОВ'І

Після Могили король Собецький настановив в Задніпров'ї гетьманом Самуся. Він видав йому привілей на гетьманство та на вольності, вручив військові клейноди — бунчук та булаву — і поклав з папського скарбу плату за службу. Оскільки саме тоді папа намовив християнських монархів стати на турка і на свій кошт наймав війська. Приймавши гетьманство, Самусь зробив своєю резиденцією Вінницю на Придністров'ї. Коли ляхи, обурюючись Палієм, направили супроти нього та супроти його полковників рейментара

Рустича з польським військом і коли разом з тим військом пішли родовиті панове, аби повернути на Україні свої маєтності, то Палій вирішив не йти на ляхів. Він пердав своє військо гетьману Самусю. А гетьман Самусь з полковниками Абазиним та Іскрою й іншими пішов зустрічати польського рейментара Рустича. Зустрів його під Бердичевим, розбив, загнав у Манжелівський замок, а потім і в замок дістав. Тоді рейментар Рустич полишив напризволяще своє військо, а табір віддав козакам у здобич та, спустившись з муру, скочив на приготованого коня і втік, з великим ризиком рятуючи життя.

Після отих неладів та незгод жили всі полковники задніпровські, а також Палій в тиші та супокі, визнаючи над собою гетьманське верховенство Мазепи. Однак на підмову ляхів, Мазепа почав проти Палія замишляти. І після численних образ таки приписав йому зраду, арештував, віддав москалям під караул, а опісля заслав у Сибір. Отак і закінчилася Палієва влада у Задніпров'ї. А гетьман Самусь здав Мазепі задніпровське гетьманство — передав і булаву, і бунчук, і королівські привілеї, — а сам вдовольнився богуславським полковництвом. Та після того як Мазепа зрадив, государ Петро Олексійович наказав викликати Палія з Сибіру і виявив до нього свою щирю монаршу увагу. Палій дожив до старості і удостоївся бачити перемогу царської величності над шведами під Полтавою. В час битви, уже немічний, підтримуваний з обох сторін, він сидів верхи на коні і проїжджаючи бойовими порядками, підбадьорював військо, закликав гнати переможеного ворога без оглядки, кликав бити шведів, аж поки зовсім не знесиляться і не запросять у росіян пощади.

Року 1694. Несподівано на масляну налетіли орди на Переяславщину і заподіяли селам великого лиха. Тоді козацьке військо — Київський та Переяславський полки та компанея — на чолі з Палієм і собі пішли походом, напали на Очаків, спустошили його, перебили до останньої людини кілька корогов турецького війська, а триста чоловік бранців з корогами пригнали в Батурын. Гетьман Мазепа тоді ж таки послав чернігівського полковника Якова Лизогуба з двадцятитисячним загоном на Бучаки. Полковник спустошив татарські села, набрав коней і ясиру, взяв здобич і цілий-цілісінький повернувся додому. Це було якраз тоді, коли всі татарські сили пішли в похід проти царя на підмогу турецькому цареві.

Тоді ж таки і Запорожці ходили на Перекоп. На Гнилому морі вони брали вежі, взяли вісім гармат, здобич та ясиру набрали, а потім, вертаючи від Неруди, кілька разів знатно сходилися в битві з султаном, побили його і цілий-цілісінький повернулися до коша.

Року 1695. Взимку орди взяли язика під Кропивною і дізналися, що гетьман Мазепа з малоросійським військом перебуває на Україні. Тоді вони налетіли на польські землі, безбожно опустошили їх. А навесні спалили Львівське передмістя, сам гетьман Яблуновський заледве встиг вскочити до Львова, у повітах заподіяли великої шкоди.

Тоді ж таки великий государ всеросійський, цар Петро Олексійович сушею та Доном ходив з військом під Азов. Кілька тижнів пробував здобути

місто, проте самого Азова таки не взяв, а здобув тільки каланчу. Залишив у тій вежі під Азовом військо на зиму, нагромадив у Черкаську військові припаси, а сам повернувся зимувати в Москву.

Тоді ж таки, влітку, Борис Петрович Шереметов разом з полками Білгородським, Путивльським, Сівським та Слободським, а також гетьман Мазепа разом з усіма малоросійськими, компанейськими та сердюцькими полками, з козаками низового війська запорізького, що були з ними під проводом свого кошового, взяли над Дніпром чотири турецькі фортеці з каменя змуровані, взяли якраз на Спасів м'ясопуст, а градоначальників з їхніми жінками та з дітьми в яничар полонили, їхні всі скарби, а також гарматні і військові турецькі припаси забрали та поділили і у Велику та в Малу Росію спровадили. Міста ж Казикерман, Муберек та Аслам зрівняли з землею. І тільки на Таванському острові залишили мурований замок Тавань чи Муштрит, розширили та укріпили земляний вал в ньому і поставили залогу з великоруського, малоруського та низового запорізького війська. Ще думали були піти під Очаків. Проте військо зголодніло і тому цей намір облишили.

Року 1696. У лютому хан, маючи намір поквитатися за Казикерман та інші турецькі міста, з великою татарською силою та з Петриком пішов на малоруські міста. Він почав пљондрувати Палтавшину, Миргородщину, дійшов до Говтви і над рікою Пслон напав на Гадяцький полк, якраз у місцевості, що непридатна для оборони. Правда, з великими втратами для себе, він таки потріпав козаків, однак все ж полку не здолав, оскільки козаки билися відважно і відчайдушно. Їхній полковник Михайло Борохович таки зумів вивести полк разом з гарматами і обозом до Говтви і, там, укріпившись, вони відбили напад. До того ж миргородський полковник Данило Апостол і полтавський полковник Павло Герцик підоспіли йому на підмогу з горішньої частини Говтви і вже разом вони всю татарську силу відбили і знищили. Після бою, розпавшись на невеличкі загони та везучи свою шкоду, орди потім не скоро зважилися ступити в Малу Росію. А коли ж вони ще прочули, що гетьман з малоросійським військом підійшов до Лохвиці, що Борис Петрович Шереметов з великоросами вийшов з Білгороду, а тоді ще й самі побачили неподалік од Сорочинець у поході Шереметову дивізію калмиків, то чимдуж пішли назад. Та оскільки якраз на той час наступила весна, сніги розтали і почалося половоддя, а татари, чуючи погоню за собою, чимдуж почали перебиратися через річки, то чимало їх там і потонуло — білгородських у Дніпрі, а кримських — на Ворсклі.

Після відходу татар гетьман Мазепа доручив гадяцькому полковнику Михайлу Бороховичу, переяславському полковнику Івану Мировичу та київському полковнику Кості Макієвському доставити усіх казикерманських турків разом з їхнім верховодою у Москву. Доставили вони їх і, одержавши великі почесті та щедро обдаровані царською величністю, незабаром повернулися додому, оскільки треба було готуватися до повторного походу на Азов.

Того ж року, після смерті царя Івана Олексійовича, — цар-государ Петро Олексійович повторно вирушив на Азов. Він ішов з великими силами, мав на озброєнні дивні різні німецькі штуковини військові, гармати з гранатами та з незліченними припасами тощо. Наказав він також виділити для цієї компанії і п'ятнадцять тисяч малоросійського війська. На виконання цього наказу гетьман Мазепа якнайскоріше спорядив козацький загін на п'ятнадцять тисяч, а наказним гетьманом загону настановив чернігівського полковника Якова Лизогуба. З ним разом послав полковників — гадяцького Михайла Бороховича, прилуцького Дмитра Горленка та лубенського Леонтія Свічку, а також придав їм Федьків полк компаней та сердюцький полк Кожуховського. Цей загін, роблячи скорі переходи, прибув під Азов якраз у Петрів піст і був поставлений за Азовом від Дону, з боку моря і з боку Кубанської орди. Поставивши свій табір понад самісіньким Доном, він перерізав комунікацію між польовим татарським військом та азовськими обложеними. Саме цим шляхом обложенці тримали зв'язок, поповняли запаси і приводили підмогу якраз в оту прогалину на суші та на воді. В свою чергу царська величність стала суднами в гирлі Дону і не пустила турок, що морем прийшли з своїм флотом. Коли ж татари побачили, що, всупереч сподіванню, їм перекрили отой потаємний вільний прохід до обложених, то відразу ж почали щодень усією силою своєю нападати на козацький табір. Вони хотіли, узявши турок з кораблів, хоча б кінно прорватися до Азова і допомогти йому. Проте хоробрість та пильність козаків стала їм на заваді. Наостанку турки з Азову посеред ночі змогли проїхати водою і дали про себе знати польовій орді, а орда — туркам на кораблях. Проте козаки проїзд цей побачили і поставили над рікою ще сильнішу сторожу і все-таки не дали обложеним ні вість послати, ні про скруту передати.

І хоч кілька разів турки з міста робили вилазки, хоч орди нападали з поля на козацький табір і дошкуляли, все ж козаки з божою допомогою, не чекаючи різних там німецьких підкопів та штурмів, що мали розпочатися за кілька тижнів, спонукувані своєю давньою жагою, через вал Азовський зухвало зав'язали з турками великий бій. Протягом дня, посеред пекельної стрілянини, вони звалювалися на ворога і являли вірність царській величності та зневагу до невірних. Вони билися до темноти, непохибно стріляли, нещадно вбивали і, немов снопи, відважно скакали на вал, вони не лише у турків зброю ламали, не лише їхні корогви хапали, не лише канати на палі закидали і ті палі з міського валу вивертали та робили пролом до міста, а ще й один одного спонукали кинутися в той пролом, заохочували увірватися до міста. Посеред отакого марсового весілля багатьом була миліша смерть, а не життя. Турки, не будучи спроможні зброєю вибити козаків, почали кидати лантухи з порохом (до лантуху сипали порох і підпалювали) та опікати їх. Проте й цим нічого не добилися. Тоді вони взяли і понад валом, з боку міста, викопали глибокий рів. Це на випадок, якщо козаки прорвуться в місто, то щоб вони в той рів попадали. Проте й рів не допоміг, оскільки козаки вночі взяли турецький блокгауз, перетягли звідти у свої шанці чотири гармати та різний дріб'язок прихопили. Назавтра все це побачили жителі Азову,

побачили турки і тільки дивилися, що козаки, сповнившись ще більшою відвагою, знову збираються великими гуртами і, не шкодуючи життя, навіть не підкріпившись сніданком, знову йдуть на місто, аби ще більший напад вчинити. Ось уже перед його царською величністю стоять начальники і просять дозволу послужити йому, а матір свою Малу Росію, що у своєму лоні їх виносила, прославити. Цар дозволив. І, забувши про життя, козаки подерлися на міські стіни. Забачивши козаків, і знаючи, що то йде їхня вкрай розпашіла конечна погибель, турки запросили миру. І царська величність погодилась замиритися.

Цією послугою війська малоросійського царська пресвітла величність була страшенно вдоволена і не тільки до свого столу, що був вельми багато споряджений, запросила наказного гетьмана та полковників і всю старшину, не тільки знатне товариство частувала, а також і до табору малоросійського стільки прислала наїдків і напیتків, що їх козаки не те що спожити чи з собою забрати не могли, а навіть і перепродати всіх не були спроможні. Крім того государ видав для сіроми п'ятнадцять тисяч карбованців грошей, а кожному знатному козакові та сотникам видав по п'ятнадцять червінців. Наказного ж гетьмана та всіх полковників щедро обдарував і з великою приязню відпустив додому. На доказ про вищезгадані події подаю тут грамоту царської величності до патріарха московського (копія).

Всесвятому кир архимандриту божою ласкою архієпископу московському і всієї Росії та усіх північних країв патріархові, у святому дусі батькові нашому та богомольцеві, глибокого спокою та твердого стояння во благочестивій церкві христовій східній здоров'я та довгих літ, а разом і душевного спасіння у господа бога, що його на трійцю славимо, щирозсердно сподобитися зичимо.

У раніше писаних наших листах я вже доволі старанно писав вашому святительству про цілісність здоров'я нашого та про наші військові справи. Зараз же повідомляємо, що з ласки превеликого Христа бога нашого, якого на трійцю славимо, дякуючи клопотам пресвятої богоматері діви Марії та дякуючи молитвам усіх святих ми дійшли до радісного полегшення всіх наших зусиль і дійшли ось як. За нашим повелінням, стараннями і сумлінно-відданими зусиллями боярина нашого та воєводи старшого полку Олексія Семеновича Шейна великоруські та малоруські наші війська облягли Азов. Ведучи облогу, наші війська звідусюди підвели вал до ворожої канави, потім закидали її, зарівняли і своїм валом перейшли через рів і підійшли до валу ворога так, що майже з'єднали їх, уже доводилося землю перекидати через ворожий вал у місто і вже з ворогом ніяк було битися, окрім як врукопашну. І ось 17 липня цього року, у п'ятницю, малоруські наші війська, що їм доля судила також взяти участь у тій роботі (ними орудує наказний гетьман Яків Лизогуб, людина вишукана і у військовій справі знаюча) випередили підкоп ворожого блокаузу. Вони добралися до нього і там, відважно змагаючись з ворогом, запанували. Потім,

діждавши ночі, вивезли з того блокгаузу чотири гармати. А в суботу 18 числа вранці ворог побачив, як наші малоруські війська ідуть на приступ, на здобич, побачив свою погибель і замахав шапками та опустил корогви. Він вислав від себе для переговорів двох знаючих людей і попросив, щоб ми осаженим подарували життя та відпустили з жінками і дітьми. На знак щирості і правдивості своїх слів ворог залишив заложниками двох атаманів та передали німця Якова, котрий минулого року зрадив нам, утік до них в Азов і побасурманився. 19 числа, в неділю, о другій годині дня азовці здали місто нашому боярину та старшому полку воєводі Олексію Семеновичу Шейну, здали з корогвами, гарматами, з пороховою казною і з усім, що в ньому було. Усіх же їх, разом з жінками та дітьми, ми відпустили на волю, випроводивши вниз Доном до річки Кагамлик і аби їх, осаджених, згідно з словом нашим відпустити та оберегти цілими від малоросійського війська, ми наказали видати з нашої казни для рядових козаків п'ятнадцять тисяч карбованців, а полковій старшині і сотникам, усьому знатному товариству по п'ятнадцять червоних золотих, а наказного гетьмана і полковників ми одарили окремо. Двадцятого ж числа, згідно з відомостями, усіх людей, що вийшли з Азову (в тому числі комонників), ми відвезли на турецькі кораблі, що стояли супроти наших суден. Після цього турецькі кораблі попливли далеко, а їхні комонники розбіглися на чайках.

Отак нашому господу богу, що творить дивні чудеса з власної волі, за його святе й невимовне милосердя до роду християнського ми радо в сльозах вдячності чинимо молебні і про цю молитву сповіщаємо ваше святитальство в душі святим батька нашого і богомольця та просимо, щоб ви за таке незмірне боже милосердя соборно і келейно молебні справили та помолилися за наше здоров'я та за благополуччя всього війська».

Опісля царська величність, повернувшись з-під Азова, повеліла гетьманові Мазепі прибути в Рибне до себе. Бо ж після того, як царська величність з військами вирушила до Азову, гетьман Мазепа та боярин Шеремет рушили з своїм військом на Коломак проти кримського хана, що стояв там з ордами і не пускав государеві війська до Криму. Стали вони там і робили наїзди на татар (один наїзд на чолі з Плюкою супостат взяв) і чекали аж поки господь не дарував перемогу над бусурманом. І коли Мазепа прийшов в Рибне до царської величності, то государ його прийняв з приязню, і, обдарувавши, через кілька днів відпустив.

Року 1697. Турецький візир, що минулого літа ходив на перехват до Азова і котрий там нічого не добився, з усією своєю дивізією зазимував у Криму. Тут він дізнався про російські задуми і відразу ж вирядив піше і кінне військо, щоб якнайшвидше поставити в Асламграді залогу, а сам на кораблях підступив до Тавані. Тоді боярин Яків Федорович Долгорукий та гетьман Мазепа з великоруським та малоруським військом припливли по Дніпру туди ж таки на суднах-фуртаках, що їх поробив собі кожен полк. Вони облишили

свій намір відбудувати взяті у турків міста — Казикерман та інші — і таким робом тягнути до Очакова, а почали раду радити, як би самим від турків вирватись, та як у містах такі залоги поставити, щоб їх не взяв ворог. Турки, звичні до морської справи, і тому їх повсякчас більшало: вони підходили з суші та з моря, а у своїх військах уже вийшов хліб та й крім того вони ще не при звичаїлись до морського бою. Тому вирішили у містах полишити великоруське, малоруське та запорізьке військо, залишити їм свої запаси хліба та провіанту, а самим з основними силами вертати в Росію. Після відходу основних сил турки почали відчайдушно щодень штурмувати Тавань, а також Казикерман. Та візир, бажаючи якось применшити свою минулорічну ганьбу під Азовом, сподівався хоч тих, що лишилися, здолати, сподівався їх хоч хитрістю взяти і на протязі чотирьох з половиною тижнів кожен божий день ішов на приступ і силу-силенну своїх турків поклав. Тисяч п'ять гранат він закинув у місто, при самій воді якоюсь дивною штуковиною підкоп робив, а коли все ж ніяким способом не зміг взяти обложених, не зміг здолати їхньої відваги, з сумом переживаючи втрати у людях, почав їх спонукати до штурму ще й платою, не лише тією, що її його цісар виділив, а й від себе ще обіцяв нагороду. А наостанку вдався до хитрості — почав підмовляти обложених здать йому місто. «Оскільки, — казав, — у вас казну, і пороху, і грошову наші гранати спалили і таки доброго завдали вам клопоту, оскільки ваш гетьман вас тут на загин полишив, та й до того ж ви супроти нашої кавалерії не вистоїте, то краще здайте місто. А ми вас з усіма вашими гараздами куди вам треба своїми суднами та кіньми відвеземо та ще кожному по п'ять талерів грішми дамо». Козаки на те не спокусилися, а на бій турка викликаючи, з віри бусурманської кепкували. Забачивши отаку нездоланну дерзновенність в обложених, забачивши їхню рішучість стояти та не піддаватися на спокуси, турок змушений був на свою ганьбу та сором і з великим людським уроном відступити. А козаки, позбавившись врешті від нездоланної вимушеної облоги, воздали хвалу Всевишньому господу, приписуючи втечу бусурман на карб везучості великого монарха государя-царя Петра Олексійовича.

Року 1698. Навесні боярин Долгорукий та гетьман Мазепа знову пішли з військами на південь, укріпили Казикерман і Тавань і, давши кілька боїв татарам, повернули додому.

Того ж року царська величність повернулася з німецьких земель і звеліла гетьману Мазепі приїхати до нього у Воронеж. Там він на річці Дон будував морські кораблі. Повернувся звідти гетьман щедро обдарований.

Року 1699. З государем всеросійським царем Петром Олексійовичем турки замирилися на тридцять років, а з цісарем та іншими християнськими монархами — на двадцять п'ять.

Року 1700. Війська малоруські нікуди не ходили походами і лишалися вдома. Тоді тільки-тільки почало хилитися на війну зі шведами.

Року 1701. Цар-государ Петро Олексійович пішов війною на шведське місто Ругодев. З ним у цьому поході був наказним гетьманом полтавський полковник Іскра, правда малоросійським військом більше командував

племінник Мазепи — Обидовський. З ласки божої тут невдача великою удачею для росіян обернулася, бо шведський король, залишившись після перемоги, злегковажив і, зневажливо поставившись до війни з росіянами, пішов у Польщу. А царська величність скористалася цим і увесь берег Балтійського моря, з провінціями та добре укріпленими портовими містами, короні російській завоювала.

Того ж року Галицький полк під проводом полковника Бороховича та кілька тисяч запорожців ходили під Псков давати відсіч шведам.

Того ж року до Пскова вирушив був і Мазепа з усім військом та з артилерією. По згаданому тракту він повелів мостити мости. Потім на вконання указу царської величності вирушив туди двадцятитисячний загін миргородського полковника Данила Апостола, а сам з-під Могильова разом з артилерією повернувся додому.

Тоді ж таки Гадяцького полку козаки з-під Пскова з Репіним ходили під Ригу.

Водночас миргородський полковник, після того як прибув з своїм козацьким військом до Пскова, вирушив з сином Шереметова Михайлом Борисовичем під Гордев (Юрев) Лівонський і там поколошматили шведа. Тут загинув малоросійський полковник Пашковський.

Року 1702. Під Бихов Мазепа послав наказним гетьманом над малоросійськими полками стародубського полковника Миклашевського. Там він з'єднався з польським військом на чолі з рейментарем Халецьким. Вони не раз ходили на приступ, чимало тоді люду з обох сторін загинуло, проте місто здалося. З нього прямо до малоросійського війська вийшов з своїми людьми Белцикевич, а в місто натомість увійшов Халецький із своїм загоном. А Белцикевича козаки взяли і доставили в Батурин до гетьмана. Через деякий час, на прохання литовських панів, Мазепа вдруге послав до Бихова охоче козацьке військо під проводом Радича. Тоді на Бихов наступали шведські роти.

Року 1703. Мазепа послав козачий загін на чолі з лубенським суддею Кичкаревським за Волгу до Шеремета, бо там збунтувалися башкири.

Року 1704. Гетьман Мазепа з малоросійським військом до самої осені стояв спершу на Переп'ятисі, а потім під Любарем. Це тоді, коли швед вступив у Польщу і гнав з королівства короля Августа другого. Він там грабував костьоли і шляхту. Якраз тоді у Львові він забрав скарби костольні та шляхетські в сокальському кляшторі.

Року 1705. Мазепа з малоросійським військом ходив у Польщу і був у Замості. Потім розквартирував військо по Польщі і взимку вже послав чернігівського полковника з його полком та з гадяцьким і танською компанею на цісарський кордон, в Спиське князівство. Там вони полковника списького — князя — убили, а полк його розграбували. Тоді ж таки Мазепа з Бродів взимку пішов на Мінськ.

Року 1706. Шведи вбили стародубського полковника Миклашевського. А переяславський полковник Іван Миревич з усім полком втрапив у неволю до шведів.

Року 1708. Сам цар-государ Петро Олексійович заклав Печерську фортецю. Після процесії він своїми руками клав на фундамент дернини.

Року 1709. Мазепа зрадив, а Івана Скоропадського з указу царської величності за давнім звичаєм вільними голосами козаки обрали на гетьманство. Його затвердив і булаву та військову печатку дав сам цар-государ Петро Олексійович, що на той час разом з синклітом своїм перебував у Глухові власною монаршою особою, оскільки всі військові клейноди Мазепа забрав з собою, ідучи до шведа.

ПЕРЕЛІК ГЕТЬМАНІВ ВІЙСЬКА ЗАПОРІЗЬКОГО МАЛОЇ РОСІЇ, ЩО БУЛИ ЩЕ ПЕРЕД ХМЕЛЬНИЦЬКИМ

1. Року 1506 гетьманом війська запорізького був Прецслав Лянцкоронський, людина з сенаторського роду. Він багато разів щасливо воював з козаками землю турецьку.

В часи цього гетьмана, за польського короля Жигмонта першого, за вислуги козакам виділено землю коло Дніпра (вона була відбита в 1340 р. польським королем Казимиром першим у руських землях) і даровано їм всякі вольності.

2. Гетьман запорізький Дмитро, князь Вишневецький.

3. Гетьман запорізький Євстафій, князь Ружинський.

4. Року 1534 гетьманом запорізьким був якийсь козак Венжик Хмельницький. Він побив орди під Заславом на Волині.

5. Року 1574 гетьманом запорізьким був Свирговський. Після того як здобув сорок перемог у битвах, загинув у Волохії від турок.

6. Року 1576 гетьманом запорізьким був Богданко. Він ходив на Крим.

7. Року 1577 гетьманом запорізьким був Підкова. Потім став волоським господарем.

8. Року 1577 гетьманом запорізьким був Шах.

9. Гетьман запорізький Скалозуб загинув на морі в битві з турками. Року 1593 гетьманом запорізьким був Косинський.

10. Року 1597 гетьманом запорізьким був Наливайко.

11. Гетьмана запорізького Кушку живцем взято в турецький полон.

12. Року 1620 гетьманом запорізьким був Бородавка.

13. Року 1621 гетьманом запорізьким в Малій Росії був Петро Конашевич-Сагайдачний. Цей помер своєю смертю.

14. Року 1628 гетьман запорізький Тарас бив ляхів під Переяславом і розбив їхні обози.

15. Року 1637 гетьманом запорізьким був Павлюк. На Кумейках він бився з ляхами.

16. Року 1638 гетьманом запорізьким був Остряниця. Разом з Гунею вони перемогли ляхів на річці Старійці.

17. Року 1639 запорізьким гетьманом проголосив себе Півтора-Кожуха. На Мерлі був прогнаний ляхами.

18. Року 1640 запорізьким гетьманом був Булук. Після нього ляхи скасували запорізьке гетьманство і прислали козакам замість гетьмана комісарів та проводирів своєї шляхетської віри та породи. А ці, пильнуючи за своім зиском, так пригнітили козаків, що ті, окрім жінки, нічого в хаті не мали.

19. Року 1647 Хмельницькому, що збунтувався, ляхи повернули запорізьке гетьманство. Того року, 7 грудня рокований на смерть, Хмельницький втік на Запороги.

ГЕТЬМАНСТВО ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ТА ЙОГО ВІЙСЬКОВІ ДІЇ

20. Року 1648. Хмельницький прибув на Запоріжжя, наказав забити Барабаша і, приєднавши до свого його військо, 2 травня того ж року проголосив себе гетьманом. На Жовтих Водах убив каштелянича та генерала гетьманича Стефана Потоцького і козацького комісара, розбив гусарів та польське військо, полонив Шемберка, Сапігу та знатних полковників.

Того ж року 16 травня вдруге розбив польське військо під Корсунем, заживо полонив гетьманів коронного Потоцького та польного Калиновського з усім панством, а польські обози пограбував.

Жаліблива супліка Хмельницького до польського короля Владислава про взяття Нестерова.

7 вересня уже втретє того року, тепер під Пилявцями, Хмельницький розбив польське військо, що було очолене гетьманами Доміником та Фирлеем та йшло супроти гетьмана. Тут він взяв сто тисяч кованих фур з усякою поклажею. Що там було добра всякого — суконь, дорогого столового посуду, галантереї, коней та ридванів — щоб підрахувати всю оту здобич, то на землі не знайшлося б жодної людини, на те здатної. Це тому, що польські пани думали, ніби за них воюватимуть дворові жовніри, до цього приучені, а самі вони мають тільки за собою дивитися, мають гуляти та на презентях свою можливість показувати. І коли вирушили в дорогу, то вони й гадки не мали про недалеку біду.

Про похід Хмельницького до Львова і Замостя.

Про послів з дарунками та з привілеями від новообраного польського короля Казимира до Хмельницького та про повернення Хмельницького з-під Замостя.

Про послів звідусюди до Хмельницького.

Звернення М'яковського до Хмельницького.

Про перемогу козаків над ляхами під Збарожем та Зборовом.

Лист короля до хана і відповідь хана.

Про перемир'я під Зборовим та Зборівська угода.

Про поїздку київського митрополита на сейм.

Про похід козаків на волохів та про звістку, яку дав Хмельницький росіянам стосовно намірів ляхів і татар.

Привілеї, що їх дав король війську запорізькому після Зборівської перемоги.

Про похід Гладкого у Полісся та про різні битви, що їх вели там козаки.

Причина війни Берестецької.

Про війну Берестецьку та про втечу хана з поля бою і про поразку козаків.

Про дії Хмельницького під Білою Церквою супроти гетьманів польських. Його дозвіл перебиратися з-за Дніпра і йти на поселення у Полтавщину. Ці поселення поклали початок слободам на кордонах з Росією.

Про перемогу козаків над ляхами на Батозі і про похід сина Хмельницького на весілля до волоського господаря.

Про Жванецьку війну, про похід козаків на волохів, про смерть Тимоша Хмельниченка з вини угорців та волохів.

Про те, як козаки облягли короля Казимира і його військо під Жванцем.

Як Хмельницький піддався великому государеві царю всеросійському.

Про те, як Хмельницький вирядив козацькі полки на чолі з наказним гетьманом Золотаренком під Смоленськ та Вільно великому государю на підмогу.

Про війну Хмельницького супроти ляхів і татар на Дрижиполі.

Про похід Хмельницького з росіянами на Львів, про взяття Любліна, про розгром польських гетьманів під Гродно.

Про неприємні переговори з кримським ханом.

Про похід козацького війська під проводом київського полковника Антона за Віслу на прохання шведа та Ракочі та про взяття Кракова і Варшави.

Прохання короля та примаса корони польської до Хмельницького, у якому вони схиляють його припинити ворожнечу і як сина вітчизни, що з його вини спустошена, просять звільнити Польщу від шведів та мадьярів.

Про гнів турецького султана та цісаря римського, що Хмельницький возз'єднався з росіянами і тим показав приклад полякам.

Проголошення гетьманом Юрія Хмельниченка ще за недугування старшого Хмельницького та про його смерть року 1657, серпня 17 після того, як він щасливо виграв війну у самого короля польського та у його гетьманів, виграв битву над князем мадьярським Ракочі та господарем мултянським Радуле під Сочавою та в Сочаві і над волоським господарем Василем Лупулом (ще до сватовства, двічі а також у хана кримського МенгліТирея разом з усім військом коронним — вперше між Ставищами та Охматовим, а вдруге на Озирній).

НАЗВИ ПОЛКОВИХ МІСТ ТА ІМЕНА ПОЛКОВНИКІВ З ОБОХ БЕРЕГІВ ДНІПРА, ЩО ВІДОМІ НА ЧАС ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Крім тих, що належать до інших народів, крім польських підданих, що своєю охотою воювали, крім кошового (з військом низовим запорізьким та його полковників). Це ті, що числились у реєстрі Хмельницького.

1. Полкове та сотенне місто Чигирин. Полковником у ньому до гетьманства був Хмельницький, а після нього Якубовський.
2. Полкове місто Корсунь, а в ньому полковник Мороз.
3. Полкове місто Канів, а в ньому полковник Кутак.
4. Полкове місто Черкаси, а в ньому полковник Воронченко.
5. Місто Біла Церква, а в ньому полковник Гира.
6. Місто Паволоч, а в ньому полковник Андрій Дорошенко.
7. Місто Лисянка, а в ньому полковник.....
8. Місто Торговиця, а в ньому полковник Євфимій. 9. Місто Умань, а в ньому полковник Стьопка (Степка).
10. Місто Браслав, а в ньому полковник Данило Нечай.
11. Місто Вінниця, а в ньому полковник Богун.
12. Місто Могилія-Подільський, а в ньому полковник Євстафій Гоголь.
13. Місто Калник, а в ньому полковник Остап.
14. Місто Животов, а в ньому полковник.....
15. Місто Кам'янець-Подільський, а в ньому полковник Зеленський.
16. Місто Київ, а в ньому полковник Антон Адамович.
17. Місто Переяслав, а в ньому полковник Лобода.
18. Місто Арклієв, а в ньому полковник
19. Місто Кропивна, а в ньому полковник Филон.
20. Місто Миргород, а в ньому полковник Максим Гладкий.
21. Місто Полтава, а в ньому полковник Мартин Пушкаренко.
22. Місто Зіньків, а в ньому полковник Василь Шиман.
23. Місто Гадяч, а в ньому полковник Бурляй.
24. Місто Лубни, а в ньому полковник Степан Шамлицький.
25. Місто Прилуки, а в ньому полковник Шкурат.
26. Місто Ічень, а в ньому полковник
27. Місто Ніжин, а в ньому полковник Шумейко.
28. Місто Вустр, а в ньому полковник Тиміш Носач.
29. Місто Чернігів, а в ньому полковник Мартин Небаба.
30. Місто Сосниця, а в ньому полковник Леонтій Рукашка.
31. Місто Стародуб, а в ньому полковник Григорій Карпович Коробка.
32. Місто Бихів, а в ньому полковник Данило, брат Виговського.
33. Місто Обручов, а в ньому полковник Голота, а опісля Подобайло.
34. Місто Туров, а в ньому полковник Кость Виговський.

РЕЄСТР ГЕТЬМАНІВ, ЩО БУЛИ ПІСЛЯ СМЕРТІ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО, ТА ВОЄННИХ ДІЙ В ЧАС ЇХНЬОГО ГЕТЬМАНУВАННЯ.

1. Юрій Хмельницький гетьман обох берегів Дніпра.
2. Іван Виговський гетьман обох берегів Дніпра. Про війну Пушкаря проти Виговського за зраду.
3. Гетьман Іскра, не встигнувши повернутися з Москви в Лохвицю до Ромоданівського, був забитий під Псковом.
4. Гетьман Іван Силка.
5. Гетьман Іван Безпалий. Про війну Виговського проти великоросіян під Конотопом.
Про бунт козаків проти Виговського за зраду росіянам та про відібрання гетьманства.
Про повторне гетьманство Юрія Хмельницького та про затвердження його гетьманом послами польського короля.
Про повторне переселення уже Юрієм народу за Дніпро для поселення на Україні у Слободських полках.
6. Гетьман Цюцюра.
Про взяття в полон татарами Шеремета під Чудновим.
7. Про гетьманство Якіма Сомка.
8. Василь Васюта Золотаренко, що назвався гетьманом.
9. Гетьман задніпровський Іван Тетеря.
10. Гетьман обох берегів Дніпра Іван Брюховецький. Про те, як Брюховецький стратив Сомка, Васюту та багатьох знатних козаків.
Про похід короля Казимира під Глухів.
11. Гетьман Опара.
12. Гетьман задніпрянський Петро Дорошенко.
13. Гетьман задніпрянський Децик.
14. Гетьман обох берегів Дем'ян Многогрішний.
15. Гетьман задніпрянський Суховій.
16. Польський король Михайло Вишневецький, згідно з Гадяцьким пактом, підтвердив гетьманом задніпровським Михайла Ханенка та дав свої привілеї на вольності та землю козацьку.
Про те, як турки взяли Кам'янець-Подільський, а потім Ладижин, Межибожжя, Умань та інші міста.
17. Гетьман обох берегів Дніпра Іван Самойлович. Про те, як Дорошенко здав задніпрянське гетьманство Самойловичу.
18. Про те, як король польський Собецький поставив гетьманом на Задніпров'ї Євстафія Гоголя.
Про те, як Юрась Хмельниченко втретє, уже турецьким царем, був поставлений князем руським та гетьманом запорізьким.
Про перший та другий похід під Чигирин.
19. Гетьманом задніпрянським об'явився Яненко.
20. Польський король настановив гетьманом задніпрянським Кумицького.
21. На Задніпров'ї гетьманом поставлено запорізького козака Могилу.
22. Гетьманство Драгинича.

Перший похід Василя Голицина та гетьмана Самойловича під Перекоп.

23. Гетьман обох берегів Дніпра Іван Мазепа. Другий похід боярина Голицина та гетьмана Мазепи під Перекоп.

24. Петрика, що перекинувся до татар, татари настановили були гетьманом.

25. Польський король Ян Собецький настановив гетьманом Самуся. Дав йому булаву, бунчук та привілеї на гетьманство. Ту булаву, бунчук і гетьманство він потім здав під Хвастовим Мазепі.

Про взяття Казикермана.

Про взяття Азова.

Про прихід турків під Тавань та Казикерман.

Про похід козаків під Руголів, Псков та Ригу.

Про похід гетьмана Мазепи з козацьким військом у Польщу.

Про те, як після зради Мазепи, гетьманом поставлено Івана Скоропадського.